Hélène Carrère d'Encausse

TRIUMFUL NAȚIUNILOR

Politica

93(47)
C26

Remember

Politica la zid
2

Hélène Carrère d'Encausse

TRIUMFUL NAȚIUNILOR
sau
Sfîrșitul imperiului sovietic

Lucrare publicată cu sprijinul
Ministerului Culturii şi Francofoniei
al Republicii Franceze.

În aceeaşi colecţie:

Hélène Carrère d'Encausse, IMPERIUL SPULBERAT

Politica la zid
2

Hélène Carrère d'Encausse
membră a Academiei Franceze

TRIUMFUL NAȚIUNILOR
sau
Sfîrșitul imperiului sovietic

în românește de Sofia L. Oprescu

Editura **Remember** – SIC PRESS GROUP
1993

Redactor: Mihnea Gafița
Coperta: Alexandru Borbely

Prelucrare computerizată a textului:

Culegere: Livia Ioan
Tehnoredactare și paginare: Viorel Năstase

© 1990, Librairie Arthème Fayard, Paris
© 1991, Librairie Arthème Fayard, Paris, pour la nouvelle edition

Toate drepturile asupra acestei ediții în limba română
sînt rezervate grupului SIC PRESS

ISBN 973-95746-2-9

„Tovarăși, avem tot dreptul să spunem că am rezolvat problema naționalităților. Revoluția a deschis calea egalității în drepturi în plan atît juridic cît și social și economic, ea a contribuit din plin la egalizarea nivelelor de dezvoltare economică, socială și culturală din toate republicile și regiunile, ale tuturor popoarelor. Prietenia dintre popoarele sovietice este una dintre cele mai mari cuceriri ale Revoluției din Octombrie. Fenomen unic în istoria mondială, această prietenie este pentru noi reazemul principal al puterii și solidității statului sovietic."

Mihail Gorbaciov

(Din Raportul prezentat la ședința comună a CC al PCUS, Sovietului Suprem al URSS și Sovietului Suprem al RSFSR, cu ocazia celei de a 70-a aniversări a revoluției, Moscova, 2 nov. 1987, p. 47)

„Este absolut necesar să ne reamintim că odinioară, înainte ca mișcarea istoriei ruse să fie oprită [de revoluția din 1917], eram niște oameni normali, știam să distingem binele de rău, știam să vedem și să auzim".

Aleksandr Țipko

(În *Moskovskie Novosti* Nr.26, 1990, p. 3.)

Introducere

Uniunea Sovietică va supraviețui, oare, anului 1984[1]? Această întrebare pusă de dizidentul sovietic Andrei Amalrik în cursul anilor '70 a fost întîmpinată în Occident cu o uimire politicoasă ori chiar amuzată. În țara sa, ea nu a avut nici un ecou: „trădătorilor" le erau rezervate liniștea și uitarea, ei își pierdeau dreptul la existență.

Altminteri, întrebarea părea ciudată. La acea vreme, URSS–ul era o supraputere, egala Statelor Unite, recunoscută ca atare de comunitatea internațională la Helsinki în 1975. Ea era, totodată, o putere de două ori imperială. Imperiul țarilor, dezintegrat de război și de Lenin, refăcut de același Lenin, acoperea 22 milioane de kilometri pătrați și reunea 260 milioane de locuitori. El cuprindea între granițele sale numeroase popoare și se mîndrea de a fi un stat de tip nou, *statul întregului popor*, în care trăia o comunitate istorică nouă: *poporul sovietic*. Imperiul originar s–a extins apoi dincolo de frontierele sale, pe o mare parte din spațiul european, datorită lui Stalin și celui de–al doilea război mondial. Parte furată Occidentului? Nu, răspund conducătorii Uniunii Sovietice, este cea de–a doua etapă a revoluției, acest nou spațiu este dedicat progresului uman și pe el se va dezvolta o comunitate istorică nouă prefigurată de poporul sovietic: *poporul comunist*.

Pînă aici totul demonstrează că vremea națiunilor a trecut în interiorul Uniunii Sovietice.

Cei care au condus apoi URSS–ul — Brejnev şi Kosîghin — au lansat puterea sovietică la asaltul ţărilor îndepărtate din Africa şi Asia, a căror cucerire a îmbrăcat haina revoluţiei. Pentru întîia dată în istorie, Imperiul nu se mai mulţumeşte cu un spaţiu continuu, el trece, asemeni tuturor imperiilor tradiţionale, dincolo de mări. Ansamblul care se formează în acest fel — în numele progresului Istoriei, al înaintării ei spre desăvîrşire, către *sfîrşitul Istoriei* anunţat de Karl Marx — este un tot unitar, coeziunea şi perenitatea lui fiind garantate de Uniunea Sovietică.

Şi totuşi, situaţia nu este conformă aparentei coerenţe pe care conducătorii URSS–ului o prezintă drept o necesitate inevitabilă, dictată de legile ce dirijează destinul oamenilor şi al lucrurilor *(zakonomernost)*. În ciuda acestor legi ale unei Istorii exigente, naţiunile Imperiului sovietic nu s–au comportat întotdeauna aşa cum ar fi trebuit să o facă. Începînd cu anul 1953, de la Berlin la Budapesta, de la Varşovia la Praga, oamenii se ridică împotriva Imperiului şi revendică dreptul de a decide asupra sorţii lor. Reduse la tăcere, strivite de tancurile sovietice în numele aceloraşi legi ale Istoriei, popoarele cucerite nu s–au resemnat nici o clipă. Chiar în Uniunea Sovietică, în ciuda celor şaptezeci de ani în care *poporul sovietic* a fost supus terorii, memoriei trunchiate, închiderii într–un sistem de valori total şi totalitar, nu au lipsit semnele ce vesteau respingerea: o demografie dezechilibrată, generatoare de diferenţe şi de conflicte, căutarea unei identităţi, a unui trecut, revendicarea culturilor şi limbilor naţionale, redescoperirea religiilor, în special a celei islamice; devenit, în Iran, la graniţă cu URSS–ul, element decisiv al vieţii sociale, islamismul găseşte ecou la o parte a *poporului sovietic* care se vrea, dintr–o dată, *popor musulman*.

Aceste crize brutale ori zguduituri surde au fost greşit interpretate atît în URSS, cît şi în exterior.

Occidentul, trăind cu certitudinea că puterea sovietică era inalterabilă, a fost convins că ordinea garantată de URSS nu va putea fi schimbată. Comunismul a cîştigat partida, era un fapt ireversibil; naţiunile, chiar revoltate, trebuiau să se adapteze. Lumea de mîine nu avea să fie, la urma urmei, aceea a unor comunităţi de interese mai largi decît naţiunile?

Responsabilii Uniunii Sovietice erau tot atît de convinşi de lipsa de importanţă a acestor crize. Legănaţi de proiectele şi bilanţurile grandioase ale planurilor cincinale, obişnuiţi să înlăture din calea lor şi a societăţii de care erau răspunzători orice veste ce con-

Marea Bering
Marea Ohotsk
Marea Japoniei
1. Armenia
2. Azerbaidjan
3. Bielorusia
4. Estonia
5. Georgia
6. Kazahstan
7. Kirghistan
8. Letonia
9. Lituania
10. Moldova
11. RSFSR
12. Tadjikistan
13. Turkmenistan
14. Ucraina
15. Uzbekistan
16. Abhazia
17. Adjaria
18. Başkîria
19. R. Buriaţia
20. Ceceno-Inguşă
21. R. Ciuvaşă
22. Daghestan
23. R. Kabardino-Balkîră
24. R. Kalmîkă
25. R. Karakalpakă
26. Karelia
27. R. Komişă
28. R. Marişă
29. R. Mordvia
30. Nahicevan
31. Osetia de Nord
32. R. Tătară
33. R. Tuvaşă
34. R. Udmurţia
35. Iakuţia
36. R. Adîghenă
37. Altaiul Superior
38. Badakşanul Superior
39. R. Karacialevo
40. R. Hakaşă
41. Karabahul Superior
42. Birobidjan
43. Osetia de Sud

trazicea mersul spre un viitor radios, asigurați de puterea în creștere a statului sovietic, ei au așezat aceste probleme, abia întrezărite în Imperiu, în categoria reconfortantă a „peripețiilor" ce nu puteau afecta cursul Istoriei, ori pune în cauză schimbările efectuate.

1986: Andrei Amalrik s–a înșelat cu numai doi ani. Puternicei Uniuni Sovietice îi este dat să descopere atunci, într–o clipă, că puterea nu este decît un mit și că succesele constante de care s–a prevalat nu făceau decît să ascundă un faliment general. Se consideră că la originea acestei revelații a fost un singur om: Gorbaciov. În realitate i s–a adăugat un eveniment: explozia de la Cernobîl.

Ajuns la conducere în 1985, Gorbaciov știe că puterea țării sale ascunde multe slăbiciuni. Dar el consideră, de asemenea, că bilanțul conține și două reușite incontestabile: Imperiul interior și cel exterior. De aceea se străduiește să refacă această putere, să accelereze progresul, bazîndu–se pe principalii doi stîlpi moșteniți: *poporul sovietic* și partea Europei integrată din punct de vedere economic și militar comunității sovietice.

Explozia de la Cernobîl din 26 aprilie 1986 desparte istoria sovietică în două, distruge toate certitudinile. Din acel moment se va vorbi despre *înainte* și *după* Cernobîl.

Explozia, care nu poate fi ascunsă mult timp societății, îi impune lui Gorbaciov o cotitură radicală, sfîrșitul minciunii. Sistemul politic sovietic nu a putut minți asupra evenimentului de la Cernobîl. Deși nu a permis decît aflarea unor adevăruri parțiale, el nu mai poate minți în întregime, nici nu mai poate impune societății adevărul *său*. Or, societatea sovietică, popoarele care o formează, descoperă, o dată cu Cernobîlul, că în URSS puterea, progresul, stăpînirea tehnologiei și a naturii sînt vorbe ce nu acoperă decît slăbiciune, înapoiere, subdezvoltare tehnică, distrugere a naturii. Din acea clipă, aceste popoare nu mai cred nimic din ce li se spune, resping totul și în primul rînd imaginea care le–a fost impusă, aceea a unui *popor sovietic*. Ele pretind să–și aleagă singure destinul, împotriva Imperiului. Puțin le pasă că, renunțînd la Imperiu, ele condamnă la eșec, totodată, eforturile lui Gorbaciov de dezvoltare a democrației și de restaurare a economiei.

Imperiul rus s–a prăbușit în 1917 pentru a se reîncarna sub forma Imperiului sovietic. Ce înseamnă astăzi această nouă prăbușire? Este ea oare numai o eclipsă momentană care va duce la reapariția lui sub o nouă formă? Imperiul lui Alexandru cel Mare a dat naștere Bizanțului transformat apoi în Imperiu otoman. Istoria este

plină de asemenea căderi şi renaşteri. Este vorba oare de un adevărat sfîrşit, din care vor apărea state naţionale moderne, deci cu o configuraţie inedită? În această cădere a unui imperiu condus de o elită puternică, omniprezentă, care a ştiut să cucerească puterea mai întîi şi apoi să o păstreze, ce responsabilitate îi revine acesteia din urmă? A condus ea oare jocul? A urmat ea oare un proiect stabilit dinainte? Sau a mers în derivă, la voia evenimentelor? Această elită — adică Partidul Comunist care în URSS numără 20 milioane de membri, aproape a zecea parte a populaţiei active — este oare scoasă în afara spaţiului unde se decide viitorul acelei omeniri care a format *poporul sovietic?* Mai este ea capabilă să preia iniţiativa?

Istoria acestei prăbuşiri o implică şi pe aceea a raporturilor întreţinute cu naţiunile de această elită a cărei putere se confunda cu aceea a URSS–ului; proiectele pe care indivizi, grupuri sau popoare le multiplică astăzi în Uniunea Sovietică luminează viitorul poate mai puţin decît această simplă întrebare: după vremea revoluţiilor şi o dată cu sfîrşitul Imperiului, a sosit — în sfîrşit — vremea naţiunilor?

Partea întîi

NEPUTINȚA DE A ÎNȚELEGE

Capitolul I

Ce fel de *perestroika* pentru Imperiu?

Devenit conducător al Partidului Comunist și al URSS-ului la 11 martie 1985, Mihail Gorbaciov a avut mai mult noroc decît oricare dintre predecesorii săi. Într-adevăr, nu este suficient să ajungi în vîrful sistemului pentru a avea în mînă puterea. Trebuie să știi să te impui, eliminînd pe cei ce reprezintă trecutul, care au domenii și clientelă și care se pot dovedi astfel concurenți de temut. Departe de a se termina cînd vîrful este atins, lupta pentru putere abia începe.

În URSS lupta se desfășoară în rîndurile Partidului Comunist („nucleul conducător", conform Constituției din 1977), unde se distribuie responsabilități și funcții. Pentru a modifica ierarhia, ce poate fi mai potrivit decît un Congres al Partidului, întrunit o dată la cinci ani și care poate reînnoi întregul aparat conducător? Toți stăpînii URSS-ului, de la Stalin pînă la Brejnev, s-au folosit de congrese făcînd uz de mijloace diferite pentru a-i elimina pe cei ce îi stînjeneau și făurindu-și în acest fel echipe fidele care le întăreau autoritatea. Norocul ieșit din comun al lui Gorbaciov, ajuns la putere în martie 1985, a fost tocmai Congresul ținut unsprezece luni mai tîrziu; Hrușciov, de exemplu, a așteptat trei ani pentru a începe lichidarea stalinismului și a-i înlătura pe staliniști. Ca și Hrușciov, Gorbaciov se consideră un om al schimbărilor; el vrea să-i înlocuiască pe oamenii lui Brejnev, să pună capăt *stagnării* rezultate din brejnevism. Cuvîntul său de ordine în vremea aceea era *uskorenie,* accelerare. Om grăbit, el dorește să accelereze schim-

barea, progresul, reîntoarcerea la o putere pe care o simte ameninţată. Este adevărat că acestui om grăbit destinul i-a oferit ocazia de a-şi rezolva treburile repede.

Reuşita imperială în declin

Al XXVII-lea Congres al Partidului Comunist, primul congres gorbaciovist, este aşezat sub semnul simbolurilor. Început la 25 februarie 1986, el aminteşte, prin dată, de un alt congres, cel de-al XX-lea, deschis la 25 februarie 1956 de Nikita Hruşciov şi consacrat operei de destalinizare. După cel de-al XX-lea Congres, URSS-ul a devenit complet diferit de ceea ce a fost sub Stalin. A reuşit oare Gorbaciov o revoluţie asemănătoare?

Desigur, raportul său asupra situaţiei din URSS, asupra eşecurilor şi incertitudinilor diferă cu totul de obişnuitul discurs autosatisfăcut, înşirînd un pomelnic de succese inexistente, pe care cetăţenii sovietici trebuiau să le ia drept realitatea ţării lor. Acest ton nou, de relativă sinceritate şi luciditate, este adaptat evoluţiei spiritelor. De cîţiva ani, frontierele URSS-ului nu mai sînt complet ermetice, oamenii încep să circule, informaţia venită din afară prin mijloace tehnice noi prezintă sovieticilor o imagine diferită a ţării lor, pe care nimeni nu o mai poate ignora. Ce spune Gorbaciov este cunoscut de fiecare în adîncul sufletului său, dar nu este încă adevărul în jurul căruia întreaga societate s-ar putea aduna. Mai mult decît conţinutul discursului lui Gorbaciov, cu adevărat revoluţionară în 1986 este trecerea de la o *cunoaştere individuală* la o *cunoaştere colectivă* a realităţii. Or, o societate civilă demnă de acest nume nu se poate naşte fără o asemenea conştiinţă comună.

URSS-ul este însă, înainte de toate, o societate multi-etnică. Acestei societăţi, cu diferenţele şi frustrările ei, Gorbaciov nu ştie, în mod ciudat, să-i ofere nimic la Congresul al XXVII-lea. De îndată ce vine vorba despre Imperiu — căruia îi consacră o bună parte din raportul lui — discursul, atît de deschis pînă acum, revine la vechii demoni, la limba de lemn, o clipă uitată[1]: „Poporul sovietic este o comunitate socială şi internaţională de tip nou", sau „opresiunile şi inegalităţile au fost suprimate" şi înlocuite cu „prietenia dintre popoare, respectul tuturor culturilor naţionale şi al demnităţii naţionale", proclamă Gorbaciov, reluînd formulele şi accentele pe care le-au folosit la descrierea Imperiului toţi con-

ducătorii URSS–ului de la 1922 încoace. Uniunii Sovietice îi merge rău, fără îndoială, însă Imperiul o duce bine, chiar dacă marginal are cîteva probleme sau neîmpliniri. În bilanțul pe care îl face istoriei sovietice, Gorbaciov recunoaște fără ezitare, la capitolul succeselor și al speranțelor, ceea ce Lenin a reușit să construiască în mod cu adevărat original și durabil: integrarea popoarelor într–un stat destinat cu prioritate atingerii acestui scop. Aceasta este partea sănătoasă a moștenirii și totodată a dificilei căi sovietice. Gorbaciov ajunge la concluzia că opera de reconstrucție se poate baza pe Imperiu, care oferă de asemenea motive de speranță.

Dacă privim îndeaproape partea din discurs consacrată Imperiului sau ideologiei, stereotipurile repetate la infinit ne amintesc de un trecut pe care Gorbaciov îl respinge și descoperim, la o întorsătură de frază anodină, viziunea *centralizatoare* a problemei naționale. Evocînd dificultățile economice și corupția clasei conducătoare responsabile, Gorbaciov are brusc un ton iritat, cînd se referă la ceea ce se întîmplă la periferia Imperiului. El subliniază că anumite republici sînt „parazite", preocupate numai de propriul lor interes, convinse că rațiunea de a exista a Uniunii Sovietice constă în a le întreține fără ca ele să contribuie la binele comun.[2] Calea de urmat se situează la opusul acestor comportamente nefaste; fiecare republică e datoare să participe la dezvoltarea unui *complex economic unic*, în care interesul general prevalează asupra intereselor particulare ale națiunilor din URSS.

În afara caracterului oarecum contradictoriu al acestui discurs, viziunea lui Gorbaciov este lipsită de ambiguități: URSS–ul trebuie să fie *un spațiu economic unificat*. A–l atinge implică o concepție restrictivă a drepturilor culturale naționale și a politicii de cadre. Deși regimul sovietic și–a exprimat temeinic respectul față de aspirațiile naționale (dezvoltarea *tuturor* culturilor naționale, punerea în evidență, pretutindeni, a elitei naționale, acestea au fost lozincile lui Stalin, chiar dacă realitatea le–a dezmințit), Gorbaciov nu este prea blînd cu comportamentul celor de la periferie. Desigur, spune el, toate culturile sînt importante, dar respectarea lor nu trebuie să ne facă să uităm esențialul: necesara apropiere dintre ele, integrarea lor într–o ideologie comună, modul de viață socialist, concepția socialistă despre lume. Fără naționalisme înguste, însă cu fidelități naționale ce–și găsesc locul într–un socialism unificator care își dă adeziunea la societatea globală.

Naţionalismul îngust, localismul (*mestnicestvo*) sînt denunţate de Gorbaciov la un alt nivel, esenţial de data aceasta pentru funcţionarea statului şi economiei: acela al cadrelor. Elita politică a republicilor URSS–ului are tendinţa, spune el, să se aplece asupra ei însăşi, să practice a politică de „favoritism naţional", să prefere, îndată ce este vorba de o promovare de cadre, orice compatriot unui sovietic competent. Într–o manieră mai generală, spune Gorbaciov, această atitudine duce la o discriminare, în republici, a tuturor acelora ce nu aparţin naţionalităţii locale şi care nu–şi găsesc în dispozitivul de conducere locul pe care l–ar merita conform competenţei sau importanţei grupului din care fac parte. Mai concret, Gorbaciov acuză republicile şi marile regiuni naţionale ale URSS–ului de practicarea „preferinţei naţionale", a nepotismului, a corupţiei inerente oricărei politici de „grup", punînd astfel în cauză interesul economic general şi progresul relaţiilor inter–etnice.

O derivă a comportamentelor locale

Merită să ne oprim asupra contradicţiilor din acest straniu discurs. Pe de o parte, Gorbaciov prezintă, în 1986, un tablou idilic al problemei naţionale, care, în lumina restului raportului, pare să constituie singurul succes real din întreaga istorie sovietică, succes pe care se poate întemeia o politică de redresare. Pe de altă parte, el se arată lipsit de indulgenţă faţă de revendicările şi comportamentul republicilor mărginaşe care, sugerează vorbitorul, au profitat de *stagnarea* brejnevistă pentru a se replia asupra intereselor particulare. El nu spune, aşa cum a făcut–o Brejnev în ultimii ani de exercitare a puterii, că a venit timpul, fără îndoială, ca republicile să înceapă „să–şi plătească datoria faţă de Rusia". Cu toate acestea, în spatele formulelor tradiţionale de satisfacţie transpare o anumită iritare faţă de naţionalităţile prea exigente, care refuză să mai joace jocul dezvoltării comune.

Să vorbeşti despre un *popor sovietic* ca despre o realitate incontestabilă şi să denunţi parazitismul şi localismul unora din elementele sale nu este contradictoriu decît în aparenţă. Din cuvintele lui Gorbaciov reiese clar că decisive pentru el sînt progresul, existenţa însăşi a poporului sovietic ivit din atîtea popoare diferite, iar comportamentul regretabil pe care îl denunţă rezultă din combi-

narea „supraviețuirii" unui trecut pe cale să dispară și a unei politici de *stagnare* care a deviat dezvoltarea sovietică.

În ciuda criticilor, acerbe uneori, analiza din subtext se bazează pe o percepție optimistă a operei înfăptuite în acest domeniu de către predecesorii săi. În evaluarea pesimistă a țării sale prezentată la Congres, Gorbaciov consideră chestiunea națională drept principalul element de reconfort și sprijin pentru viitor. Criticile sale duc, în cele din urmă, la propuneri ce vor da *perestroikăi* un conținut concret. Denunțînd *parazitismul* anumitor republici, el va găsi aici un argument pentru a le îndemna la o mobilizare ieșită din comun în efortul economic la care vrea să angajeze întreaga societate. Parazite, incompetente, aceste republici pot oferi un efort considerabil binelui comun, cu atît mai mult cu cît l–au neglijat multă vreme. Preferințe naționale, nepotism, corupție sînt acuzații care permit o epurare a cadrelor locale, dînd posibilitatea de a le înlocui cu altele, a căror competență și utilitate vor fi adevăratele criterii de alegere. Altfel spus, Gorbaciov are o minunată ocazie de a distruge rapid *cetățile puterii* pe care Brejnev le–a lăsat să se constituie și să se consolideze și care nu fac decît să–l deranjeze pe noul secretar general. Mai mult, atacînd principiul *localismului* în alegerea cadrelor, Gorbaciov își oferă posibilitatea de a trimite pe cine vrea el pentru a le înlocui, deci de a–și crea propriile echipe în spațiul sovietic. Deplîngînd participarea redusă a „grupurilor naționale minoritare" (în primul rînd ruși și ucraineni) la posturile de răspundere ale republicilor, el deschide calea refacerii elitelor conducătoare într–o direcție mai puțin națională, deci spre un progres ulterior al *internaționalismului*, alt cuvînt–cheie al discursului său.

Cuiul înfipt de Gorbaciov a fost bătut apoi de Ligaciov, care la acest Congres a apărut drept numărul doi din Partid. Ligaciov insistă în mod deschis pentru un „schimb de cadre de la o republică la alta, de la centru spre margine și de la margine spre centru".[3] Schimb de cadre înseamnă, în termeni clari, „numiri" de cadre: veche politică a puterii sovietice, al cărei scop era, înainte de toate, împiedicarea formării unei elite naționale stabile, prin care societatea s–ar fi simțit reprezentată legitim. De la începutul anilor '20, puterea a urmărit cu tenacitate un dublu scop: formarea unei elite necesare dezvoltării țării, elită ce trebuia să aibă reprezentanți ai tuturor grupurilor, pentru a evita dezechilibrul între națiunile dominante și cele dominate, sursă de frustrări și revolte; dar și evitarea formării unei elite înrădăcinate în propria națiune și în cultura de

origine, în beneficiul unei mari elite sovietice, avangarda *poporului sovietic* pe cale de a se naşte. Compromisul stalinist între *cultura naţională* şi *cultura proletară* îşi găsea aici expresia cea mai concretă. Societăţile naţionale îşi păstrau cu titlu provizoriu propriile culturi, elita sovietică fiind, însă, încarnarea *culturii proletare* care, într–o zi, va fi aceeaşi pentru toţi. Hruşciov şi apoi Brejnev au acordat, un timp, concesii societăţilor naţionale avide de a–şi forma propriile elite; dar atît unul cît şi celălalt s–au temut de consecinţele unei posibile alianţe dintre societate şi elita ei. Brejnev, la cel de–al XXVI–lea Congres, întrunit cu un an înainte de moartea sa, lansase un semnal de alarmă, constatînd că ruşii, liantul uman al sistemului, apar într–o poziţie defavorabilă la marginea imperiului, în faţa elitelor naţionale mai sigure pe ele însele.[4]

În 1986, în discutarea problemei naţionale, Mihail Gorbaciov este de acord cu Partidul şi cu manifestările de frustrare ale ruşilor. În materie naţională, noul program adoptat de către al XXVII–lea Congres diferă, însă, prea puţin de cel precedent, şi anume prin faptul că utilizează conceptul de „popor sovietic unit" (*edinîi sovețki narod*), absent pînă atunci în acest tip de document, chiar dacă, din 1977, ideologia sovietică a recurs adesea la el. Cînd proiectul programului este dat publicităţii, *Pravda* îşi oferă coloanele dezbaterii publice.[5] Trebuie remarcată, în primul rînd, insistenţa asupra rolului jucat de Rusia în istoria sovietică: aportul rusesc la ridicarea celorlalte popoare membre ale federaţiei deasupra nivelului ţărilor subdezvoltate, necesitatea dezvoltării folosirii comune a limbii ruse, cu funcţia ei civilizatoare, definirea mai clară a perspectivelor viitorului — un stat unitar pentru un popor unificat.[6] Fără îndoială că *Pravda* s–a decis să accentueze nemulţumirile ruseşti şi consecinţele certitudinii că *poporul sovietic* a devenit o realitate. Dar această alegere este revelatoare pentru orientările existente în sînul aparatului Partidului Comunist care, în 1986, este organul politic dominant al întregului sistem sovietic. Nu este, oare, semnificativ, în această privinţă, că Mihail Gorbaciov, contrar celor trei predecesori imediaţi, nu părea să–şi dorească alt titlu, la vremea respectivă, decît acela de secretar general al Partidului, lăsînd celorlalţi grija de a reprezenta statul (Mikoian) sau guvernul (Rîjkov)? Linia definită de Partid la cel de–al XXVII–lea Congres trebuia să direcţioneze toate orientările URSS–ului în stadiul respectiv.

Reconstruirea Imperiului

În decembrie 1986, manifestanți kazahi se opun la Alma-Ata forțelor de menținere a ordinii. Aceste prime tulburări în URSS-ul gorbaciovist — vom reveni mai tîrziu asupra evenimentului — nu par să zdruncine certitudinile secretarului general, nici pe cele ale conducerii Partidului. Adresîndu-se, peste cîteva săptămîni, Comitetului Central reunit în plen la 27 ianuarie 1987[7], Gorbaciov abordează rapid problemele conflictelor ce apar în mediul național, într-o manieră mai precisă și mai deschisă decît cea tradițională. Pentru prima oară pătrunde transparența în acest domeniu în care pînă atunci predominau clișeele veșnic optimiste. Dar, dacă admite că dificultățile pot rezulta din faptul că URSS-ul este un stat multi-etnic, Gorbaciov nu sugerează, totuși, o schimbare de poziție în politica naționalităților. Cauzele generale ale tulburărilor sînt cele pe care le-a enunțat într-o manieră generală la Congres: localism, izolaționism etnic, chiar „aroganță națională", adică un comportament marcat de o moștenire grea, a cărei înlăturare *stagnarea* brejnevistă nu a permis-o. El crede, ca și predecesorii săi, că remediul împotriva acestor rămășițe constă într-o fidelitate intransigentă față de ideologia internaționalistă și în „internaționalizarea" sporită a cadrelor, adică în abandonarea de către naționalități a atitudinii lor discriminatorii față de alte grupuri etnice. Propuneri bine cunoscute, care nu reînnoiesc dezbaterea.

Gorbaciov nu este, totuși, insensibil la degradarea evidentă a climatului național. Presa și experții încep dezbaterea dificultăților specifice de care se lovește puterea la periferia imperiului; apare chiar noțiunea de *conflict etnic*.[8] De aceea, nu este de mirare că, la a 70-a aniversare a revoluției din octombrie, Gorbaciov atacă această problemă pe care realitatea cotidiană i-o impune și de care trebuie să țină cont. O stare de incertitudine constantă în chestiunea națională, o incapacitate de interpretare a datelor sînt revelatoare pentru remarcile sale.

Fidel uzanțelor, Gorbaciov repetă ideea că regimul sovietic a știut să rezolve problema națională, dar el acceptă, totodată, că relațiile dintre națiuni continuă să fie complexe și impune Partidului o vigilență permanentă. Pentru întîia oară de la accesul său la putere, el include această chestiune în *perestroika* și în *democratizare*, nu ca pe o promisiune de reelaborare a politicii naționalităților,

ci ca pe un element ce trebuie introdus în dezbaterea generală. Este puţin şi este mult în acelaşi timp.

Este puţin, în măsura în care el continuă să gîndească, o şi spune, că *prietenia dintre popoarele* Uniunii Sovietice, mitul ce a traversat toată istoria sovietică, este o reuşită ce nu trebuie slăbită prin experimentări. Este puţin, deoarece el este convins în continuare de puterea statului sovietic, de gloria sa legată de această reuşită. Aceste certitudini îl fac să condamne dinainte tot ce ar putea introduce instabilitatea în acest domeniu. Este mult, în măsura în care el acceptă să se aplice şi aici transparenţa, provocînd căderea interdicţiilor. Angajîndu-se, în noiembrie 1987, să discute problemele legate de statul multi-etnic, Gorbaciov constată implicit că aceste probleme sînt mai grave decît par şi acceptă ideea ca ele să fie dezbătute, asemeni tuturor celorlalte chestiuni, în mod public.

În fapt, el nu face decît să o ia cu un pas înaintea dezbaterilor şi a evenimentelor. Din vara lui 1986, Gorbaciov pierde controlul asupra noţiunii de transparenţă, *glasnost*, şi limitele pe care i le desemnase nu mai sînt respectate, îndeosebi la marginea Uniunii Sovietice. Recunoscînd legitimitatea acestei dezbateri, el pare să întindă mîna celor care au lansat-o. Nu va evolua el, oare, precum Hruşciov în 1956, de la o ortodoxie intransigentă la o recunoaştere a intereselor naţionale? Chiar dacă nu a fost decît momentană, o asemenea evoluţie a avut consecinţe durabile.

Ruşii în ajutorul URSS-ului

Dacă Gorbaciov este contradictoriu în frazele sale, cînd vine vorba de problema naţională, orice contradicţie dispare cînd puterea ori oamenii săi sînt în cauză. Aparent sigur de soliditatea construcţiei socialiste şi de mijloacele sale de control, el acordă prea puţină importanţă susceptibilităţilor republicilor şi neglijează fără prejudecăţi regulile reprezentării naţionalităţilor, care fuseseră menţinute după 1956.

Numind oameni noi în sînul organelor conducătoare — îndeosebi în Biroul Politic şi în secretariat —, Gorbaciov arată o mare înclinaţie către centralizare.[9] Două semne o dovedesc din plin: rusificarea celor mai înalte cadre ale sistemului şi, mai ales, faptul că aceştia nu ştiu nimic despre periferie.

Prima trăsătură derivă dintr-o comparație făcută între ultimul Birou Politic condus de Brejnev și cel care îl înlocuiește în 1985–86. Cifrele, adesea înșelătoare, sugerează o anumită stabilitate a raporturilor inter-etnice. În 1982, Biroul Politic număra 3 membri ne-ruși din cei 13 votanți. La fel va fi și în 1987. Dar reprezentativitatea națională a unora și altora este departe de a fi aceeași. Colegii lui Leonid Brejnev sînt lîngă el deoarece sînt cei mai înalți responsabili ai republicilor respective, cu o singură excepție. Ucraineanul Șcerbițki, kazahul Kunaev, ca și membrii supleanți, azerul Aliev, georgianul Șevardnadze, uzbecul Rașidov și bielorusul Kiselev sînt toți primi-secretari ai Partidelor și fac parte din Biroul Politic, unde apără interesele republicilor lor, definind totodată liniile politicii comune pe care o vor impune compatrioților. La doi ani după venirea lui Gorbaciov la putere, totul se schimbă. Dacă Șcerbițki rămîne să reprezinte partidul ucrainean în Biroul Politic, ceilalți doi reprezentanți naționali nu mai sînt legați prin autoritate de republica de origine. Șevardnadze, fost prim-secretar al Partidului Comunist Georgian pînă în 1985, este promovat Ministru al Afacerilor Externe și înălțat, prin acest titlu, în categoria supremă de membru plin al Biroului Politic; el nu mai reprezintă, însă, partidul său. Aceeași remarcă este valabilă pentru bielorusul Sliunkov, intrat în Biroul Politic pentru a înlocui un compatriot (fostul prim-secretar al Partidului din Bielorusia, Kiselev) și promovat în 1987 secretar al Comitetului Central tot în cadrul Biroului Politic. Cît despre cei șase supleanți ai acestui Birou, ei sînt toți ruși.[10]

Nu numai că demnitarii naționali reprezintă arareori țara lor de origine, mai mult, regiuni întregi de la marginea Imperiului încetează de a mai fi reprezentate în instanțele superioare ale Partidului. Sub Brejnev, membrii plini și supleanți vorbeau în numele republicilor musulmane din Asia Centrală și Caucaz, în numele Georgiei, al celor două state slave, Ucraina și Bielorusia. Erau, desigur, și absenți (balticii, armenii); popoarele cele mai numeroase erau, însă, prezente. În 1987, toate republicile musulmane, împreună cu Caucazul, au dispărut din Biroul Politic, fără să fie înlocuite de absenții de pînă atunci. Superioritatea rusească se dublează printr-o prezență aproape totală a slavilor. Chiar dacă Nikolai Sliunkov, secretar al Comitetului Central, nu este rus, tot despre un slav este vorba.

În anumite perioade, trebuie să amintim acest lucru, secretariatul îşi deschidea porţile unor secretari ce nu făceau parte din majoritatea rusească. În această situaţie se aflau trei dintre ei în 1960, printre care un musulman, Muhitdinov, fost conducător al Partidului Comunist din Uzbekistan. Eliminarea bruscă a părţii meridionale a URSS–ului, partea cea mai eterogenă în plan cultural, cea mai populată şi cea mai dinamică din punct de vedere demografic, cea mai săracă în general, în beneficiul slavilor uniţi printr–o comunitate de cultură şi religie, cu un nivel de dezvoltare şi comportament social comun, constituie din acea clipă o problemă gravă. Este un univers relativ omogen, care apasă asupra deciziilor ce vor fi luate în momentul *perestroikăi.*

Circumstanţă agravantă, ruşii care sînt în centrul sistemului de decizie nu au decît o experienţă *rusească.* Şi acest fapt se opune practicilor anterioare. De–a lungul mai multor decenii, înalţii responsabili sovietici, înainte de a ajunge la Moscova, îşi exersaseră capacităţile în diferite republici şi din aceste experienţe îşi formau o părere destul de completă asupra problemelor periferice. O dată cu Mihail Gorbaciov, totul se schimbă. Doar două persoane din anturajul său restrîns avuseseră ocazia să lucreze în mediu naţional: preşedintele KGB–ului din 1987, Viktor Cebrikov, care a lucrat o vreme în Ucraina şi generalul Iazov, Ministrul Apărării, care comanda la acea vreme zona militară din Asia Centrală. Un comandant militar nu se amestecă, însă, cu populaţia, dimpotrivă. Nici KGB–ul nu era prea popular. Este, deci, greu de crezut că ucrainenii şi centro–asiaticii ar fi recunoscut în aceşti reprezentanţi ai forţei publice pe autenticii purtători de cuvînt ai aspiraţiilor lor. În afara celor doi, nici un membru al Biroului Politic, nici un secretar nu avea experienţa ţinuturilor îndepărtate ale URSS–ului.

Această situaţie inedită pentru perioada post–stalinistă a avut două consecinţe imediate. Pentru naţionalităţi, sentimentul de a fi ignorate, disprețuite la Moscova, provoacă, în clipa apariţiei conflictelor, certitudinea că problemele lor nu vor fi reglementate decît la faţa locului şi prin forţă. Cum poate fi altfel, cînd la Moscova nu ai interlocutori? Şi la Moscova, în jurul lui Gorbaciov, efectele acestei rusificări sau slavizări a înaltului personal politic provoacă tot atîtea pagube. Lipsa de experienţă îndreaptă toată conducerea sovietică spre ignorarea presiunii ce creşte la periferie. Situaţie explicată apoi prin cauzele generale bine cunoscute: corupţie, huliganism, lipsă de organizare. O subestimare a fiecărui eveniment ce

zguduie periferia Imperiului, a crizelor ce se înlănțuie. Între un conflict inter-etnic și o răzmeriță în fața magazinelor goale, Gorbaciov și oamenii lui nu fac nici o diferență. Specificitatea problemei naționale le scapă în întregime.

La originea unei asemenea orbiri, a unei asemenea erori, deoarece federalismul presupune participarea tuturor componentelor la deciziile ce privesc comunitatea, se află, desigur, un om: Gorbaciov. Tot ceea ce a sedus lumea — modernitatea sa, o educație mai avansată decît a predecesorilor, ținuta sa „europeană" — avea un revers: fiind rus, născut la marginea Imperiului, dar format de tînăr la Moscova, el nu a avut experiența traiului și a muncii în afara mediului sovietic, deci european. El reprezintă URSS-ul dezvoltat împotriva URSS-ului subdezvoltat; un URSS cu fața spre Occident, ignorîndu-l pe cel ce dorea să se reîntoarcă spre rădăcinile naționale; URSS-ul creștinității împotriva celui islamic. Parcurgînd, în tinerețe, Franța timp de săptămîni, acest om fericit a învățat multe despre ea, cu siguranță, dar îi lipsește o experiență asemănătoare în țara sa. Îi lipsește, de asemenea, cunoașterea oamenilor din ținuturile periferice, a culturilor acestor regiuni, fapt pe care într-o zi s-ar fi putut sprijini. Stalin cunoștea bine Caucazul și pe caucazieni; Hrușciov, Ucraina; Brejnev, Ucraina, Moldova și Kazahstanul; Andropov, Karelia. Chiar și cel mai neînsemnat secretar general, efemerul Konstantin Cernenko, a avut la un moment dat responsabilități înalte în Moldova. Toți și-au adîncit astfel cunoașterea realităților și și-au creat camarazi de drum. Gorbaciov nu a știut să o facă decît pentru Rusia. Desigur, el acordă încrederea sa unui georgian pentru a conduce politica externă a URSS-ului, dar tocmai acest georgian care a fost un înalt demnitar al KGB-ului multă vreme, care își cunoaște perfect compatrioții și aspirațiile lor, este, prin această alegere, îndepărtat de la problemele interne, unde experiența sa s-ar fi putut dovedi prețioasă. Dacă luăm lista consilierilor lui Gorbaciov, constatăm că sînt ruși în cea mai mare parte. Dacă economistul Aganbeghian este armean, el este un armean de la Moscova, perfect integrat și care nu își redescoperă originile decît atunci cînd o dublă nenorocire se abate asupra poporului său: masacrul și cutremurul. Trebuie, oare, să ne mirăm că Gorbaciov este perceput, înainte de toate, ca un rus de către cei care nu s-au născut ruși?

Neînțelegerea dintre Gorbaciov și naționalitățile URSS-ului începe din 1985. Dorind cu pasiune să fie moștenitorul lui Lenin,

el concepe URSS-ul în termeni leniniști. Nici naţiunea, nici federalismul, ci ansamblul sovietic care trebuie reconstruit, iată ceea ce este important pentru el. Ca și Lenin, el nu cunoaște din ţara sa decît Rusia; ca și Lenin, el gîndește că acest lucru nu are importanţă, fiindcă puterea instalată în centrul ţării trebuie să rezolve totul. Lozincii lui Stalin „cadrele rezolvă totul", Gorbaciov i-ar putea opune lozinca lui Lenin, căreia el îi redă viaţă: „puterea rezolvă totul". Or, puterea nu cunoaște frontiere naţionale, nici teritoriale. Convins că, înarmat cu puterea și avînd un proiect convingător, va fi înţeles, Gorbaciov nu a perceput că, în climatul naţional deja alterat al URSS-ului anilor '80, leninismul său încăpăţînat nu putea provoca decît revoltă. Epurarea cadrelor compromise, indispensabilă pentru o angajare politică a reconstrucţiei, va accentua neînţelegerea, accelerînd procesul de dezintegrare la care noul secretar general a rămas multă vreme orb.

Capitolul II

„Mafiocraţia“

Corupţia nu este, în URSS, un fenomen inedit. Orice sistem politic care susţine egalitarismul şi ascunde privilegiile *nomenclaturii* încurajează abuzurile, traficul şi corupţia. Dar ideologia care a afirmat constant că morala comunistă a produs un *om nou,* funciarmente cinstit şi devotat binelui comun, împingea toate faptele delincvente la marginea vieţii sociale. Comportamentele ieşite din comun erau considerate anormale şi se cerea mai degrabă un tratament de ordin psihic decît punitiv. Fără îndoială, cei ce au trăit în lagăre — ca Evghenia Ghinzburg, Şalamov, Soljeniţîn, Bukovski şi mulţi alţii — au făcut un portret cutremurător al criminalităţii sovietice. Cine a citit *Arhipelagul Gulag*[1] nu mai poate avea nici o iluzie asupra „omului nou“; el ştie că drojdia societăţii Uniunii Sovietice nu era cu nimic mai prejos de aceea din societăţile cu o înaltă criminalitate. Însă presa sovietică a proiectat constant imaginea idealizată cerută de sistem. Faptul divers apărea extrem de rar, scrisorile cititorilor care încercau să străpungă acest zid al tăcerii erau filtrate cu grijă. La urma urmei, cum ar fi putut apărea crimele alături de faptele eroice ale muncitorilor sovietici veşnic glorificaţi?

Desigur, s-a întîmplat ca în acest univers aseptic să pătrundă brusc un episod scandalos care sugera că uneori cinstea nu era infailibilă. În 1972, cînd Eduard Şevardnadze i-a urmat la conducerea Partidului Comunist al Georgiei lui Vasili Mjavanadze, în tot URSS-ul nu s-a vorbit decît despre *adevărata* raţiune a acestei

schimbări: corupţia. Mjavanadze superviza un sistem de corupţie care acoperea toată viaţa publică din Georgia. Orice devenea pretext de bacşiş, iar primul secretar şi soţia sa, aşa cum au fost prezentaţi atunci, prefigurau uimitor cuplul Ceauşescu: ambiţioşi, aroganţi, folosindu-şi autoritatea în toate domeniile, ei acumulau case de odihnă, blănuri, diamante. Din acea vreme se întrezărea că în URSS banul are o semnificaţie minoră, că nu contează decît bunurile. Mjavanadze a fost înlăturat, puterea, însă, a rămas discretă asupra manifestărilor care i-au provocat dizgraţia. Şevardnadze a primit sarcina de a „curăţa" grajdurile lui Augias, dar asupra corupţiei însăşi s-a insistat prea puţin, cu toate că ea atinsese dimensiuni uriaşe.

Puţin mai tîrziu, în 1976, primul secretar al Partidului Comunist Ucrainean, Şcerbiţki, lasă să se înţeleagă că predecesorul său, Piotr Şelest, şi-a pierdut orice simţ moral. Încă o dată voinţa de a menţine o imagine ideală a societăţii sovietice a contracarat, însă, eforturile făcute pentru corectarea unor practici de corupţie, pe care societatea le bănuia fără a le discerne amploarea.

În 1979, „scandalul caviarului" (icrele negre erau ascunse în cutii pe care scria „hering" şi care erau vîndute în restaurantele de lux ori în străinătate la preţul caviarului, diferenţa dintre hering şi caviar intrînd în buzunarele organizatorilor reţelei) a pus în evidenţă existenţa unei autentice organizaţii criminale, căreia îi erau complici ministrul pisciculturii al URSS-ului, adjunctul său, secretarul Comitetului regional Krasnodar, preşedintele Consiliului municipal din Soci şi multe alte personalităţi politice. Majoritatea erau din anturajul lui Brejnev ori al lui Kosîghin. Fiind prea mulţi înalţi funcţionari implicaţi în afacere, puterea a decis să fie indulgentă şi discretă. Dacă totuşi cetăţenii sovietici au aflat ceva, aceasta nu se datorează ziarelor din ţară, ci posturilor de radio străine, care au făcut mult tapaj în jurul unui fapt ce ar fi meritat să devină o problemă de stat.[2]

De-abia în 1982, după moartea lui Brejnev, s-a rupt tăcerea. Corupţia care s-a dezvoltat în jurul bătrînului secretar general, atît de avid de decoraţii rentabile, de drepturi de autor pentru nişte lucrări mediocre pe care nici nu le scria el, de maşini străine luxoase pe care le colecţiona, pornea din propria-i familie şi cotropea totul. Dar, în epocă, această corupţie este instalată cu atîta obrăznicie, încît întreaga societate, conştientă de deriva sistemului, consideră un fapt normal să adopte aceleaşi comportamente. Generalizarea co-

rupției îl împinge pe Andropov la o reacție brutală și, mai ales, deschisă.

La 11 decembrie 1982, presa, în frunte cu *Pravda,* relatează o ședință a Biroului Politic consacrată corupției și indignării sociale în fața acestei degradări a moravurilor clasei conducătoare.[3] La 18 decembrie, un decret aplicabil de la 1 ianuarie instituie un sistem de sancțiuni destinat frînării corupției pe care presa, cu mîinile dezlegate, de această dată, o descrie în amănunțime. Campania declanșată de Andropov, chiar dacă a fost încetinită de boala sa, apoi de preluarea puterii de către Cernenko, nu mai putea fi oprită.

Scandalul a atins și familia lui Brejnev; revenirea la tăcere era imposibilă. În cei doi ani care separă începutul crizei de înălțarea lui Gorbaciov, vor dispărea — pensionați într-o manieră semi-rușinoasă, ori prin sinucideri prezentate drept accidente cardiace — un anumit număr de membri ai *nomenclaturii.* Înlăturările, dizgrațiile mai mult sau mai puțin oficiale sînt făcute, toate, în numele luptei împotriva corupției; subiectul preocupa atît de mult viața socială, încît orice moarte subită la vîrful sistemului este legată de acest fenomen. Se bănuiește că fiecare deces ascunde o sinucidere, că e un mijloc de a scăpa de judecată. Ceea ce caracterizează acești doi ani este — deopotrivă — obsesia crescîndă a corupției generale și demascarea ei cu prioritate în centrul sistemului, adică în Rusia. Pînă în 1985, atenția rămîne îndreptată asupra deturnărilor de bani la nivelul înalt al *nomenclaturii* — într-atîta pare de evident că un maximum de putere oferă un maximum de mijloace de a profita.[4]

De la corupție la mafie: problema uzbekă

O dată cu afacerea Rașidov, problema corupției se deplasează de la centru spre margine și îmbracă o altă dimensiune.

Șaraf Rașidov a fost, sub *stagnarea* brejnevistă, unul dintre musulmanii favoriți ai puterii centrale. Ajuns în vîrful Partidului Comunist Uzbek în 1959, sub Hrușciov, după ce a condus destinele republicii sale, membru supleant al Comitetului Central din 1962, Rașidov a fost mereu acoperit de onoruri de către Brejnev. Este adevărat că pentru acesta el a fost un interlocutor ideal, susținînd cu putere, într-o absolută minciună, toate proiectele și exigențele stăpînului său. Din două puncte de vedere decisive, Rașidov a convins

în mod durabil puterea centrală că Uzbekistanul — cea de a patra republică a URSS–ului ca număr de locuitori încă din 1979 (a treia astăzi) şi prima republică musulmană — era un model de integrare economică şi culturală. La începutul anilor '80, el a planificat şi anunţat recolte excepţionale de bumbac (6 milioane tone pe an; Uzbekistanul este prima producătoare de bumbac din URSS), fapt care nu putea decît să satisfacă megalomania lui Brejnev. „Tot mai mult", anunţa el şi Moscova se mulţumea cu aceste cifre prea puţin credibile. La fel s–a întîmplat cu progresele limbii ruse printre popoarele de altă origine — al doilea subiect preferat al echipei de la putere. De la un recensămînt la altul, Raşidov făcea publice incredibilele succese ale politicii sale lingvistice.[5] În cîţiva ani, toată populaţia Uzbekistanului, inclusiv bătrînii şi nou–născuţii, au reuşit să devină bilingvi. Dacă *poporul sovietic,* vorbind o limbă comună, complet devotat cauzei comune prin efortul economic, exista undeva, acel loc era Uzbekistanul lui Raşidov! Nimic uimitor în faptul că Brejnev i–a oferit solemn nenumărate decoraţii şi că puterea sovietică, a doua zi după moartea sa subită, în octombrie 1983, l–a omagiat ca pe un membru demn al Biroului Politic.[6]

Din păcate pentru memoria sa, în anul următor, asaltul lansat împotriva corupţiei de către Andropov atinge şi Uzbekistanul, unde vocile se ridică împotriva realizărilor economice grandioase ce i–au adus gloria lui Raşidov, dar care se datorau mai mult umflării exagerate a cifrelor decît unei realităţi palpabile. Comitetul Central al Partidului din Uzbekistan, reunit în plen în iunie 1984, devine ecoul acestor zvonuri, păstrînd, însă, memoria lui Raşidov neatinsă de lipsa lor de respect. Doi ani — din 1984 pînă în 1986 —, Uzbekistanul este supus unor epurări sistematice; numeroase cadre ale partidului şi statului sînt eliminate. Dar discreditarea care le loveşte nu include încă vîrfurile ierarhiei şi nu singularizează peste măsură cazul uzbek.

În 1986, schimbarea este radicală. Încă din ianuarie, Congresul Partidului Comunist Uzbek îl atacă direct pe Raşidov şi metodele sale de administrare prin corupţie. Raşidov este, de asemenea, una dintre figurile centrale ce ilustrează tema corupţiei la Congresul al XXVII–lea al PCUS, desfăşurat o lună mai tîrziu. Condamnarea sa postumă este spectaculoasă: toate onorurile îi sînt anulate, trupul îi este scos din mausoleul oficial din Taşkent.[7] O dată cu el cade şi fostul prim–ministru al Uzbekistanului, Kudaiberdiev, constrîns la o demisie aparent respectabilă (vîrsta) în noiembrie 1984, dar pe

care PCUS îl izgonește din rîndurile sale. Cum Rașidov nu mai poate fi atins, moartea scutindu-l de o condamnare, începînd din 1986 este dezonorat întregul său anturaj. Acuzațiile încetează de a mai fi mascate. La Moscova se dezvăluie un vast „complot uzbek", care pare să fi condus la o falsificare economică sistematică, disimulînd realitățile din această republică, unde domnea corupția și nepotismul. Pagubele aduse economiei sovietice de asemenea practici explică rigoarea epurărilor începute atunci. Responsabili locali (din Buhara, Șahrizabz etc.) sînt condamnați la moarte sau la pedepse grele cu închisoare și expulzări. Întreaga ierarhie a republicii este răsturnată. Dezvăluiri noi apar fără încetare. Totul este corupt în Uzbekistan: nu numai economia a fost sabotată, întreg sistemul de acces la posturi era subminat de practici bandițești. Învățămîntul superior, furnizor de cadre, este de un nivel foarte scăzut, deoarece selecția studenților se făcea în funcție de relații, înrudiri, prin luări de mită. Cadrele didactice, complice acestor acțiuni, își datorau ele însele diplomele și pozițiile acelorași criterii. Universitatea de stat din Taşkent își pierde prestigiul tradițional, devenind obiect de batjocură în presa sovietică.

Mai grav: apare acuzația că în Uzbekistan elita a fost promovată prin distribuire de diplome în funcție nu de aptitudini, ci de apartenența națională. De la sfîrșitul anilor '50, puterea sovietică a desfășurat eforturi mari pentru a-și forma elitele naționale, acordînd mijloace considerabile sistemului educativ. Acest efort, destinat să asigure alinierea culturală a regiunilor periferice mai puțin dezvoltate — musulmane — la restul URSS-ului, a fost astfel pus în cauză. Respectivele elite naționale nu sînt decît niște false elite, pe care nu se poate fonda nici o speranță de progres. În cîteva luni, Uzbekistanul, din republică de avangardă, cade la nivelul țărilor subdezvoltate intelectual, moral și economic.

Din această denunțare generală sînt de subliniat mai multe elemente. Mai întîi, corupția este prezentată ca un fenomen avînd o altă anvergură decît în restul URSS-ului. Apare ca o evidență faptul că acest fenomen este atît de generalizat și înrădăcinat, încît soluția nu mai aparține uzbecilor. Mai expuși corupției decît ceilalți cetățeni ai URSS-ului, ei nu se pot smulge singuri dintr-o practică atît de supărătoare. Cu cît trece timpul, cu atît se înmulțesc dezvăluirile despre amploarea crizei uzbece și dificultatea de a-i pune capăt . Presa centrală[8] constată că nu este suficient să dai afară sute de responsabili și mii de funcționari. Corupția în Uzbe-

kistan este desprinsă progresiv de problema generală a corupţiei, pentru a deveni *problema uzbekă*, adică o condamnare a întregului popor şi a tradiţiei sale politice.

Punerea la zid a Uzbekistanului este agravată şi de răspîndirea de informaţii asupra criminalităţii propriu–zise care domneşte aici. Săptămînalul *Ogoniok*, cel mai aprig apărător al politicii de restructurare gorbaciovistă, joacă un rol decisiv. O anchetă sistematică făcută de colaboratorii săi duce la o constatare cutremurătoare pentru Uniunea Sovietică, încă foarte legată de climatul anterior de rigoare morală: în materie de criminalitate organizată, URSS–ul nu are de ce invidia societăţile cele mai decăzute.[9] Şi în primele rînduri ale acestei criminalităţi nebănuite pînă atunci, se află *mafia* din Uzbekistan, reţea de grupuri perfect organizate şi specializate, tot atît de importante şi influente ca mafiile din Sicilia ori din Statele Unite. Ancheta revistei *Ogoniok* nu numai că dezvăluie existenţa acestor reţele şi descrie în detaliu organizarea şi activitatea lor, dar insistă şi pe articulaţia dintre această mafie şi elita politico–administrativă a republicii. În fapt, concluzia revistei este că mafia a pătruns în întreaga viaţă uzbekă, ea controlînd deopotrivă corupţia economică şi criminalitatea cotidiană. Ea este aceea care asigură „protecţia" întreprinderilor particulare legale sau ilegale, ea monopolizează traficul de droguri, controlează prostituţia, dar şi „omorurile comandate". Preţul plătit pentru a te debarasa de un individ jenant este perfect codificat. Oricine poate angaja contra sumei de 33000 de ruble, un ucigaş furnizat de sindicatul crimei, pentru a scăpa de un rival politic, de un soţ ce deranjează, ori de un director de sovhoz, care nu vrea să închidă ochii asupra activităţilor ilegale ale contabilului său. Dacă mafia uzbekă este înţeleasă cu şefii partidului şi statului, dacă ea numără în rîndurile sale responsabili ai poliţiei şi atrage elita tinerilor absolvenţi este un lucru poate mai puţin grav în acest proces ce i se face, decît dezvăluirea organizării sale pe sistemul clanurilor, care coincide cu vechile structuri ale societăţii. Insistînd asupra acestei legături, cei ce se ocupă de mafie sugerează că nu este vorba, în Uzbekistan, de un epifenomen, ci de o revenire la vechile tradiţii.

Afacerea stîrneşte mult zgomot. Presa dă semnalul dezvăluirii totale. În timpul celei de a XIX–a Conferinţe a Partidului, în iulie 1988, delegaţii uzbeci sînt atacaţi în mai multe rînduri pentru complicitate mafiotă. Ce gîndeşte URSS–ul, instalat în faţa televizoarelor, despre o naţiune reprezentată la această ocazie solemnă de

niște criminali notorii? Urmărind mafia uzbekă, doi „mici" judecători necunoscuți, Gdlian și Ivanov, dobîndesc statura unor apărători incoruptibili ai Dreptății, ceea ce îi va face extrem de populari.[10]

Fără nici o îndoială, corupția și criminalitatea se întind în Uzbekistan. Dar *glasnost* i-a învățat pe sovietici că țara lor era supusă în întregime jafului atît din partea *nomenclaturii*, cît și din aceea a bandelor de mafioți. Uzbekistanul este, oare, un caz special? Poate. Insistînd, însă, prea mult, puterea centrală provoacă o reacție vie a uzbecilor, ireparabilă. Denunțați cu atîta forță, ei au sentimentul unei discriminări sistematice. Această umilire o redau perfect cîțiva din intelectualii lor, de altfel perfect integrați în Uniunea Sovietică. Într-un articol răsunător,[11] ziaristul Kamal Ikramov, fiul șefului Partidului Comunist Uzbek Akmal Ikramov, lichidat de Stalin în 1938, se indignează: trebuie, oare, sub pretextul epurării unei elite corupte, să creezi o *problemă uzbekă*, de parcă poporul ar fi în mod colectiv răspunzător și criminal? Această „specificitate" uzbekă nu poate decît să sudeze, în ultimă instanță, poporul în jurul conducătorilor săi, oricît de contestabili ar fi ei, împotriva întregii confederații care îi singularizează în acest fel. Punerea în discuție a competenței elitei se adaugă umilințelor și neliniștilor populației. Dacă elita sa este denunțată ca incompetentă, nu este logic să fie plasată sub autoritatea unei elite mai competente, adică rusești? Necesitatea „circulației cadrelor", pentru care Ligaciov a pledat la cel de-al XXVII-lea Congres, și-ar găsi aici justificarea. Pentru uzbeci, se naște bănuiala că sînt denunțați ca „mai corupți" decît alții, deoarece „rusificarea" organelor de partid după venirea lui Gorbaciov la putere i-a lipsit de apărători care, la acel nivel, ar fi putut restabili un echilibru în analiza fenomenelor corupției; totodată, rusificarea la vîrf nu este întîmplătoare. Rușii, în descreștere ca număr în populația sovietică, nu au, oare, intenția de a-și menține autoritatea asupra ansamblului de popoare în numele unei superiorități morale? Stalin declara odinioară că au fost cei mai buni apărători ai țării în timpul războiului; denunțînd „popoarele colaboraționiste",[12] el a ierarhizat astfel națiunile Uniunii Sovietice și a legitimat pretențiile poporului rus, „cel mai bun", de a-i conduce pe ceilalți. În 1987, uzbecii se întrebau: ierarhizarea corupției și crimei nu are, oare, aceeași funcție, de a da puterii centrale rusești, de unde a pornit operația de „purificare", o nouă legitimitate în a-i dirija pe cei ce au căzut pradă crimei, considerați

funciarmente corupţi şi criminali, asemeni popoarelor care altădată, în acelaşi scop, au fost acuzate de colaboraţionism şi de lipsă de patriotism? Această bănuială ce se răspîndeşte în societatea uzbekă hrăneşte nu numai solidarităţile naţionale, dar şi pe cele islamice. Constatăm cu interes că indignarea lui Ikramov în faţa sorţii uzbecilor este împărtăşită, de asemenea, de un scriitor azer, Mîrzo Ibrahimov.[13] Astfel se naşte ideea că lupta împotriva corupţiei serveşte unor scopuri multiple, că ea contribuie la instaurarea unei autorităţi ruse asupra popoarelor musulmane cărora creşterea demografică şi problemele economice ar trebui să le ofere, dimpotrivă, o mai justă repartizare a responsabilităţilor şi resurselor. La periferia musulmană, dincolo de *perestroika* iniţiată de Rusia, care este şi primul ei beneficiar politic, respingerea unei epurări este una dintre consecinţele campaniei duse împotriva uzbecilor.

Veşnicul „răufăcător"

Ierarhia criminalităţii instituite prin epurare plasează Georgia într–o categorie destul de apropiată de Uzbekistan: aceea a incorigibililor. Cu aceleaşi consecinţe. Ea a fost prima republică, începînd din 1972, care a cunoscut o acţiune de curăţare pentru „acte de corupţie". Pentru că această curăţare a durat treisprezece ani, pînă la venirea la putere a lui Gorbaciov, s–ar fi putut crede că Georgia avea să fie scutită de marea purificare. Oricum, georgienii au fost uimiţi de asiduitatea cu care Şevardnadze îşi înmulţise acuzaţiile şi îndepărtările din funcţii. Ei insinuau că nu atît corupţia a urmărit–o el cu atîta încăpăţînare, cît sentimentul mîndriei naţionale. Cînd, în 1985, el este chemat la Moscova pentru a–i urma lui Gromîko la Ministerul Afacerilor Externe, succesorul său, Djumbar Patiaşvili se lansează la rîndul său într–o campanie de epurare a cadrelor promovate de Şevardnadze, numit „Domnul cu mîinile curate". În cîteva luni, el se va debarasa de trei miniştri, doi secretari ai Comitetului Central şi un secretar regional al Partidului, de mai mulţi înalţi funcţionari de partid şi guvernamentali, de doi directori de ziare şi de cîţiva înalţi funcţionari de poliţie. Fără excepţie, toţi sînt acuzaţi de corupţie, de nepotism. Deşi se declară continuatorul epuratorului Şevardnadze, Patiaşvili nu se jeneză să lase a se înţelege că domnia acestuia nu a schimbat cu nimic climatul moral al republicii şi că totul trebuie luat de la început. La Congre-

sul al XXVII-lea, el susține că în Georgia supraviețuiesc tendințele cele mai conservatoare, că republica este dominată de o dorință generală de înavuțire și că la toate nivelele înflorește o morală contrară socialismului. De aici perpetuarea comportamentelor strîmbe: corupție, sabotaj economic, proliferarea activităților clandestine ce minează economia legală. De această morală întoarsă cu fața spre proprietatea privată, Georgia nu va scăpa, spune Patiașvili, decît printr-un adevărat *război al claselor*.[14] Acest discurs militant, în care acuzațiile împotriva unei societăți bolnave se repetă la nesfîrșit, înseamnă oare că Șevardnadze era incompetent în lupta împotriva corupției? Sau că Georgia, asemeni Uzbekistanului, era, prin tradiție și cultură, un mediu propice dezvoltării acestor tendințe?

Cea de-a doua teză este acceptată în întreaga Rusie, unde simpatia pentru georgieni a fost înlocuită de multă vreme de exasperarea în fața așa-numitului „afacerism georgian", ce nu este altceva decît eficacitatea micilor întreprinzători georgieni care acționează fie legal, fie ilegal. De-a lungul anilor, georgienii au părut mai abili decît alții, profitînd de pe urma activităților paralele ce înfloreau în URSS și permiteau ameliorarea unei vieți cotidiene foarte dificile. Legendele care circulau despre bogăția georgienilor și activitățile lor ilegale au supraviețuit voinței lui Șevardnadze, deși acesta a încercat să stavilească, în cursul anilor '70, spiritul de inițiativă al compatrioților săi. În ansamblu, opinia sovietică era pregătită să accepte ideea că, precum uzbecii, georgienii trebuiau să sufere încă o epurare severă.

Dar în Georgia, ca și în Uzbekistan, efectele acestui tratament considerat discriminatoriu sînt cît se poate mai negative. Încă din anii '70, dacă recunoșteau faptele rele ale lui Mjavanadze și ale complicilor săi, georgienii considerau că epurarea făcută de Șevardnadze a avut ca principal obiectiv anihilarea comportamentului lor independent. Ei au fost întotdeauna conștienți că practicile denunțate nu s-au limitat la republica lor; în fapt, generalizarea lor în epoca lui Brejnev era evidentă. Avînd tendința, încă din 1972, de a se simți victimele unei politici mai mult anti-georgiene decît moralizatoare, ei au dat curs liber exasperării lor în mai multe rînduri, îndeosebi în cursul marilor manifestații din 1978. Dar, pînă în 1985, această exasperare a fost compensată de o anumită încredere în jocul politic ambiguu al lui Șevardnadze. Desigur, acesta epura republica la îndemnul Moscovei, dar o și apăra la Moscova. Mem-

bru al Biroului Politic, el a apărat în acest cadru interesele naţionale georgiene, reuşind, în 1978, să evite intervenţia tancurilor care au înconjurat Tbilisi–ul plin de manifestanţi. El a ştiut cum să procedeze pentru a fi acceptate la Moscova revendicările culturale, sursa acestor manifestaţii (georgienii cereau ca georgiana să fie înscrisă ca *limbă oficială* în Constituţia lor) care se puteau transforma în explozii de necontrolat. După 1985, Georgia nu mai are un purtător de cuvînt la Moscova, iar Patiaşvili nu este, în ochii compatrioţilor săi, decît un instrument al puterii centrale, însărcinat cu decapitarea cadrelor georgiene şi reducerea la tăcere a unei societăţi umilite. În furia epuratoare declanşată împotriva lor, georgienii şi uzbecii văd un mijloc de a zdrobi naţionalismele cele mai ancorate în conştiinţa socială şi o justificare a puterii centrale tot mai dominatoare asupra periferiei.

Corupţia, pretext al rusificării: Kazahstanul

Dacă în acest palmares al delincvenţei, uzbecii şi georgienii au dreptul la o menţiune specială, nici celelalte republici nu ies intacte din epurare, întreaga Asie Centrală figurînd, de fapt, la loc de cinste. Încă o dată, bănuiala implicită, denunţarea ascunsă a unei legături între corupţie şi tradiţiile sociale apasă asupra politicii de epurare moştenită de Gorbaciov de la Andropov. Toate republicile au partea lor de episoade umilitoare. În Kirghizia, o curăţenie brutală culminează cu scoaterea din funcţie, la 1 noiembrie 1985, a primului secretar al Partidului Comunist, Usubaliev. El ocupa acest post de aproape trei decenii şi avea să fie izgonit în mod ruşinos, împreună cu colaboratorii săi, din PCUS.[15] Este primul înalt demnitar din Asia Centrală, care cunoaşte o asemenea soartă. Pînă atunci, demiterile s–au făcut mai discret. Turkmenistanul şi, în Caucaz, Azerbaidjanul sînt puse la stîlpul infamiei republicilor necinstite; epurarea în valuri succesive sugerează existenţa unui rău mai profund, pe care cei interesaţi sînt incapabili să–l depăşească singuri. Situaţia din Kazahstan luminează mai bine natura conflictului ce va opune centrul periferiei pornind de la problema reală a corupţiei.

Epurarea din Kazahstan este interesantă din cauza consecinţelor sale asupra compoziţiei Biroului Politic Central şi a relaţiilor inter–etnice de la periferie. În 1985, Kazahstanul ocupă un loc

aparte în URSS, chiar dacă dezvoltarea demografică a populației din Uzbekistan l-a deplasat de pe locul trei pe locul patru. 14 milioane și jumătate de kazahi, o poziție geografică importantă, la marginea Chinei, resurse industriale ce nu pot fi neglijate au asigurat acestei republici o reprezentare în Biroul Politic. Primul secretar al Partidului Comunist Kazah, Kunaev, un apropiat al lui Leonid Brejnev, este membru al instanței supreme a Partidului din 1971. Cînd corupția devine o preocupare generală a puterii sovietice, Kunaev stă deoparte. Atacul împotriva practicilor din republica sa va porni de la Moscova, nu de la puterea locală, cum se proceda tradițional.[16] Ziarul *Pravda* pornește asaltul împotriva abuzurilor puterii și practicilor necinstite ale funcționarilor din această republică; odată începută, campania duce la înlăturarea, în scurt timp, a jumătate din secretarii Comitetului Central kazah, a mai multor demnitari regionali ai Partidului, a șefului guvernului și a numeroase cadre din toate sectoarele. În mijlocul acestei furtuni, Kunaev pare, la început, de neclintit. Întregul său anturaj, colaboratorii săi, chiar rudele sale sînt discreditate, date în judecată. El nu îi apără niciodată, cîteodată îi acuză, participă de la distanță la acțiunea de epurare. La Congresul Partidului kazah, din februarie 1986, critică și el cîțiva demnitari ai republicii.[17] Nimic nu indică, însă, o solidarizare cu efortul de renovare generală recomandat de Moscova. El supraviețuiește celui de-al XXVII-lea Congres, își păstrează postul din Biroul Politic; noi atacuri, însă, venite de data aceasta de la Moscova, îl vor face să „cadă".

Ca și în Uzbekistan, este denunțată întreaga organizare kazahă: o economie bazată pe rezultate falsificate, ale cărei resurse sînt secătuite (nomenclatura și-a construit grajduri de curse, deturnînd mijloacele financiare și materialele sovhozurilor), administrată de oameni incompetenți. Se revine la chestiunea cadrelor locale și la aptitudinea lor de a-și asuma responsabilitățile. Kazahstanul este acuzat de *preferință națională*, adică de clan, aplicată ca un criteriu de selecție în cursul studiilor.[18] Deoarece opera educativă îndeplinită în Asia Centrală a fost sabotată, este firesc să fie plasate la pîrghiile de comandă cei ce au competența necesară redresării, adică rușii. În Kazahstan, Gorbaciov va justifica bănuielile ce înconjurau politica de epurare prin acuzația practicării nepotismului în Asia Centrală, provocînd, drept consecință, prima confruntare violentă între etnii.

La 16 decembrie 1986, Kunaev este înlăturat; el pierde, în acelaşi timp, conducerea Partidului său şi scaunul din Biroul Politic. Dacă această îndepărtare a unui om îmbătrînit (are peste şaptezeci de ani), colaborator apropiat al lui Brejnev, era previzibilă, ceea ce a surprins a fost alegerea succesorului său. Persoana desemnată pentru acest post, Ghenadi Kolbin, este, la prima vedere, perfect adaptat noului stil al conducătorilor sovietici. Apropiat de Gorbaciov prin vîrstă — cincizeci şi nouă de ani —, prin educaţie — studii superioare — , el este un perfect *aparatchik*, competent şi eficace. El a lucrat în Georgia cu Şevardnadze, la Sverdlovsk cu Rîjkov, a combătut corupţia şi alcoolismul în perioada andropoviană. În primul rînd, însă, Kolbin este rus. De la dispariţia lui Stalin, un acord tacit a reglementat repartizarea puterilor, în sînul Partidelor din republici, între ruşi şi naţionalităţi. Unui reprezentant al naţionalităţii îi revenea postul de *prim-secretar*, adică de „patron" al republicii, care tratează de la egal cu Moscova, este din oficiu membru al CC al PCUS şi uneori chiar al Biroului Politic; rusilor le revenea postul de *al doilea secretar*, care controlează toate numirile. Acest echilibru, menţinut întotdeauna, din 1956, a mulţumit îndeajuns naţionalităţile pentru a le convinge să nu conteste vreodată numirile în aceste două posturi. Sosirea rusului Kolbin în Kazahstan rupe tradiţia, plasează în fruntea Partidului kazah doi ruşi şi subliniază o schimbare politică pe care rusificarea organelor centrale ale Partidului o sugerase deja. Kolbin este rus şi, pe deasupra, nu are o experienţă a Kazahstanului, nici a mediului musulman. Numirea sa indică dorinţa de a utiliza o persoană ce nu şi-a manifestat niciodată vreo afinitate, vreun interes comun cu noii săi administraţi.

Recurgînd la metoda, abandonată de mult, de „paraşutare" a unui înalt funcţionar, Gorbaciov îşi demonstrează neîncrederea în cadrele naţionale, ignoranţa în privinţa susceptibilităţilor locale, preferinţa pentru compatrioţii săi ruşi. Desigur, el are un argument: Kazahstanul este populat cu mai mulţi slavi decît kazahi (în 1979, la o populaţie totală de 14.684.283 locuitori, 5.289.349 sînt kazahi, 5.991.205 sînt ruşi, 897.000 sînt ucraineni[19]) şi, cum numărul ruşilor depăşeşte pe cel al kazahilor, el îşi poate rezerva dreptul de a oferi un loc mai însemnat cadrelor ruseşti în administraţie. Decizia de a-l numi pe Kolbin este conformă discursului de la cel de-al XXVII-lea Congres, în privinţa rolului adesea insuficient al minorităţilor slave în republicile Uniunii Sovietice. Ea se bazează, de

asemenea, pe îndoiala aruncată asupra competenței elitelor naționale, formate prin afinitatea față de grupul etnic. Din aceste motive, este puțin plauzibil ca numirea unui rus în fruntea Partidului kazah să se fi făcut din greșeală. Dimpotrivă, totul indică dorința echipei lui Gorbaciov de a controla mai bine periferia, în primul rînd cea meridională și islamică.

La sfîrșitul anilor '80, evoluția recentă a acestei regiuni nu poate decît să neliniștească Moscova. Mai gravă decît corupția și criminalitatea, despre care se știe deja la centru că nu sînt caracteristice doar republicilor musulmane, este combinația de tradiții socio–politice locale cu cele islamice. În această margine de Imperiu vecină cu spațiul musulman pe care revoluția lui Khomeini l–a proiectat într–un vîrtej fundamentalist, greutatea tradițiilor nu încetează să crească. Relațiile sociale, autoritatea, concepțiile economice tind să se îndepărteze de modelul sovietic, pentru a regăsi alte tipare. S–a subliniat suficient, la începutul anilor '80, comportamentul fățarnic al lui Kunaev: cînd era la Moscova, în Biroul Politic, se comporta ca un cetățean sovietic, se exprima asemeni unui sovietic; însă în republica sa redevenea șef de clan, regăsind alte solidarități, alte modalități de impunere a autorității. Distanța față de Moscova, imobilitatea lui Brejnev, care era indiferent la fondul chestiunilor și preocupat numai de aparențe, au favorizat o asemenea evoluție. Lui Kunaev i–a fost cu atît mai ușor să aibă în republică un asemenea tip de autoritate, cu cît și la Moscova era puternic. Iar revoluția islamică din Iran a întărit în populația musulmană certitudinea că această „desovietizare" a raporturilor de autoritate și sociale era o manieră de a participa la marea mișcare ce se stîrnise în întreaga comunitate musulmană. Acolo unde Moscova nu vedea decît reapariții condamnabile ale unui univers dispărut, populațiile Asiei Centrale au interpretat această evoluție tot mai frecvent ca pe o reconciliere cu propria lor identitate. Neînțelegerea în această privință era deja profundă cînd Gorbaciov a preluat puterea.

Numirea unui rus în acest post „rezervat" este, în definitiv, o gafă. Evoluția demografică recentă a Kazahstanului îndepărtează pertinența argumentului rusificării regiunii. După ce au fost mult timp minoritari în republica lor, nu numai în cifre absolute, ci mai ales față de ruși, după ce păreau a descrește inexorabil ca număr, kazahii au dat dovadă, în cursul anilor '60 și mai ales '70, de un dinamism demografic imprevizibil. Această creștere numerică

duce la răsturnarea situaţiei la sfîrşitul anilor '80, deoarece kazahii, pentru prima oară, domină net grupul rusesc (6.531.921 kazahi şi 6.226.000 ruşi).[20] Speranţa lor de a deveni într–o zi grupul majoritar în republică este fondată, graţie unei natalităţi ridicate şi unei populaţii tinere. Dacă această evoluţie nu a fost percepută la Moscova, kazahii, însă, au fost pe deplin conştienţi, aflîndu–şi în ea un legitim sentiment de siguranţă.

În măsura în care puterea centrală a ignorat aceste noi raporturi între populaţii şi semnificaţia lor, ea a considerat Kazahstanul locul ideal pentru testarea unei schimbări în strategia cadrelor, pentru a modifica raportul responsabilităţilor în vigoare pînă atunci şi, în confuzia creată astfel, pentru a relua controlul populaţiilor ce pricinuiau nelinişti, printr–o politică de cadre mai rusificată decît pînă atunci.[21] În fapt, puterea centrală şi–a imaginat că, avînd un contingent puternic de europeni în Kazahstanul îndepărtat, avea să impună uşor o nouă politică de cadre şi că un asemenea precedent ar putea fi extins apoi în restul Uniunii Sovietice.

Calcul dezastruos care, ignorînd situaţia reală din republică, a provocat prima mare insurecţie din URSS după revolta din Novocerkask din 1962. În acel an, însă, sistemul sovietic era destul de puternic, iar informaţia inexistentă, încît aproape nimic nu s–a aflat despre această tragedie şi despre suta de victime pe care a făcut–o. În 1986, puterea nu a putut ascunde evenimentele ce frămîntau URSS–ul şi efectele acestei prime insurecţii vor fi considerabile în toată ţara.

Kazahii nu acceptă, şi o vor dovedi, ierarhizarea corupţiei decretată la Moscova. Dacă trebuie făcută ordine în republică, o vor face singuri; astfel, ei refuză să admită că virtutea este la Moscova şi răul la periferie, şi nu permit centrului să joace rolul călăuzei sau al *fratelui cel mare*. Aici, ca şi la Taşkent ori Tbilisi, lupta împotriva corupţiei nu dă nici un rezultat în privinţa restaurării unei morale sociale. Ea antrenează, desigur, o mişcare permanentă a cadrelor, ceea ce nu duce deloc la o bună funcţionare a economiei. *Perestroika* necesită, dimpotrivă, o anumită stabilitate a responsabililor. Instabilitatea ce domneşte minează orice efort continuu, precum şi instaurarea unei autorităţi reale. În dezordinea crescîndă, bandele şi traficanţii îşi croiesc legea, în timp ce noii responsabili, realizînd precaritatea situaţiei lor, se supun autorităţii „naşilor" din ce în ce mai puternici.

Acestui eșec al eforturilor de moralizare a vieții publice[22] i se adaugă acela, mai grav, al relațiilor inter–etnice. Deși ignoră ori disprețuiesc directivele moralizatoare ale puterii centrale, națiunile de la periferie le resimt drept jigniri sau tentative menite a le plasa într–o poziție de inferioritate. Iar ostilitatea față de centru, de ruși — pentru că și centrul este dominat tot de ei — nu face decît să crească. La această margine unde viața e grea, epurarea, necesară, dar, făcută cu neîndemînare, a grăbit înlănțuirea suspiciunilor și resentimentelor, care nu pot duce decît la violență.

Partea a doua

EXPLOZII

Capitolul III

„Kazahstanul pentru kazahi!"

Niciodată nu a fost simplu și nici permis să manifestezi în URSS. Ultima demonstrație de masă, pe care și-o amintesc cetățenii sovietici a avut loc, la 7 noiembrie 1927, la Moscova. În acea zi, aproape toți camarazii lui Lenin, eroi ai revoluției, adunați împotriva puterii în care Stalin ocupa deja un loc central, au fost dispersați de poliție, bătuți, acuzați de a fi încercat să preia puterea Partidului. Pedepsirea a fost exemplară — cu timpul au fost toți uciși —, pe măsura faptelor lor.

Lecția nu a fost zadarnică. În țara muncitorilor nu se manifestă; aceștia fiind la putere, împotriva cui să demonstrezi? Cei ce încearcă nu pot fi decît inamicii poporului.

Au urmat decenii de liniște publică. La începutul anilor '60, în Occident s-a aflat de mișcările muncitorești din cîteva orașe rusești. Ele s-ar fi datorat creșterii prețului pîinii. Nu li s-a acordat prea multă atenție; tăcerea din URSS în legătură cu aceste evenimente făcea dificilă evaluarea oricărei informații.[1] S-a impus ideea că toți cetățenii sovietici erau disciplinați, pasivi, obișnuiți să suporte fără să crîcnească. Era o părere împărtășită în bloc și de responsabilii sovietici. Cu atît mai mare le-a fost surpriza cînd, la 17 decembrie 1986, o revoltă gravă izbucnește la Alma-Ata, capitala Kazahstanului.

La cîteva luni după dificila realizare a „transparenței" în jurul catastrofei de la Cernobîl, se poate crede că voința de a face publice evenimentele ce marchează țara a învins. Revolta de la

Alma–Ata va permite măsurarea progreselor în acest domeniu. Progrese departe de a fi remarcabile. La 18 decembrie, agenţia Tass anunţă o revoltă ce a stăpînit capitala Kazahstanului timp de patruzeci şi opt de ore, dar şi înăbuşirea ei. Informaţia oferită de Tass şi de alte surse este săracă. Tineri înarmaţi cu bare de fier şi pietre de pavaj s–au adunat în piaţa centrală a oraşului, strigînd: „Kazahstanul pentru kazahi şi numai pentru ei!" Acte de vandalism? Demonstraţii ale absolvenţilor scăpate din mînă? Primele ştiri sînt laconice. Cîţi manifestanţi? Cîteva sute, ori cîteva mii? Va fi necesară perseverenţa unor ziarişti străini, pentru ca să se contureze un tablou mai precis. Aproape zece mii de manifestanţi, printre care numeroşi studenţi şi şcolari scandînd lozinci naţionaliste. Ţinta expediţiei lor: clădirile publice şi, în primul rînd, sediul Partidului. În faţa lor, o trupă desfăşurată în grabă, întărită de tancuri şi maşini blindate. Şi o represiune brutală, al cărei bilanţ exact nu a fost niciodată stabilit. Doi morţi, se spune în raportul oficial, unul de partea manifestanţilor, altul de partea forţelor de ordine. Mult mai mulţi, vor spune kazahii. Fapt sigur, numeroşi răniţi şi multe arestări.

Cînd a revenit calmul , în seara zilei de 18 decembrie, Moscova trimite la Alma–Ata un membru al Biroului Politic, pe Solomenţev, care conduce ancheta, dar nu se dovedeşte mai explicit atunci cînd vorbeşte de fapte şi face bilanţul lor. Tăcerea va persista[2], ca şi aproximaţia asupra numărului morţilor şi amplorii manifestărilor. Nu se scrie despre revolta de la Alma–Ata nici la Moscova, nici în ziarele locale ori în cele din Asia Centrală. S–ar zice că este vorba despre un eveniment minor, cînd, de fapt, în URSS are loc pentru întîia oară o revoltă de asemenea amploare şi se vorbeşte public despre ea.

În URSS–ul anului 1986, recursul la forţele de ordine, represiunea împotriva tinerilor manifestanţi contrazice discursul deschis al lui Gorbaciov. Fără îndoială că indiferenţa constatată — din scrisorile cititorilor primite la ziare nu reiese o mare dorinţă de informare a societăţii — se datorează în parte îndepărtării geografice şi rapidei întoarceri la calm. Cînd aceste manifestaţii au fost anunţate, ele aparţineau deja trecutului, ordinea fusese restabilită. Repeziciunea înăbuşirii lor a fost interpretată ca un semn al lipsei lor de importanţă. Cînd, de fapt, această rapiditate dovedeşte spontaneitatea şi lipsa de experienţă a celor ce au ieşit în stradă. În 1986, a manifesta este, în URSS, un act unic, cei ce îl încearcă nu ştiu să se

apere și nici cum să facă să dureze mișcarea lor. De aceea nici victimele nu au fost prea numeroase.[3]

În schimb, abundă explicațiile cauzelor acestei crize. Revolta a fost declanșată de „tineri golani", alcoolici și drogați, gata de orice lovitură, împinși din spate de „naționaliști extremiști". O altă explicație este că totul a fost provocat[4] de partizanii fostului prim–secretar al Partidului Comunist Kazah, Kunaev, demis cu puțin timp înainte. Colaboratorii săi apropiați, clanul care a beneficiat de avantajele enorme provenite din obiceiurile corupte ale Kazahstanului nu se pot resemna cu pierderea acestor privilegii. Ei au împins în stradă un tineret instabil, pentru a demonstra că fără Kunaev apare dezordinea. Oricît de parțială ar fi această explicație, îmbinată apoi cu teza manifestației golanilor, ea se apropie de adevăr nu prin complotul evocat, ci pentru că pune accentul pe schimbările politice survenite în Kazahstan în acea epocă. Ele au fost detonatorul.

Nu *conducerii ruseşti!*

Numirea lui Kolbin în locul lui Kunaev este, fără îndoială, sursa imediată a crizei de la Alma–Ata.[5] Naționalitatea lui se constituie ca o problemă și este resimțită ca atare. Puterea centrală conștientizează repede faptul că această republică nu oferă un teren favorabil tentativei sale de rusificare a conducerii Partidului, cel puțin nu în acel moment. La 10 ianuarie 1987, trei săptămîni după revoltă, echilibrul etnic este restabilit la vîrful Partidului . Cel de–al doilea secretar, un rus, cedează locul său unui kazah.[6] Este prea tîrziu: obiceiurile au fost răsturnate, primul–secretar rus va fi reprezentantul Partidului local în Biroul Politic de la Moscova, represiunea a luat chipul rusului Kolbin. Populația Kazahstanului nu iartă acest lucru puterii centrale. De–abia după doi ani și jumătate va veni din nou un kazah în fruntea Partidului republicii. Cel care va fi numit în iunie 1989, Nursultan Nazarbaev, se bucură de o reputație bună atît la Moscova, cît și în Kazahstan.

Refuzul opus de kazahi experienței rusificării pare să fi învins, cu o întîrziere de doi ani, ceea ce ilustrează dificultatea înțelegerii la Moscova a reacțiilor locale și a problemelor republicii. Cînd strigă „Kazahstanul pentru kazahi", manifestanții subînțeleg *„Nu* conducerii ruseşti a republicii!"

„Noi sîntem cei mai numeroşi"

Cum se întîmplă adesea în URSS, sentimentul naţional se afirmă, în primul rînd, prin cifra populaţiei. Multă vreme, Kazahstanul a fost considerat o aberaţie a politicii naţionalităţilor, hărăzită dispariţiei. Această politică prevedea că orice republică a Uniunii Sovietice era caracterizată în primul rînd prin existenţa unui grup naţional majoritar. Kazahstanul, pămînt al colonizării ruse, sfida acest principiu. Poporul kazah a fost minoritar în republica sa şi mai puţin numeros decît ruşii care trăiau aici. Tabelul de mai jos dezvăluie evoluţia Kazahstanului, chiar dacă nu cuprinde decît patru grupe naţionale, din cele peste douăzeci de naţionalităţi ce coabitează, unele numărînd numai cîteva sute de indivizi.

	1959	1970	1979	1989
Populaţia totală	9.294.000	13.008.000	14.684.300	16.463.115
Kazahi.....	2.795.000	4.234.000	5.289.400	6.531.921
Ruşi.....	3.974.200	5.521.900	5.991.205	6.226.400
Germani.....	648.000	858.000	900.207	956.235
Ucraineni.....	762.000	933.000	897.964	895.964
Uzbeci.....	137.000	216.000	263.300	332.000

Tabel[7] semnificativ din multe puncte de vedere şi anume în mod negativ, pentru că înfăţişează destinul plin de contraste, mult timp tragic, al poporului kazah. El aminteşte motive de frustrare care, cînd pot fi exprimate public în URSS, dobîndesc o forţă explozivă. De ce sînt kazahii minoritari? Deoarece au fost lichidaţi fizic în anii '20, cînd puterea sovietică a vrut să pună capăt nomadismului (un sovietic poate fi nomad?), făcînd un milion de morţi: un sfert din populaţia grupului!

La amintirea adevăratului genocid practicat de politica sedentarizării, kazahii adaugă prejudiciile colonizării forţate căreia i-au căzut victimă. Ruşi, ucraineni, bieloruşi, colonii s-au răspîndit pe pămînturile lor, împingîndu-i din partea mai fertilă a ţării spre sudul mai puţin roditor. Şi de n-ar fi fost decît colonii! Stalin a folosit această republică drept loc de deportare a „naţiunilor pedepsite" pentru colaboraţionism (tătarii, popoarele din Caucaz) sau a altor popoare mutate preventiv (germanii de pe Volga). În acest Kazahstan devenit, de-a lungul anilor, un mozaic naţional, kazahii mino-

ritari (la începutul anilor '60, ei reprezentau mai puțin de o treime din populația totală a republicii) ar fi trebuit să dispară, să fie asimilați de rușii mai numeroși, reprezentînd pentru putere o forță de integrare. În ciuda acestei situații, ei și-au păstrat republica, dar presiunea rusească, la centru și în ținutul lor, le lăsa prea puține iluzii asupra caracterului național al statului ce le purta numele. Kazahstanul a părut mult timp o simplă extensie a Rusiei. Umilință pentru acest statut tolerat, neliniște în fața scăderii numărului populației — 3.800.000 kazahi la recensămîntul din 1897, numai 2.900.000 în 1934, în timp ce pretutindeni populația este în creștere —, durere provocată de amintirea victimelor sedentarizării: timp de decenii, kazahii nu au avut de ce să se bucure. Și iată că, la mijlocul anilor '80, în timpul cotiturii gorbacioviste, se asistă nu numai la oprirea unui declin ce părea de neocolit, ci chiar la o răsturnare a situației. La recensămîntul din 1989, kazahii îi depășesc pe ruși ca număr, progresînd cu pași mari; nu numai că devin majoritari, dar sînt pe cale de a constitui aproape jumătate din populația republicii lor.

Asupra acestui subiect responsabilii Uniunii Sovietice au rămas prea multă vreme tăcuți. Ei nu au văzut starea sufletească a administraților lor; nu au înțeles la timp amărăciunea popoarelor ce-și simțeau amenințate identitatea, propria supraviețuire. Ei nu au auzit strigătele de triumf care au izbucnit la mijlocul anilor '80, cînd intelectualii kazahi, care nu încetau să măsoare progresul demografic al compatrioților, au constatat că au ajuns în vîrful plutonului și că la sfîrșitul secolului speranța de a-i lăsa pe ruși mult în urmă va deveni o certitudine. Toate umilințele se ștergeau în beneficiul unei idei: Kazahstanul să redevină kazah, să fie, deci, al kazahilor!

Or, în clipa însăși în care kazahii analizează progresul lor demografic în termenii puterii — dacă sînt cei mai numeroși, lor trebuie să le revină posturile de conducere, de decizie — la Moscova se hotărăște rusificarea aparatului comunist al Kazahstanului. Desigur, manifestanții din decembrie 1986 nu aveau o idee prea exactă asupra acestei dezvoltări demografice și nu au ieșit în stradă împinși de rezultatul recensămîntului. Dar constatarea acestui progres — decisiv pentru mîndria națională — ocupă un loc important în evoluția spiritelor și în agitația naționalistă care explodează atunci. Ignorînd-o, puterea centrală a trebuit să facă față acestei prime mari manifestații populare și să opteze pentru o represiune

brutală care, în cîteva ore, a întunecat imaginea lui Gorbaciov în această parte a Uniunii Sovietice. Din momentul acela, el îşi pierde aura de renovator şi devine rusificatorul tradiţional, cel ce ordonă represiunea.

Fiecare pentru sine?

Mai numeroşi ca altădată, mai numeroşi decît ceilalţi şi în primul rînd decît ruşii, kazahii devin conştienţi că sînt printre cele mai defavorizate naţiuni ale federaţiei şi că în aceşti ani de declin ai URSS-ului, sărăcirea lor este tot mai rapidă.[8] La scara prosperităţii celor cincisprezece republici sovietice, Kazahstanul, în ciuda marilor sale potenţiale, se situează astăzi printre ultimele trei, după Tadjikistan şi Turkmenia, cele mai sărace republici ale URSS-ului.

În ceea ce priveşte dezvoltarea, Kazahstanul depăşea, în 1970, Moldova, Armenia, Azerbaidjanul, Georgia, Kirghizia, Uzbekistanul, Tadjikistanul şi Turkmenia. Dacă el se situează în 1985 deasupra acestor patru ultime state şi rămîne în fruntea Asiei Centrale, succesul este relativ, deoarece, plecate mai de jos, Uzbekistanul şi Kirghizia progresează mai repede decît el. Raţiunile acestui recul spectaculos nu lipsesc. Kazahstanul este o mare victimă a specializării economice care a fost mult timp la modă în URSS. Atîta timp cît economia sovietică a mizat pe industria grea, cărbunele fiind necesar dezvoltării acesteia, Kazahstanul a beneficiat de solicitudinea şi de investiţiile centrului. S-a mai bucurat de ele cînd succesorii lui Stalin au vrut să extindă spaţiile cultivate, pentru a rezolva eterna problemă a agriculturii sovietice. În perioada cuceririi pămînturilor virgine, Kazahstanul a devenit „noua frontieră" şi goana spre ţinuturile kazahe a adus republicii venituri considerabile. Dar această politică s-a consumat: solul, prea solicitat, a devenit mai puţin fertil şi a fost abandonat, în folosul altor regiuni. Departe de centru, sărac în mînă de lucru calificată, Kazahstanul nu a fost demn, în ochii planificatorilor în căutare de noi proiecte pentru o economie obosită, să devină o zonă industrializată.

Abandonul şi regresul nu explică, însă, totul. Fenomenul sărăcirii este un dat comun întregului URSS. În schimb, proiectele economice ale lui Gorbaciov sînt deosebit de neliniştitoare pentru locuitorii acestei republici. Pînă în 1985, kazahii puteau să accepte o economie în regres, fiindcă sistemul transferărilor de resurse, care

a dominat multă vreme în URSS, a permis Kazahstanului să beneficieze de o prosperitate relativă și de efortul republicilor mai bine dotate. Situația generală era următoarea: anumite republici produceau suficient și utilizau venitul național într–o manieră echilibrată (este cazul Rusiei, Ucrainei, Georgiei etc.); altele trăiau mult sub nivelul posibilităților lor, ca Armenia și Azerbaidjanul; cele mai sărace erau ajutate. Dintre republicile Uniunii Sovietice, Kazahstanul era acela care trăia mult peste mijloacele sale, bucurîndu–se de transferul de resurse, ce reprezenta a cincea parte a venitului său național. Mai mult de atît, el trăia într–un decalaj crescător față de mijloacele sale: cu cît producția scădea, cu atît creștea venitul consumat. Republică relativ populată, Kazahstanul costă scump pentru Uniunea Sovietică.[9]

Atîta timp cît nimeni nu a vorbit despre această chestiune, ea nu–i preocupa pe kazahi. Dar cînd Gorbaciov tună împotriva „paraziților" și „profitorilor", cînd anunță autogestiunea fiecărei republici, neliniștea îi cuprinde pe cei pentru care această reorientare fundamentală riscă să devină costisitoare. Înainte ca texte precise să fie publicate, logica gorbaciovistă a autonomiei financiare, a principiului „ajută–te singur și cerul te va ajuta", subînțeles în discursul pe care el îl adresează republicilor naționale, provoacă emoții la periferie, în primul rînd acolo unde prețul promite să fie cel mai ridicat, în Kazahstan.

Teama de viitorul economic dificil, în momentul în care populația Kazahstanului cunoaște o renaștere spectaculoasă ce pretinde mijloace adecvate, explică destul de ușor climatul dominant în această republică în 1986. În plus, nefiind reprezentați la Moscova, dominați de un conducător de partid rus, kazahii tind să interpreteze decizia lui Gorbaciov drept o măsură destinată menținerii dominației ruse în republica lor, negîndu–le propriul progres.

Din nou „internaționalismul"

După represiune, se impune urgent adaptarea unei politici pentru Kazahstan. Prima lecție de învățat după revolta de la Alma–Ata este de a evita întreținerea în societate a unor sentimente de solidaritate cu cei răsculați. Deci, trebuie explicate motivele revoltei lor și încercată o remediere. Cu toate acestea, reacția puterii sovietice este departe de a se adapta caracterului inedit al evenimentului. La Moscova, analiza clasică are cîștig de cauză în fața reflecției profunde. Dar cum ar fi putut fi altfel cînd nimeni — în

afară de Solomenţev — nu se deplasează la faţa locului, timp de luni de zile, pentru a vedea ce este cu Kazahstanul atît de agitat, despre care noii diriguitori ai Uniunii Sovietice nu au decît o idee foarte vagă? Va trebui să aşteptăm luna decembrie 1987, un an după revoltă, pentru ca primul-ministru Rîjkov meargă la Alma-Ata. Neglijenţa puterii centrale este mare faţă de aceste margini dezmoştenite ale Imperiului.

Vizita lui Rîjkov marchează o anumită schimbare în această privinţă; ea a fost precedată de o dezbatere în cadrul Biroului Politic şi de o rezoluţie a Comitetului Central, care se străduieşte, în fine, să ofere o versiune serioasă a revoltei.[10] Această analiză rămîne, însă, foarte superficială. Vinovaţii sînt tot Kunaev şi agenţii săi. Violînd principiile leniniste, ei au permis crearea unui climat nesănătos pentru relaţiile inter-etnice. Pînă aici, dezbaterea este lipsită de interes şi s-ar putea crede că aceste atacuri au drept scop mai ales reglarea definitivă a afacerii Kunaev, pregătind excluderea sa din Partid. Documentul Comitetului Central merită să fie reţinut din două considerente. Mai întîi, din cauza moralei generale pe care o degajă: dacă revolta a putut să aibă loc, înseamnă că internaţionalismul este în descreştere în Kazahstan. Apoi, pentru că soluţia propusă se impune singură: să se revină la conceptele lui Lenin, adică să se evite acordarea unui spaţiu prea mare sentimentelor naţionale. Internaţionalismul uneşte poporul muncitor al republicilor URSS-ului; cît despre responsabilitatea lui Kunaev în istoria tragică din decembrie 1986, ea constă în a nu fi ştiut să-l propage cu perseverenţă[11]. Textul Comitetului Central confirmă, de altfel, în trecere, că tineretul din Kazahstan nu este la prima încercare, el s-a manifestat deja la Ţelinograd, în 1979. Incidentul evocat, pe care nimeni nu l-a verificat atunci, a fost de fapt o revoltă marcată de violenţe inter-etnice. Studenţii din oraş au ieşit în stradă din cauza zvonului transformării regiunii Ţelinograd în *teritoriu german*. Trebuia satisfăcută cererea germanilor deportaţi în 1941 de Stalin[12] şi privaţi de atunci de un teritoriu propriu. Dacă această remarcă incidentală îl acuză pe Kunaev de a fi subestimat în 1979 importanţa tensiunilor etnice în Kazahstan, cu atît mai mult ea demonstrează cît de mare a fost greşeala Moscovei. Deşi „proiectul german" a fost abandonat, nu s-a făcut nimic pentru a calma fricţiunile şi neîncrederea dintre comunităţile din Kazahstan.

Cum nu au remarcat-o în 1979, responsabilii PCUS nu înţeleg nici acum cît de generatoare de violenţă este coabitarea grupurilor

etnice rănite — unii, pentru că deportarea îi obligă să trăiască departe de teritoriul lor de origine, ceilalți, pentru că se simt cotropiți. Răspunsul centrului la această situație este simplist și același: internaționalismul rezolvă totul, reponsabililor locali le revine aplicarea lui.

Internaționalismul este, de asemenea, cuvîntul–cheie al acțiunii duse la fața locului de către Kolbin, căruia îi revine dificila sarcină de a liniști spiritele, după ce va fi calmat strada. El i se dedică fără un succes sigur, neavînd o idee clară asupra alegerilor ce trebuie făcute.

În ziua următoare represiunii, Partidul Comunist Kazah numește două instanțe ce au ca sarcină specială tratarea relațiilor inter–etnice. Crearea lor demonstrează că partidul nu crede în explicația „golanilor manipulați", că înțelege perfect originea profundă a crizei. Un *Comitet al relațiilor inter–etnice* este creat la 9 ianuarie 1987, în interiorul departamentului de agitație și propagandă al Partidul Comunist din republică, pentru a reflecta asupra problemelor ridicate de coabitarea diferitelor naționalități și a avansa soluții concrete destinate să le amelioreze raporturile. Comitetul Central al Partidului Comunist Kazah este înzestrat, în plus, cu o comisie specializată în probleme inter–etnice și implantează sucursale ale acestei instanțe la nivel regional.[13]

Într–o vreme în care diriguitorii Uniunii Sovietice persistau în credința că *poporul sovietic* există, crearea acestor instanțe reprezintă un progres remarcabil. Inițiativa este, însă, locală și nu trezește un interes special la Moscova. Din această clipă, crește decalajul între percepția pe care o are puterea centrală despre evenimente și problemele latente, pe de o parte și cei care o reprezintă la periferie, pe de alta. Oricît ar fi de rus, Kolbin își impune, timp de luni de zile, un adevărat efort de înțelegere, de acumulare a unor cunoștințe asupra datelor problemei naționale din Kazahstan.

Ca primă misiune, comisia Comitetului Central trebuie să stabilească portretul–robot al manifestantului din decembrie și să propună o analiză sociologică a tineretului kazah. Această acțiune ameliorează cu mult imaginea revoltaților: golanilor le urmează în descriere adevărați studenți, ca și în 1979, pe care nimeni nu–i mai prezintă drept alcoolici ori drogați. Comisia subliniază, în schimb, prezența unor defecte ale acestor tineri, care, pentru ea, sînt o explicație parțială a spiritului lor de revoltă. Educația greșită dată acestor tineri este urmarea unei politici eronate de promovare națională.

Puterea sovietică a încurajat, într-adevăr, crearea unei elite naţionale, într-o manieră ce poate fi comparată cu politica de promovare a negrilor în Statele Unite. Predicînd indulgenţa pentru un nivel intelectual uneori inferior aceluia al ruşilor la admiterea în institutele de învăţămînt superior, puterea a voit să formeze mari batalioane de studenţi naţionali, sacrificînd criteriile calitative. Efectele acestei politici sînt perverse. Prea mulţi studenţi kazahi se înghesuie în universităţi: 70–90% din studenţii din Alma-Ata sînt kazahi, capitală în care populaţia kazahă nu reprezintă decît 40% din procentajul total. Această masă provoacă o scădere a nivelului general al studiilor şi creează un mediu naţional omogen, foarte îndepărtat de eterogenitatea dorită a *poporului sovietic*. Selecţionaţi conform unor criterii calitative lipsite de exigenţă, aceşti studenţi au beneficiat, între altele, de toate avantajele „preferinţei naţionale". Pe programul federal de promovare a naţionalităţilor s-a grefat un program local de „promovare a compatrioţilor", indiferent de nivelul lor.[14] Şi acest nivel este, prin definiţie, foarte scăzut.

Concluzia logică a constatării: aceşti studenţi, adesea inapţi pentru studiile întreprinse, vor fi inapţi şi în posturile pentru care sînt pregătiţi şi unde se cer persoane competente. Decalajul între o masă de absolvenţi şi cerinţele reale ale ţării este generatoare de frustrări ale căror simptome sînt, poate, revoltele din 1986.

La capitolul formării profesionale neadaptate cerinţelor Uniunii Sovietice, trebuie adăugat dosarul lingvistic. Comitetul Central trebuie să constate că unul dintre eşecurile majore ale educaţiei în Kazahstan — la toate nivelele — este neglijenţa sa de a răspîndi limba rusă, indispensabilă comunicării între etnii. Ea nu a reuşit nici să-i înveţe limba kazahă pe cei ce afirmă că o cunosc perfect. Fără îndoială că anchetatorii au resimţit o oarecare satisfacţie pretinzînd că tinerii kazahi care au manifestat la Ţelinograd ori Alma-Ata, pentru a-şi apăra drepturile naţionale, nu erau capabili să se exprime corect în propria lor limbă. Dar, dincolo de intenţia răutăcioasă, constatarea se suprapune cu subiectul nemulţumirii elitei kazahe: sistemul educativ este defavorabil limbii lor şi, în ultimă instanţă, îi obligă pe kazahi să recurgă mereu la limba rusă.

Comisiile constituite de Kolbin nu au fost inutile. Deschizînd cutia Pandorei a revendicărilor lingvistice, ele au permis populaţiei kazahe să se cunoască mai bine, să se facă înţeleasă, să spere că o politică ţinînd cont de aspiraţiile sale îi va permite să-şi protejeze interesele naţionale. Presa kazahă a putut, în fine, să istorisească

această situație paradoxală: în republică, limba kazahă are, teoretic, aceleași drepturi cu limba rusă, iar formarea unei elite naționale este corolarul logic al acestui statut; în practică, însă, rusa a devenit limba vieții publice. Exemplele abundă: nici o administrație nu înțelege o cerere formulată în limba kazahă, nu dispune de formulare în această limbă; birourile — economice, sociale etc. — în care lucrează kazahii nu posedă decît un număr redus de mașini de scris cu caractere adaptate limbii naționale; dactilografele formate să utilizeze kazaha trebuie să cedeze în fața personalului rus ori rusificat; materialul audio–vizual din școli este în limba rusă etc. Înainte de orice promovare a elitei naționale — constată comisiile specializate —, trebuie asigurată promovarea limbii în întreaga viață publică.

Pentru un responsabil rus — Kolbin, în situația dată —, alegerea unei căi clare este cu atît mai dificilă. Dacă a încurajat efortul de investigare al comisiilor create după revoltă, el va încerca apoi să păstreze în echilibru balanța dintre aspirațiile naționale și interesele centrale. Pe de o parte, el se face avocatul progresului kazah și admite că funcționarii ruși — toți rușii în general — trebuie să înceteze, vorbind numai limba rusă, a da impresia că trăiesc într–o țară cucerită. Este adevărat că această impresie pare verosimilă: în timp ce 62% din kazahi susțin că sînt bilingvi în 1989 (ceea ce este probabil exact, cum altfel ar fi putut supraviețui într–o republică dominată de ruși?), numai 0,9% din ruși vorbesc limba kazahă.[15] Denunțînd disprețul rușilor pentru mediul în care trăiesc, Kolbin se constituie ca exemplu de comportament schimbat: el se angajează în fața unor auditorii, cîteodată călduroase, adesea ironice, să stăpînească limba republicii într–un an! Pe de altă parte, exigențele kazahilor îl irită. Cînd aceștia îi cer deschiderea unor grădinițe în limba națională pentru copiii lor, el le răspunde cu nerăbdare că progresul nu se decide în grădinițe. Kazahii, la rîndul lor, trebuie să stăpînească limba rusă, nu să o vorbească aproximativ, dacă vor să participe în mod eficace la viața publică.

În aprilie 1987, la Alma–Ata, ansamblul acestor chestiuni este dezbătut într–o reuniune consacrată relațiilor inter–etnice. Ea este dovada dorinței de a echilibra două poziții contrarii: aceea a kazahilor care pretind promovarea limbii naționale și aceea a rușilor care se consideră discriminați în universități și servicii publice unde kazahii continuă să intre prioritar. Oferind garanții ambelor părți, Kolbin le lasă nesatisfăcute pe amîndouă, pregătindu–se de

noi conflicte.[16] O face oare din grija de a supune exigenţele situaţiei locale liniei urmate de centru? Sau, pur şi simplu, pentru că influenţa celor două comunităţi opuse se echilibrează? Oricum, în faţa acestei dileme concluzia lui Kolbin ţine mai mult de o dorinţă pioasă, decît de o politică realistă. Totul se rezolvă cu ajutorul internaţionalismului, repetă el la nesfîrşit.

A internaţionaliza mentalitatea nu este o treabă uşoară. Pentru a reuşi, Kolbin întrevede o cale de acces imediat: internaţionalizarea locurilor de muncă şi a mediului de lucru.[17]

Kazahii şi ruşii duc de multă vreme o existenţă separată. Crescători de animale în mod tradiţional, kazahii sînt absenţi din lumea industrială. Să intri într-o întreprindere ca muncitor, calificat sau nu, era considerat un fapt lipsit de prestigiu pentru această comunitate. În mediul urban, kazahii preferă posturile intermediare sau pe cele administrative în uzine. Ei evită astfel să lucreze cot la cot cu muncitorii ruşi şi îşi pot utiliza între ei, pînă şi în viaţa profesională, propria limbă. Încă o dată problema lingvistică şi o percepere tradiţională a ierarhiei locurilor de muncă separă comunităţile, chiar şi în viaţa citadină propice amestecului etnic.

Dezvoltarea economică a republicii trebuie să treacă printr-un efort crescut de industrializare, care ar furniza locuri de muncă unei mîini de lucru locale în creştere şi ar crea, în sfîrşit, într-o lume a muncii, o comunitate umană depăşind diferenţele naţionale. După revolta de la Alma-Ata, puterea locală, sub direcţia lui Kolbin se străduieşte să împingă tineretul kazah spre uzine. Osteneală zadarnică! Aceştia se plîng că, pentru a-i împinge acolo, li se închid porţile universităţilor în care, gîndesc ei, puterea face loc reprezentanţilor altor comunităţi. Blindaţi cu diplome, ei nu vor decît posturi de conducere; cînd nu le au, refuză, pur şi simplu, să muncească alături de ruşi.

Starea catastrofală a economiei kazahe — locuinţele sînt şi mai greu de obţinut decît în restul Uniunii Sovietice —, vicisitudinile aprovizionării cu alimente, fac obiectul unui tir încrucişat de acuzaţii. Kolbin reproşează kazahilor că refuză să contribuie la efortul dezvoltării ţării; kazahii afirmă că privilegiile acordate ruşilor condamnă la eşec orice politică de dezvoltare .[18]

★

Dacă nu au fost deloc înţelese la Moscova, cauzele profunde ale revoltei din decembrie 1986 au fost bine pricepute în Kazahstan. Dezvoltării rapide a sentimentului naţional, avîntului dat de constatarea că etnia kazahă a cîştigat bătălia demografică (ei se

gîndesc deja la mileniul următor, cînd vor fi 12 milioane) li s–au adăugat teama de reforme şi dificultăţile crescînde ale vieţii cotidiene. Tabloul nu are nimic original, el este valabil, în acea perioadă, pentru mai multe republici periferice ale Uniunii Sovietice. Inedită este, însă, în Kazahstan, pătrunderea bruscă şi violentă a factorilor etnici în viaţa politică. Atunci cînd Moscova impune epurări la periferie pentru a înfrînge corupţia, cînd cadrele sînt „paraşutate" de la centru fără precauţii, nemulţumirea locală este manifestă. Dar, pînă în 1986, ea nu s–a exprimat niciodată sub forma unui conflict caracterizat între ruşi şi localnici. Este învinuită puterea centrală, internaţionalismul ei, raporturile inegale dintre centru şi periferie, teme generale care disimulează, desigur, profunde ranchiune inter–etnice; faptul nou este, însă, la Alma–Ata, în 1986, exprimarea directă a sentimentului anti–rusesc şi afirmarea faptului că republica aparţine grupului etnic ce reprezintă majoritatea populaţiei.

Discursul optimist consacrat *poporului sovietic,* internaţionalismului şi progreselor lui s–a frînt, în 1986, sub lozinca: „Kazahstanul pentru kazahi!" Printr–o ironie a istoriei Uniunii Sovietice, ruptura se produce în 1986, într–o republică unde aşa ceva nu era de prevăzut şi aceasta se explică prin imprudenţele puterii centrale. Slăbiciunea grupului naţional kazah, importanţa comunităţii ruse, numărul considerabil al naţionalităţilor prezente pe teritoriu pledau pentru o aculturalizare rapidă, dacă nu chiar pentru asimilare. Nicăieri în altă parte în URSS şansele de a vedea diversele popoare contopindu–se în *poporul sovietic,* nu păreau mai mari. Două elemente lăsau să se întrevadă o asemenea evoluţie.

În primul rînd, locul central ocupat de limba rusă în viaţa republicii, fapt pe care kazahii îl regretă.[19] Recensămintele succesive dovedesc originalitatea Kazahstanului în această privinţă. În Asia Centrală, naţiunile dotate cu un stat propriu — uzbecii, tadjicii, turkmenii, kirghizii — nu cunosc limba rusă decît într–o proporţie de 25–30%. În Caucaz, chiar georgienii ori armenii cu un nivel de educaţie ridicat nu vorbesc limba „fratelui cel mare" decît în proporţie de cel mult 30–40%. Kazahii, în schimb, se situează în plutonul de frunte, alături de letoni, bătînd celelalte popoare slave, ucraineni şi bieloruşi, în această cursă de aculturalizare lingvistică. Desigur, această adeziune la limba rusă nu este rezultatul voinţei de a se apropia de primul popor al URSS–ului, ea decurge mai degrabă din necesitate. Viaţa ţi–o cere, într–o republică în care nu-

mărul rușilor a impus folosirea exclusivă a limbii lor. Cu siguranță că acest fapt i–a lovit pe kazahi. Cu toate acestea, părea că bilingvismul, considerat pretutindeni un eșec, aici a reușit, apropiind popoarele între ele.

În al doilea rînd, experiența aceasta a hrănit iluziile Moscovei. Fiind o republică în care normele nu se respectă, deoarece kazahii sînt în minoritate, Kazahstanul ilustrează *generozitatea* proiectului național, se credea la Moscova. În ciuda numărului lor redus, kazahii au păstrat un statut deosebit al dreptului comun. Desigur, a existat tentația de a grăbi evoluția spiritelor, integrînd Kazahstanul Rusiei, ca prefigurare a viitorului spațiu sovietic unificat. Mai ales sub Hrușciov. Cînd acesta incită societatea sovietică la defrișarea pămînturilor virgine, el se gîndește să încorporeze această parte a Kazahstanului Rusiei, deci să reducă teritoriul republicii, luîndu–i cele cinci regiuni mai bogate, ce cuprindeau o treime din populație și produceau două treimi din producția cerealieră. Primul pas spre acest transfer: capitala *regiunii pămînturilor virgine,* creată în 1956, este rebotezată și rusificată — Akmolinsk, vechi oraș kazah, devine Țelinograd. Schimbarea reflectă realitatea umană a teritoriului, populat, în cea mai mare parte, de ruși. Politica lui Hrușciov în privința Kazahstanului nu ține cont de susceptibilitățile naționale. Organizarea politică se rusifică masiv și ipoteza retrogradării întregului Kazahstan la rangul de simplă regiune autonomă sau de teritoriu atașat Rusiei — în fond, Karelia a suferit o atare soartă — cîștigă teren.

Amenințarea ce plutea atunci asupra viitorului Kazahstanului era mai gravă decît „parașutarea" unui rus în postul de prim secretar al Partidului din republică, trei decenii mai tîrziu. Gorbaciov a crezut, fără îndoială, ca și Hrușciov, că acesta era locul cel mai propice pentru a face să progreseze concepția „internaționalistă" asupra URSS–ului. Și iată măsura evoluției spiritelor: în timp ce proiectele lui Hrușciov nu au întîmpinat opoziția populației Kazahstanului, Gorbaciov va fi definitiv respins printr–o revoltă. Proiectul hrușciovist s–a stins nu datorită împotrivirii kazahilor, ci pentru că desțelenirea noilor pămînturi, nepregătită, greșit dirijată, s–a dovedit costisitoare și inutilă. Succesorii lui Hrușciov au abandonat proiectul. *Stagnarea* a avut meritul să facă uitate tentativele de transformare teritorială și politică. Asigurați în privința viitorului lor, kazahii au reluat, încetul cu încetul, posturile de conducere

pierdute odinioară în favoarea rușilor. Din amenințarea ce apăsa viitorul statului nu a rămas decît numele de Țelinograd.

Poate amintirea calmului cu care au fost întîmpinate proiectele lui Hrușciov a contribuit la convingerea lui Gorbaciov că unica problemă a acestor ținuturi îndepărtate era eliminarea corupției și a clientelismului. Însă promovarea sistematică a elitei naționale, varianta sovietică a *affirmative action*–ului american, aplicată după căderea lui Hrușciov, nu a făcut decît să încurajeze, la periferie, fenomenele pe care Gorbaciov dorea să le elimine. Ea a slăbit, de asemenea, autoritatea puterii centrale și a grupului rus. Gorbaciov a vrut, în 1985, așa cum voise și Hrușciov înaintea lui, să testeze abandonarea tehnicii *affirmative action.* Este vorba de realitatea *poporului sovietic,* pe care nu–l mai separă barierele etnice. Violența dezlănțuită de acest test, mobilizarea bruscă a întregii societăți sfidează toate certitudinile anterioare. Deceniile de viață comună, bilingvismul, „generozitatea" care s–a manifestat prin formarea unor elite naționale și atribuirea unui statut politic privilegiat, departe de a uni popoarele, au contribuit la separarea lor. Lecție neașteptată, crudă, a primei mari mișcări populare. Lecție care va fi înțeleasă de toate popoarele mărginașe, cărora Alma–Ata le–a demonstrat că, în URSS–ul lui Gorbaciov, revolta împotriva Moscovei este posibilă. Lecție greșit percepută la centru unde atenția este deturnată rapid de la periferie și unde totul se reduce la abaterile comportamentelor individuale și la consecințele *stagnării.*

În 1913, un ziar ce apărea la Kabul sub mențeta „Asia pentru asiatici" contribuia la accelerarea conștientizării sentimentului național în Asia Centrală, în timp ce la Petersburg nimeni nu l–a remarcat. În 1986, sloganul „Kazahstanul pentru kazahi" răsună identic, cu aceleași efecte. Avertisment pentru centru, incitare la periferie: Istoria tinde aici să se repete. La Moscova, gîndul unei contagiuni posibile nu trezește nimănui vreo neliniște, în timp ce lozinca este pe buzele tuturor în republicile vecine. După cîteva luni se va constata, ca în 1913, că ignorînd semnele furtunii ce vine din ținuturile mărginașe, puterea centrală este pe cale de a compromite viitorul Imperiului.

Capitolul IV

Libanizarea Caucazului

Cine a auzit, oare, vorbindu-se, înainte de februarie 1988, în afara Uniunii Sovietice și a cercurilor armene și azere, de Nagornîi Karabah? Cu toate acestea, soarta regiunii autonome legată de Azerbaidjan, va dezvălui lumii amploarea conflictelor inter-etnice în URSS, va arunca toată Transcaucazia într-un război civil și va demonstra că federalismul sovietic este la capătul puterilor sale.

Criza din Transcaucazia este pluridimensională. Problema Nagornîi Karabahului, ecologia, raporturile dintre armeni și azeri, ostilitatea crescîndă dintre cele două națiuni chiar la Moscova, pînă la relațiile Uniunii Sovietice cu Turcia vecină, sînt cauzele acestei crize. Una singură și ar fi suficientă pentru a întreține conflictele de o violență încă necunoscută pînă atunci în Uniunea Sovietică.

„Un popor, o republică"

Iredentismul armean din Nagornîi Karabah este detonatorul ce basculează situația din întreaga Transcaucazie de la un calm aparent la oroare. Ocultată timp de zeci de ani în URSS, această problemă există, în fapt, de la începuturile puterii sovietice.

Regiune muntoasă a Caucazului care acoperă 4.400 km^2 în forma sa administrativă prezentă, Karabahul este obiectul unui conflict permanent între armeni și azerii care îl revendică.[1] În decembrie 1920, cînd Armenia își pierde independența, se acceptă înglobarea Karabahului în interiorul frontierelor sale, cu o populație de

origine armeană în proporţie de 95%. Dorinţa de a satisface Turcia lui Kemal face puterea sovietică să revină asupra acestei decizii şi să atribuie Karabahul, în 1923, Azerbaidjanului. Pentru armenii din Armenia, pentru cei din Karabah, situaţia este greu de acceptat; mai mult, în cadrul Azerbaidjanului, Karabahul nu are decît un statut de *regiune autonomă,* ceea ce îl face să depindă de deciziile politice ale republicii azere. Istoria agitată a Uniunii Sovietice, din 1923 pînă la dispariţia lui Stalin, interzice armenilor să stăruie prea mult asupra acestei nenorociri. În plus, amintirea teribilului genocid din 1915 oferă „protecţiei sovietice" o importanţă considerabilă. Armenii estimează că această protecţie îi fereşte de repetarea unui asemenea masacru, deci trebuie acceptate şi inconvenientele ei. Reînvierea aspiraţiilor naţionale pierdute este legată de progresul politic al sistemului sovietic. Sfîrşitul stalinismului, învingînd teama într–o oarecare măsură, trezeşte o reflecţie autonomă. Naţiunile URSS–ului se apleacă din nou asupra propriilor destine, operează o triere între beneficii şi pierderi în urma asocierii lor cu Uniunea Sovietică. Armenii îşi regăsesc progresiv memoria. Pe aceea a genocidului, care îi împinge spre celebrarea amintirii victimelor — pretenţie contestată de puterea sovietică. La sfîrşitul anilor '50, cînd URSS–ul lui Hruşciov dorea să se împace cu succesorii lui Mustafa Kemal, a insista asupra evenimentelor din 1915 ar fi jenat relaţiile sale internaţionale. Interdicţia care apasă pe această amintire contribuie din plin la trezirea sentimentului naţional armean.

În Karabah, regăsirea memoriei oferă substanţă unui iredentism nestins pînă acum. Împlinirea a cincizeci de ani de la genocid, în 1965, grăbeşte evoluţia spiritelor şi întăreşte revendicarea „un popor, o republică". Timp de aproape un sfert de secol, populaţia Karabahului pledează pe lîngă Moscova teza ataşării sale la Armenia. Printre argumentele invocate se află discriminarea culturală şi abandonul economic în care Azerbaidjanul lasă această regiune populată de 162.000 locuitori în 1979 şi de 185.000 zece ani mai tîrziu, dintre care 145.000 sînt armeni şi aproximativ 40.000, azeri.[2] Armenii din Karabah se străduiesc să sublinieze că regiunea lor, în care erau practic singuri în 1920, adăposteşte acum o proporţie importantă de azeri: aproape o pătrime din populaţie. Nu fără motive întemeiate, ei văd în această evoluţie voinţa sistematică a azerilor de a cuceri Karabahul, pentru a slăbi legăturile acestei regiuni cu Armenia şi a afirma în mod definitiv legitimitatea ata-

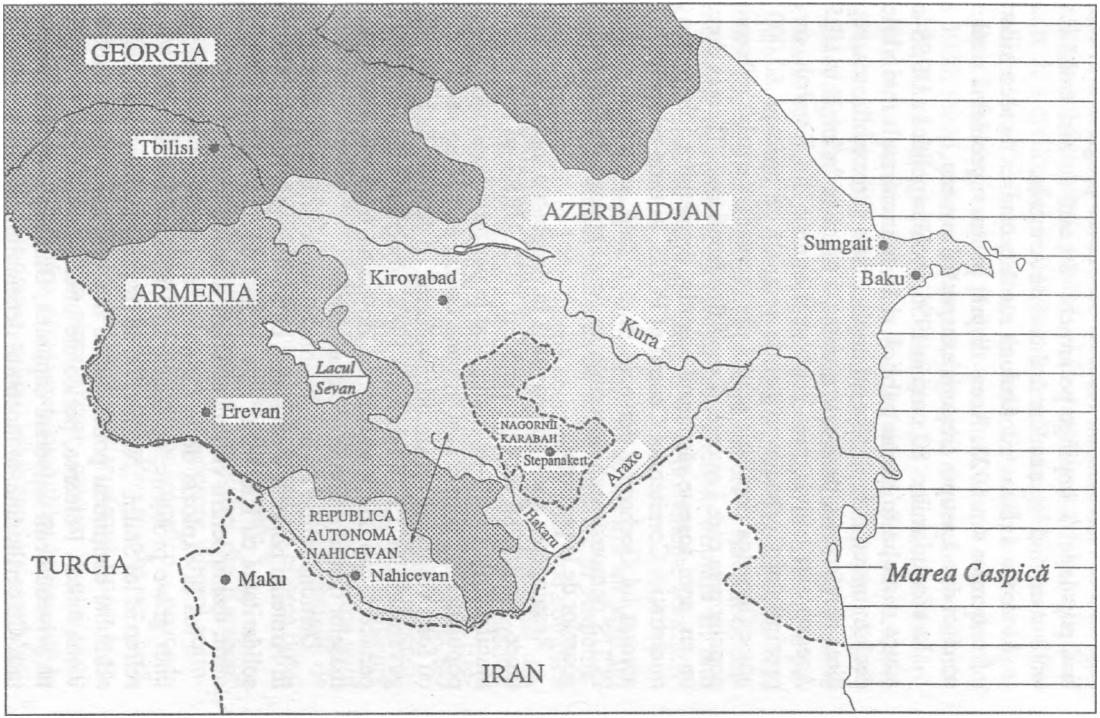
GEORGIA
Tbilisi
AZERBAIDJAN
Sumgait
Baku
ARMENIA
Kirovabad
Kura
Lacul Sevan
Erevan
NAGORNII KARABAH
Stepanakert
Araxe
Hakaru
REPUBLICA AUTONOMĂ NAHICEVAN
Nahicevan
TURCIA
Maku
Marea Caspică
IRAN

şării sale la Azerbaidjan. Această schimbare progresivă în echilibrul populaţiei îi împinge pe armeni să ceară cu mai multă insistenţă ca oricînd legarea Karabahului de Armenia.

Moscova a rămas întotdeauna surdă la cererea de reconsiderare a frontierelor din 1923. Acest dispreţ pentru o problemă reală are un efect direct asupra creşterii exasperării armene.

La sfîrşitul anilor '80, ca şi în 1956, evoluţia politică a URSS–ului aduce discuţia în scena publică şi în termeni mult mai violenţi decît în trecut. *Perestroika* nu implică oare şi reexaminarea, regîndirea şi refacerea, dacă este necesar, a tot ce se întîmplă în URSS? Aceasta este convingerea populaţiei armene din Karabah, care îi prezintă lui Gorbaciov o petiţie semnată de aproape 80.000 de nume (întreaga populaţie adultă din regiune), veritabil referendum popular prin care i se cere să modifice frontierele. Tăcerea durează un an, apoi soseşte răspunsul negativ, dispreţuitor, din partea administraţiei Comitetului Central al PCUS, în timp ce apelul fusese adresat lui Gorbaciov personal. Încă o dată, secretarul general al PCUS demonstrează neputinţa sa de a înţelege sentimentele popoarelor de la periferie.

Respingerea apelului provoacă în Karabah o mobilizare instantanee. Anul 1988 nu este 1965 ori 1975. URSS–ul s–a schimbat, manifestările care s–au multiplicat la periferia imperiului au arătat populaţiei că, pentru a–şi impune cauza, ea trebuie să–şi exprime cu forţă voinţa, să refuze orice reformă ce depinde de bunul plac al guvernatorilor. La 11 februarie 1988, izbucnesc manifestaţii la Stepanakert, capitala Karabahului, dovedind transformarea latentă a maselor nemulţumite în societate civilă.

Demonstraţiile de la Stepanakert au ecou la Erevan, fiindcă şi în Armenia poporul e exasperat că nu–l ascultă nimeni. Mai mult, solidaritatea cu Karabahul este dublată de o altă cauză a nemulţumirii: teama pentru viitorul ecologic al republicii.

Pînă la explozia de la Cernobîl, în primăvara lui 1986, ideea unor grave probleme ecologice în URSS nu era admisă. Vechiul refren al lui Stalin: „Nicăieri nu se respiră mai liber decît aici" şi–a schimbat conţinutul politic iniţial într–o viziune ideală a mediului înconjurător. Poluarea, pericolele unei industrializări necontrolate nu priveau decît universul capitalist, Uniunea Sovietică era exceptată. Cu certitudine, la începutul deceniului, savanţii sovietici şi diferite grupuri au încercat să dea alarma: ţara lor era locul privilegiat al unui dezastru ecologic fără precedent. Înainte de a fi izgonit

din țara sa, Soljenițîn adresase conducătorilor URSS–ului un apel patetic pe această temă, punîndu–i în gardă împotriva „prăbușirii noastre și a civilizației occidentale în învălmășeala și miazma Pămîntului spurcat".[3] Transparența de după Cernobîl deschide supapele unei informații tragice, fără a avea, însă, vreun efect practic. Din 1988, totuși, puterea sovietică, îngrozită de amploarea distrugerii mediului înconjurător și a consecințelor sale asupra sănătății individului, va permite circulația unor informații privind pericolul vieții la oraș.[4] În tabloul de onoare al orașelor poluate din URSS[5], Erevanul, capitala Armeniei, figurează în prima linie. Este, în orice caz, orașul cel mai poluat în monoxid de carbon. Consecințele patologice — avorturi spontane, copii malformați, boli ale căilor respiratorii, cancere, nivel ridicat al îmbolnăvirilor — sînt atît de impresionante încît vor face obiectul unei anchete oficiale și, mai ales, al unui efort de evaluare, plecînd de la documente confidențiale.

Intelectualii armeni se mobilizează, ei adresează un apel lui Gorbaciov de a se înceta ridicarea de uzine poluante în Armenia. Strădanie zadarnică. În 1988 începe construcția unui nou complex chimic. Manifestațiile se întețesc la Erevan, unde o treime din populația republicii se simte amenințată de un „genocid al mediului înconjurător". În februarie 1988, de la Stepanakert pînă la Erevan se înalță un singur strigăt din piepturile a zeci de mii de armeni: „Unire! Lăsați Armenia să trăiască!" Suprapunerea revendicărilor naționale cu cele ecologice conferă o forță extraordinară mișcării, nimic surprinzător aici. În cauză este supraviețuirea unui popor amenințat dintr–o parte cu distrugerea fizică, din cealaltă de extinderea azerilor. Armenia este prea mică, populația ei prea puțin numeroasă pentru a înfrunta această dublă amenințare.

Adversarul, în această primă etapă a „revoluției din Karabah" este Azerbaidjanul, cu care nu se poate trata despre viitorul regiunii. Și în Azerbaidjan, perioada schimbărilor sovietice, „perioada Gorbaciov" a accentuat poziția naționalistă. *Perestroika* are, însă, un ecou redus, iar sentimentul național azer se afirmă printr–o revenire la trecutul și la cultura proprie, care, precum în alte părți, marchează dorința de a profita de pe urma evoluțiilor intervenite în URSS, pentru a întări identitatea națiunii azere în viața republicii. Acest sentiment național, în care ostilitatea față de Armenia vecină a ocupat întotdeauna un loc important, nu poate decît să alimente-

ze, în clipa în care naționalismul armean explodează, voința de a o rupe cu acest vecin detestat.

Efectele *perestroikăi* vor contribui, chiar și la Moscova, la această ostilitate deschisă. Aliev, care pînă în 1981 a fost primul secretar al Partidului Comunist Azer, înainte de a deveni prim-vicepreședinte al guvernului sovietic, este îndepărtat din acest post prestigios și lipsit de locul său în Biroul Politic, în toamna lui 1987. Azerii au sentimentul că și-au pierdut reprezentantul la Moscova, în timp ce Gorbaciov se înconjoară de consilieri armeni. Ei sînt cuprinși de teama de a-l vedea decizînd în favoarea tezelor armene. Evoluția lor demografică ajută și ea la crearea unui climat național mai ferm ca înainte. În 1989 această republică numără 7 milioane de locuitori[6] — față de numai 6 milioane în 1979 —, creșterea populației datorîndu-se exclusiv azerilor Populația rusă a scăzut, în zece ani, de la 475.000 la 392.000 de oameni. Nemulțumiți de progresul numeric din Karabah, azerii reușesc să populeze aproape în totalitate (281.000 de azeri dintr-o populație totală de 294.500 locuitori în 1989, la mai puțin de 2.000 de armeni) Nahicevanul, teritoriu situat în Armenia și pe care împărțirea teritorială din 1923 l-a plasat în orbita Azerbaidjanului. Această politică de populare sistematică arată că Azerbaidjanul nu înțelege să piardă nici un deget de teritoriu, că orice gînd de rectificare a frontierelor, sau de schimbare a populațiilor între Nahicevan și Karabah este respinsă fără ezitare. La Baku, mișcările mulțimii din Stepanakert și Erevan sînt urmărite cu intenția de a nu ceda nimic. Deși nu pare evident, conflictul dintre cele două națiuni care se vor sfîșia curînd între ele, stă să izbucnească. Motivele nu s-au schimbat, din 1923 încoace, dar pasiunile s-au adîncit și de o parte și de cealaltă.

La începutul anului 1988, centrul sistemului nu este ținta vreunei ostilități. Armenii, marcați încă de amintirea tragică a anului 1915, nu se gîndesc să renunțe la protecția sovietică. Așteaptă arbitrajul Moscovei, chiar dacă liniștea ce domnește, în fața cererilor repetate de revizuire a frontierelor, pare prea puțin încurajatoare. Azerbaidjanul așteaptă și el arbitrajul puterii centrale ca element decisiv, atît de favorabil lui altădată, în cearta privitoare la Karabah. Pe deasupra, responsabilii republicii sînt conștienți că un element exterior înclină în favoarea lor: Turcia. Odinioară, aceasta intervenise pentru ca teritoriul azer să primească regiunile reclamate de Armenia. Exigențele teritoriale ce se afirmă la sfîr-

şitul anilor '80 nu sînt ignorate în Turcia, presa le comentează; tema responsabilităţii Ankarei în protejarea integrităţii „spaţiului turcesc" revine în actualitate.

Acestea sînt datele tragediei ce va urma. Cu toate acestea, nimic nu sugerează, încă, în afara rigidităţii şi a unei stări tensionate, evenimentele tragice ce vor avea curînd loc.

Un pogrom programat?[7]

18 februarie 1988: mari manifestaţii au loc simultan la Erevan şi Stepanakert. Manifestanţii au găsit sloganul ce-i uneşte: „Un popor, o republică!" Ei sînt cu atît mai numeroşi la Stepanakert, cu cît greva generală scoate în stradă elevii şi muncitorii. Dar, oricît de mulţi ar fi, nu trebuie să ne înşelăm asupra motivaţiei lor: ei nu se revoltă nici împotriva URSS-ului, nici împotriva sistemului. Ei cer doar aplicarea principiului, îndrăgit de Lenin, al autodeterminării. Apelul lor se adresează sistemului sovietic, aşa cum este el, pentru a pune în practică acest principiu înscris în Constituţia Uniunii Sovietice.

În Nagornîi Karabah, revendicarea populară va genera o veritabilă organizare a vieţii politice, cum Uniunea Sovietică nu a cunoscut pînă acum. La 20 februarie 1988, Moscova refuzînd să ţină seamă de petiţia-referendum ce i-a fost prezentată, sovietul regiunii autonome votează cu o majoritate zdrobitoare (110 voturi pentru, cele ale armenilor, cei 30 de azeri boicotînd scrutinul) ataşarea acestei regiuni la Armenia. Este un mare debut pentru URSS: deputaţi aleşi într-o manieră de scrutin perfect nedemocratică se trezesc dintr-o dată reprezentanţi ai voinţei populare şi nu purtătorii de cuvînt ai puterii centrale, cum erau pînă atunci. Viaţa politică modernă, democratică se naşte în ziua aceea în URSS, la marginile sale îndepărtate, unde sufragiul capătă dintr-o dată semnificaţie.

La fel de importantă, în plan politic, este apariţia, în Armenia, a Comitetului Karabah, numit *front popular*, ce va da naştere în toată ţara unor fronturi analoge. Ele vor deveni în cîteva luni puterea reală a naţiunii armene. Votul sovietului regional din Karabah, formarea Comitetului sînt tot atîtea elemente ce vor împinge societatea armeană în stradă pentru a încerca să impună de jos în sus exigenţele sale puterii centrale. Începe o săptămînă nebună atunci: la Erevan, şase mii de manifestanţi cer în cor recunoaşterea

unei Armenii reunite şi epurate, redate prosperităţii. Manifestanţii apelează la Gorbaciov pentru ajutor şi la propriul parlament pentru a ratifica votul sovietului din Karabah, deci să decidă singur plasarea restului ţării armene sub autoritatea sa. Oare societatea civilă a cîştigat bătălia?

La 26 februarie 1988, la capătul acestei săptămîni atît de ieşite din comun, Gorbaciov reacţionează. El o face printr-un mesaj adresat celor două părţi, armeni şi azeri, invitîndu-i la calm.[8] Este timpul *perestroikăi,* spune el, al rezolvării problemelor celor mai urgente, de ordin economic şi social. Cu toate acestea, spune Gorbaciov, Partidul înţelege dificultăţile relaţiilor dintre naţiuni şi se pregăteşte pentru dezbaterea lor. În aceeaşi zi, la Moscova, primind vizita a doi scriitori armeni veniţi de la Erevan să pledeze pentru dosarul Karabah, primul secretar le ţine un discurs ambiguu. El pretinde că se află în căutarea unei „soluţii echitabile" şi se plînge că mişcarea naţională armeană, prin manifestările sale, dă o lovitură fatală — „o lovitură de pumnal în spate" — *perestroikăi.*[9] Aşa cum notează autorul unei excelente istorii a Armeniei Sovietice, acest discurs poate fi alăturat acelui „v-am înţeles" al generalului de Gaulle.[10] Nimeni nu ştie cu adevărat ce s-a înţeles. În îndoiala generală, fiecare poate trage concluzia pe care o doreşte şi Gorbaciov, ca şi de Gaulle, speră astfel să cîştige timp şi să liniştească pasiunile.

În fapt, departe de a le calma, acest discurs a grăbit, poate, catastrofa: pogromul care a urmat. La Erevan, promisiunea creării unei comisii pentru examinarea problemei, cu condiţia menţinerii calmului, permite celor ce au organizat manifestaţiile să impună trupelor ideea încetării ostilităţilor. O lună în care viaţa să-şi reia cursul este ceea ce ei reuşesc să impună, cu toate reticenţele elementelor extremiste. Însă la Baku nu se întîmplă acelaşi lucru, poate datorită temerii reale că, presat de anturajul său armean, Gorbaciov va accepta exigenţele adverse. Urmarea este oroarea de la Sumgait.

După o săptămînă de manifestaţii de bucurie, fără incidente, vor urma zile cumplite amintindu-le oamenilor de anul 1915. Se ştie înlănţuirea faptelor, chiar dacă multe elemente rămîn necunoscute. Totul începe prin „descinderea" la Stepanakert a unor tineri azeri, „tineri mînioşi". Înfruntările, ineluctabile în atmosfera încinsă a Karabahului, lasă, pe locul unde s-au desfăşurat, doi morţi — azeri — şi zeci de răniţi. Aşa începe escalada. Azerii

decid să-şi răzbune morţii şi declanşează pogromul din Sumgait, cetatea industrială de la periferia Baku-ului, unde coabitează armeni şi azeri. Două zile cumplite, două nopţi îngrozitoare în care armenii sînt ucişi, violaţi, jefuiţi, incendiaţi. Bilanţul oficial numără 31 de morţi şi 300 de răniţi. Realitatea este cu siguranţă mai sumbră. Urmarea este clasică: stare de urgenţă, trupele Ministerul de Interne trimise în grabă la faţa locului, prea tîrziu însă, înfruntările se ţin lanţ în diferite oraşe ale Karabahului, şi chiar la Baku. Armenii părăsesc Azerbaidjanul şi amintirea ororii; azerii părăsesc Armenia de teama represaliilor. Exodul, de ambele părţi, va merge în creştere în lunile ce urmează, violenţele se vor repeta.

Dincolo de pogrom, privirea se îndreaptă spre ceea ce este disimulat, asupra misterelor. Zvonurile cele mai ciudate circulă, suprapunîndu-se peste spaima şi disperarea armenilor. În spatele acestor rumori se disting cîteva fapte bizare. În 1988, în timp ce URSS-ul trăieşte sub imperiul „legii uscate" din cauza căreia cumpărarea băuturii este oneroasă şi hazardată, în regiune reapare brusc vodca. Cine a permis, împotriva tuturor legilor în vigoare, ca o populaţie deja exasperată să poată adăuga pasiunii politice pe aceea creată de consumarea fără măsură a alcoolului? Grupuri de azeri din afara cartierului Sumgait au fost, se pare, aduşi cu autobuze speciale la locul pogromului. Cine i-a transportat? Cine sînt aceşti indivizi dezlănţuiţi ce par a fi urmat un plan preconceput? Nimeni nu ştie şi justiţia nu va contribui deloc la separarea adevărului de ipotezele cele mai extravagante.

Tăcerea presei centrale şi jumătăţile de adevăruri — aici, transparenţa nu este la ordinea zilei — interzic orice judecată de ansamblu. Totuşi, nu este imposibil să fi fost o provocare deliberată. Sau, cel puţin, cu complicitatea tacită a autorităţilor. Dar, dacă se ia în considerare ipoteza unei provocări, despre ce autorităţi este vorba? Pentru armeni, guvernul azer este cel ce a provocat ori a tolerat expediţia. Pentru azeri, este opera KGB-ului, cu scopul de a da armenilor un statut de victime, ceea ce va permite impunerea soluţiei teritoriale pe care o cereau. În fine, pentru gorbacioviştii înfocaţi, crima este făcută întotdeauna de cel ce profită de pe urma ei, deci conservatorii ar fi de vină, încrîncenaţi să-l distrugă pe Gorbaciov.

Dacă nivelul expunerii ipotezelor nu se poate depăşi, în schimb constatarea efectelor tragediei ne este la îndemînă. Ea a modificat radical problema Transcaucaziei. Pînă acum latentă — armenii şi azerii coabitau în cele două republici — ura devine atît de directă

şi de puternică, încît acest duel cere triumful unuia şi înfrîngerea totală a celuilalt adversar. Coabitarea, dificilă, fără îndoială, dar care exista, devine imposibilă. Problema Karabahului nu poate rămîne în starea aceasta.

Atît la Erevan, cît şi la Baku, se aşteaptă ca Gorbaciov să se pronunţe fără ambiguitate. Or, acest lucru el nu are de gînd să-l facă şi nici nu îl poate face. Luînd o decizie, şi-ar înstrăina complet una dintre republici. Iar acestea au susţinători pe care Gorbaciov nu poate să-i neglijeze. Diaspora armeană îi este apropiată la Moscova şi are nenumăraţi partizani în afara URSS-ului. Să o sfideze, ar însemna sfidarea opiniei publice internaţionale. În ceea ce priveşte Azerbaidjanul, situaţia este diferită, dar nu şi mai simplă. Aici nu există o diasporă, însă republicile musulmane din URSS stau la pîndă şi sînt pregătite de revoltă dacă Azerbaidjanul este dezavuat. Din decembrie 1986, Gorbaciov a aflat că periferia musulmană stă să izbucnească. Dincolo de frontierele sovietice, Turcia aşteaptă şi ea un moment propice. La 12 martie, găsind momentul oportun, cotidianul *Miliyet* reaminteşte datoria Ankarei de a veghea asupra teritoriilor turceşti, chiar din afara jurisdicţiei sale. Ameninţare subtilă, pe care Gorbaciov nu o poate ignora.

Uneori, încercînd să cîştigi timp, nu faci decît să-l iroseşti

Atunci, ce putea să facă? Să cîştige timp. Un plan de dezvoltare[11] a Karabahului este adoptat în grabă la Moscova, ceea ce provoacă indignarea azerilor. Karabahul, susţin ei, era oricum privilegiat faţă de restul republicii. Dacă azerii sînt nemulţumiţi, armenii au şi ei toate motivele de a fi. După pogrom, au sperat ca Moscova să intervină. Speranţă de scurtă durată. La 23 martie 1988, Sovietul Suprem al URSS adoptă o rezoluţie ce condamnă violent poziţia armeană. Nu este cazul să se facă presiuni asupra statului, pentru a rezolva dificilele probleme teritoriale. Comitetul Karabah, pe cale de a organiza o manifestaţie pe 26 martie — răgazul negociat cu Gorbaciov în februarie a expirat — este ţinta predilectă a acestei decizii fără drept de apel. Presa sovietică se dezlănţuie împotriva lui[12] şi, în scurt timp, este lovit de interdicţie, pronunţată în acelaşi timp de autorităţile armene şi de cele din Karabah, unde Sovietul suprem din Azerbaidjan decide. Cine se îndoieşte, totuşi, că ordinul a venit de la Moscova? În timp ce poliţia şi forţele Ministerului

de Interne patrulează în Erevanul peste care zboară fără încetare elicopterele, patru șefi ai mișcării armene sînt arestați.

Comitetul Karabah este tratat ca o organizație periculoasă, care seamănă dezordinea și îndeamnă la revoltă. Deși, în fapt, responsabilii, de îndată ce au simțit răceala Moscovei, au încercat să oprească mișcările de stradă, organizînd o simplă rezistență pasivă. Este ceea ce se petrece la Erevan pe 25 mai, declarată ziua „orașului mort".

Reacția Moscovei, atît de dură față de armeni, dovedește o oarecare pierdere a controlului. Creșterea agitației, capacitatea de organizare a Comitetului Karabah, apariția unei societăți civile care încearcă să-și impună părerile, sînt tot atîtea date noi în raporturile dintre putere și societate în URSS. Este clar că puterea se crede capabilă, încă, să zăgăzuiască această evoluție și să reia controlul asupra deciziilor. Promisiunea făcută de Gorbaciov la jumătatea lui martie, de a încredința unei comisii speciale examinarea dosarului, demonstrează că, în ochii lui, toate problemele URSS-ului trebuie tratate pe calea tradițională a deciziilor ierarhizate, adică de sus în jos, oricît de urgente ori grave ar fi. În mod autoritar, pentru a demonstra încă o dată că metodele obișnuite nu vor fi abandonate, sînt demiși primii secretari ai Partidelor comuniste din Armenia (Demirkian) și Azerbaidjan (Baghirov). Aceste înlăturări se fac cu binecuvîntarea colaboratorilor apropiați ai lui Gorbaciov, veniți în mod special să asiste la plenarele Comitetelor Centrale din republicile chemate să dea socoteală de evenimentele din februarie: Ligaciov la Baku, Iakovlev la Erevan; primul — un reputat conservator, cel de-al doilea — un liberal învederat. Totul este calculat pentru a arăta că la vîrful sistemului, ținînd cont de toate tendințele, acordul este unanim că problema Transcaucaziei trebuie reglementată în chip „ierarhic".

Autoritatea manifestată de Gorbaciov nu este suficientă pentru a opri la timp ori a calma pasiunile. Înfruntările se succed sub orice pretext și decizia din luna mai a tribunalului din Sumgait, care condamnă la cincisprezece ani de închisoare pe unul dintre autorii pogromului, redeschide ciclul violențelor. În ochii armenilor, această pedeapsă constituie o sfidare rușinoasă a memoriei morților; pentru azeri, este un verdict de o severitate inacceptabilă. Și unii și ceilalți se mobilizează; la Moscova, se constată că situația din stradă devine de necontrolat.[13] Instabilitatea este și mai mare la nivel politic, deoarece, la 15 iunie, Sovietul Suprem al Armeniei

votează în unanimitate alipirea Karabahului. Patruzeci şi opt de ore mai tîrziu, Sovietul Suprem al Azerbaidjanului votează, tot în unanimitate, în sens contrar. S–a ajuns în impas. Mai grav, însă, este faptul că puterea locală se răzvrăteşte împotriva puterii centrale. Încercarea de a ţine în frîu evoluţia Partidelor din republici nu a servit la nimic; nimeni, în aceste republici, nu mai acceptă deciziile Moscovei în problemele naţionale.

Gorbaciov intervine încă o dată. El se pronunţă clar împotriva oricărei schimbări a frontierelor. Armenii dezavuaţi mai speră că a XIX–a Conferinţă a Partidului va reflecta asupra problemei lor. Tonul, însă, a fost dat de Gorbaciov. Conferinţa dezvoltă ideea că drepturile minorităţilor trebuie să fie mai bine garantate: formulă incertă, care eludează cazul Karabahului. Răspunsul celor interesaţi: la 12 iulie 1988 deputaţii din Nagornîi–Karabah votează pentru alipirea regiunii la Armenia. După luările de poziţie ale lui Gorbaciov şi după tăcerea de la Conferinţă, acest vot, care se vrea fapt împlinit şi nu o simplă declaraţie de intenţii, ca în februarie, constituie o revoluţie în practica politică sovietică. Încă o dată, armenii din Karabah au arătat că, pentru ei, dreptul la autodeterminare trebuie să fie exersat de către cei interesaţi şi nu trece pe la Moscova.

Nimeni nu mai subestimează, la centru, gravitatea situaţiei. Armenii sînt pe cale de a crea un precedent redutabil. Oare celelalte republici, grupurile naţionale capabile să o facă, nu vor plonja în această breşă care duce către autodeterminare? Ce va mai rămîne din federaţie dacă nimeni nu mai recunoaşte puterea centrală? Aceasta înţelege atît de bine situaţia, încît, la 18 iulie, Sovietul Suprem al Uniunii Sovietice se reuneşte pentru a dezbate şi hotărî că Armenia nu va obţine niciodată Nagornîi Karabahul. Speranţele armene fiind condamnate în mod solemn, ordinea trebuie restabilită şi Sovietul anunţă că nici o măsură nu va fi ocolită pentru a o impune.[14] Armenii nu au obţinut nici măcar luarea în considerare a propunerii făcute de ei la cea de-a XIX–a Conferinţă a Partidului: dacă nu se putea realiza unirea cu Karabahul, ei au cerut ca această regiune să fie luată Azerbaidjanului şi plasată, provizoriu, pînă la găsirea unui compromis, în cadrul RSFSR.

Anul 1988 se termină printr–o succesiune de violenţe, urmate de cutremurul de pămînt de la 7 decembrie. Nimeni nu ştie cu exactitate numărul morţilor; estimările variază de la 30.000 la peste 100.000. În schimb, se ştie că numărul celor rămaşi fără adăpost este de aproape o jumătate de milion. Traumatism suplimentar

pentru o națiune deja rănită, acest seism relevă o dată în plus incoerențele și corupția ce bîntuie în URSS. Dacă bilanțul cutremurului este atît de cumplit, el se datorează ignorării tuturor normelor de construcție, din incompetență, din neglijență, din dorința de a profita de pe urma construcțiilor. Fără îndoială, numeroasele scandaluri imobiliare din lume dezvăluie aceleași slăbiciuni umane cu consecințe criminale. În Armenia, însă, această constatare este foarte scump plătită, ea aruncă lumina asupra unui bilanț ce a costat multe vieți omenești și vine să se adauge catastrofei ecologice, pentru a-i convinge pe armeni că puterii sovietice i se datorează acest mediu înconjurător profund ostil vieții umane.

Ei au un motiv suplimentar de indignare: în orele imediat următoare seismului, puterea centrală — Gorbaciov nu a negat niciodată acest fapt — a arestat toată conducerea Comitetului Karabah și mai mulți militanți. Certitudinea că populația nu va reacționa, în acele ore de restriște, a condus la această acțiune rușinoasă. O nouă schimbare de personal politic consfințește normalizarea situației în Armenia. Gorbaciov crede că a rezolvat, în felul acesta, „cazul transcaucazian". După pogromul din Sumgait era evident că unul dintre adversari trebuia doborît. Care? Acțiunea combinată a puterii centrale și a naturii pare să fi ales, la 10 decembrie 1988.

Pe ruși!

Oricît de eficiente ar fi pentru o vreme, soluțiile de forță sînt rareori suficiente pentru a rezolva conflictele oficiale. În Transcaucazia, amînările și violența, — politică sau militară — au dus la rezultate la care Moscova nu se aștepta.

Mai întîi, transformarea sentimentului de așteptare răbdătoare în ostilitate față de Rusia și ruși, sentiment nou în această parte a țării. Armenii, s-a spus, au înclinat întotdeauna de partea rușilor pentru a scăpa de turci. Dinspre partea sa, Azerbaidjanul, îndreptîndu-și xenofobia împotriva armenilor, s-a arătat mai degrabă indulgent față de Moscova și de ruși. O veche obișnuință de a trăi și a munci în comun în centre industriale ca Baku a contribuit la această relativă neutralitate.

În cîteva luni, ostilitatea reciprocă se transformă în furie antirusească și aceasta se cristalizează în ură. Pentru armeni, comportamentul lui Gorbaciov este de neiertat. Totul se reduce la consta-

tarea că, departe de a–şi juca rolul tradiţional de protectoare a turcilor — azerii sînt turci —, Uniunea Sovietică nu face decît să–i dea pe armeni pe mîna lor, începînd cu cei din Karabah; după acest raţionament, URSS–ul şi Rusia sînt echivalente, în măsura în care puterea este mai rusească decît a fost vreodată. Situaţia aceasta impune conştiinţei armene ideea că, dacă protecţia împotriva turcilor nu mai există, nici acceptarea inconvenientelor ei, adică supunerea faţă de URSS, nu–şi mai are rostul. Armenia, care a fost, pînă în 1988, cea mai docilă, cea mai convinsă dintre republicile URSS–ului, cade pradă, dintr–o dată, atracţiei emancipării.

La 28 mai 1989, manifestanţii defilează la Erevan pentru a comemora a 70–a aniversare a independenţei sub drapelele roşu–albastru–portocalii ale Armeniei libere. Poporul descoperă culorile sale, descoperă, totodată, că poate revendica un destin propriu. La o independenţă absolută, în afara federaţiei, nu se gîndeşte încă nimeni. Dar ideea de a pune capăt dominaţiei ruse, de a intra într–un sistem egalitar, de a lupta pentru a–l impune, alături de celelalte mişcări naţionale care se afirmă, cîştigă deja teren. Armenia nu mai are nevoie de protector, ea caută parteneri. În felul acesta federalismul sovietic este pus într–o situaţie dificilă.

Azerii sînt tot atît de severi cu Moscova. Desigur, au motive pentru a fi satisfăcuţi. Nimeni, la Moscova, nu pune în discuţie dreptul lor de a păstra Karabahul. Ei sînt, însă, exasperaţi de măsurile ce par a fi tot atîtea concesii făcute armenilor. Politica lor se face sub lozinca: „totul sau nimic". Ei consideră că suveranitatea Karabahului depinde numai de Azerbaidjan. Cum să accepte, în aceste condiţii, măsuri economice speciale vizînd dezvoltarea regiunii? Cum să accepte insistenţele Moscovei asupra drepturilor culturale ale armenilor, cînd politica Azerbaidjanului este, din contra, ca, printr–un aport masiv de populaţie azeră, armenii să fie înecaţi într–o majoritate turcofonă? Cum să accepte aceste comisii numite de centru, care îi încurajează pe armeni să–şi expună nemulţumirile, pentru a–şi apăra mai bine drepturile?

Intervenţia Moscovei în favoarea minorităţii armene este de neacceptat pentru azeri, ea constituie un atac la suveranitatea republicii, înscrisă în Constituţie. Această ingerinţă este pusă de azeri pe seama solidarităţii culturale care, prin creştinism, îi uneşte pe ruşi şi pe armeni. Musulmanii împotriva Necredincioşilor, aceasta este în ultimă instanţă, interpretarea dată de azeri. Din clipa în care

Uniunea Sovietică — sub forma ei concretă: Rusia — îi susține pe armeni, ea se plasează, la rîndul ei, în tabăra dușmană.

Evoluția spiritelor în Azerbaidjan se manifestă, în noiembrie, prin formarea Frontului Popular. Într-o republică mai degrabă conservatoare, prea puțin interesată de *perestroika,* apariția unei organizații de acest tip este foarte semnificativă. La rîndul lor, azerii inițiază un proces care pretinde o modificare radicală a raporturilor dintre națiuni și federație. Programul Frontului Popular nou creat înlătură orice îndoială în legătură cu rolul pe care l-a jucat conflictul din Karabah în maturizarea naționalismului.[15] Problema Karabahului și a comportamentului anti-azer al puterii centrale — prin informații părtinitoare, prin ingerințe — figurează în centrul acestui program și evocă, de asemenea, pentru a face procesul centrului, ecologia, problema relațiilor dintre Azerbaidjanul sovietic și Azerbaidjanul iranian. El propune redeschiderea frontierelor, în anumite zile, pentru a permite reluarea legăturilor umane dintre cele două țări. Visul unui Azerbaidjan Mare, care îi îngrozea pe Lenin și pe Stalin, reapare, puțin cîte puțin, în spatele acestei noi viziuni asupra intereselor naționale.

O sursă majoră de nemulțumire este și chestiunea refugiaților, care asmute cele două părți împotriva Moscovei. Adăpostirea lor, cînd situația locuințelor este pretutindeni critică, iar în Armenia, după cutremur, capătă o dimensiune nouă; hrănirea lor, cînd aprovizionarea orașelor este tot mai dificilă; asigurarea locurilor de muncă — totul devine o problemă insolubilă în condițiile în care în Uniunea Sovietică totul se dezorganizează văzînd cu ochii. Consecința este aceea că o populație formată din refugiați înrăiți și furioși devine, în fiecare dintre republici, o masă umană dezorientată, lipsită de lucru, pregătită să se ralieze oricărei mișcări prin care se exprimă nemulțumirea. Numărul cetățenilor „pierduți". — refugiați, veterani din Afganistan —, care se simt abandonați în voia sorții, crește cu pași repezi. Nici Armenia, nici Azerbaidjanul, în care spiritele sînt deja atît de aprinse, nu au nevoie de acești *desperados* gata să se angajeze de partea oricui îi vrea.

De la compromis la războiul civil

Împărțită între armeni și azeri, nesigură pe politica națională pe care vrea să o practice, puterea centrală oscilează constant între o soluție și cealaltă, între un partid și celălalt. În același mod, față de

fiecare dintre adversarii din acest conflict pe care nu reuşeşte să-l stingă, Moscova utilizează alternativ sau simultan promisiunea şi bastonul. Tentativa sa de a impune o soluţie de compromis, la începutul lui 1989, dovedeşte o strategie ce nu şi-a găsit calea.

Într-adevăr, numeroase argumente fac necesară găsirea unei reglementări acceptabile de către cei doi adversari şi, în plus, de către opinia publică sovietică. În primul rînd, agravarea crizei naţionale. În majoritatea republicilor există deja sau se nasc fronturi populare; exemplul Comitetului Karabah este plin de învăţăminte: destinul naţiunii se decide la faţa locului, organizaţiile naţionale au o sarcină urgentă de îndeplinit — să unească societatea în jurul unui proiect. Moscova trebuie să-şi dovedească aptitudinea de a rezolva conflictele naţionale, dacă nu vrea să fie rapid deposedată, la periferia Imperiului, de orice legitimitate. Urgenţa este cu atît mai mare, cu cît se apropie alegerile pentru Congresul deputaţilor poporului. Uniunea Sovietică se angajează acum într-un sistem reprezentativ real[16], care mobilizează fronturile populare. Oare li se poate lăsa acestora toată aria problemelor naţionale ca argument electoral? Miza este mare. Trebuie hotărît, încă o dată, unde se decide viitorul popoarelor şi al federaţiei. La Moscova? În capitalele republicilor? Cererile armenilor nu mai pot fi neglijate. Masacrele, cutremurul au atras atenţia opiniei publice internaţionale, pe care o diasporă deosebit de activă o întreţine. Simpatia lumii pentru Armenia este mare. Conducătorii mişcării naţionale sînt, însă, în închisoare. Trebuie găsiţi alţi interlocutori în Armenia pentru a evita mobilizarea opiniei publice în jurul „martirilor armeni".

Această căutare a unui compromis acceptabil de către ambele două părţi are ca rezultat un statut special pentru regiunea atît de aprig disputată. La 12 ianuarie 1989, regiunea Nagornîi Karabah este provizoriu retrasă de sub tutela Azerbaidjanului şi plasată sub autoritatea unei *comisii speciale* prezidate de un rus, Arkadi Volski, asistat de trei armeni şi un azer. Se instaurează, deci, un fel de *stare excepţională:* instanţele autorităţii locale sînt suspendate pentru moment, comisia numită administrează toate problemele în cooperare cu republicile vecine. *Zona specială* este plasată sub o supraveghere militară foarte strictă. Comandantul regiunii subliniază într-o declaraţie de presă ce eforturi sînt făcute pentru a recupera toate armele şi a impune calmul unei populaţii obişnuite de un an să trăiască numai din manifestări şi greve.[17]

Cîteva luni mai tîrziu, va deveni clar că toate eforturile de a crea și menține liniștea s–au dovedit vane. În primăvară, după alegeri, reîncepe agitația la Stepanakert. Soluția imaginată de Moscova nu mulțumește pe nimeni. Desigur, armenii sugeraseră ei înșiși, ca un compromis temporar, preluarea regiunii de către Moscova. Pentru ei, aceasta era o soluție în vederea atașării Karabahului la Armenia în două etape, fără a înfrunta Azerbaidjanul direct. Statutul special nu are acest obiectiv. El își propune liniștirea spiritelor înainte de revenirea la un *statu quo ante*. Azerbaidjanul a primit asigurări în privința stabilității frontierelor în viitor, iar Volski se străduiește să asocieze la maximum autoritățile azere la efortul vizînd ameliorarea rapidă a condițiilor de viață în regiunea pe care o conduce. În ciuda acestor asigurări, Azerbaidjanul acceptă greu limitarea provizorie a întinderii autorității sale. Cu atît mai puțin ca armenii să fie consultați de către comisie. Cît despre Armenia, ea este indignată de o soluție care nu are ca obiectiv unitatea armeană. De fiecare parte domină sentimentele, iar Moscova încearcă să cîștige timp fără să ia vreo decizie.

Cu toate dificultățile alegerilor în Armenia (Comitetul Karabah, adevăratul reprezentant al societății, nu poate să participe fiind în afara legii, iar violențele paralizează, practic, desfășurarea scrutinului), votul din martie 1989 dă posibilitatea deputaților armeni la Congres să redeschidă dezbaterea. Ei propun un referendum care să permită populației din Karabah exercitarea deplină a dreptului la autodeterminare. Referendumul, însă, chiar dacă este prevăzut în texte, nu intră în practica politicii sovietice. A accepta ca un referendum să dea unui grup național posibilitatea de a–și alege frontierele ori modul de integrare înseamnă, în contextul etnic complicat al Uniunii Sovietice, a deschide porțile unei cascade de cereri pentru referendumuri de autodeterminare. Ostilitatea republicilor care cuprindeau între frontierele lor comunități iredentiste i–a simplificat lui Gorbaciov respingerea acestei exigențe.[18] De această dată, el se poate sprijini, împotriva unui proiect național, pe un larg consens național! Pentru a provoca acest refuz, deputații din Azerbaidjan uzează de un argument ce va fi reluat un an mai tîrziu de către Moscova în conflictul cu țările baltice, cînd acestea vor cere la rîndul lor independența. Pentru azeri, referendumul, dacă are loc, trebuie ținut la nivelul republicii, deci întreaga populație se va pronunța asupra cererii minorității armene. Este ușor de imaginat unde se va afla majoritatea, într–o asemenea ipo-

teză. Această dezbatere în cadrul Congresului proaspăt ales reflectă starea din zonă: 5.500 de oameni din forţele de securitate stăpînesc din ce în ce mai puţin Karabahul în care confruntările dintre armeni şi azeri fac zilnic morţi şi răniţi.

Brusc, situaţia se răstoarnă. De la împuşcături şi atentate sporadice se trece la mobilizare inter–republicană prin blocarea comunicaţiilor. Primii sînt armenii. Sabotînd calea ferată, ei izolează enclava Nahicevan de Azerbaidjan. Acesta ripostează blocînd întregul sistem feroviar ce duce în Armenia care, astfel, este lipsită de aprovizionare cu alimente, benzină, materialele de construcţie necesare după cutremur.[19] Blocaj feroviar, atacarea trenurilor, minarea podurilor, greve ce paralizează regiunea autonomă, lupte organizate între comunităţi, sabotaje, răpiri, atacuri ale posturilor militare, apel lansat la Stepanakert şi apoi în întreaga zonă unde armenii şi azerii trăiesc la un loc, pentru organizarea de grupe de autoapărare armate: nimic nu lipseşte din tablou. În Transcaucazia se declanşează războiul civil încă din toamna lui 1989.[20] El ameninţă chiar să se extindă şi în Georgia, căreia Azerbaidjanul îi cere să se asocieze la blocajul căilor ferate, dacă nu vrea să fie şi ea blocată.

La Moscova, această situaţie, nouă pentru URSS, provoacă un val de reacţii. Mihail Gorbaciov somează mai întîi Azerbaidjanul să redeschidă traficul feroviar. Cauză pierdută: nimeni nu acordă atenţie intervenţiei sale. La 3 octombrie, o săptămînă după respectivul ultimatum, Sovietul Suprem al Uniunii Sovietice repetă gestul. Cu acelaşi insucces. În mod evident, puterea centrală a pierdut orice autoritate asupra Transcaucaziei.

Disprețul faţă de ordinele exprese venite de la Moscova se regăseşte în deciziile deputaţilor din regiune privitoare la *statutul special* impus în ianuarie. În august 1989, un congres al reprezentanţilor populaţiei din Nagornîi Karabah — susţinut de conducătorii Comitetului Karabah, eliberaţi de curînd — se reuneşte la Stepanakert şi decide să desfiinţeze acest statut, să proclame independenţa teritoriului în cadrul Uniunii Sovietice şi să–l plaseze sub autoritatea unui Consiliu naţional. În tot acest context nimeni nu se gîndeşte nici măcar să informeze Moscova de ceea ce constituie o revoluţie teritorială şi politică. La rîndul său, Sovietul Suprem al Azerbaidjanului cere Moscovei dizolvarea comisiei speciale şi repunerea Karabahului sub autoritatea sa. Confuzia, după cum se vede, atinge apogeul.

În Armenia, cele trei culori ale independenței flutură pe deasupra tuturor manifestațiilor în timpul cărora se cîntă imnul național. Comitetul Karabah trimite deputați la Congresul de la Moscova și se constituie într-o Mișcare națională pan-armeană.[21]

Războiul civil, dublat de un război politic, scoate la lumină neputința puterii centrale. Aceasta se dovedește incapabilă de a se opune blocadei cu consecințe grave organizată de o republică împotriva celeilalte[22], incapabilă de a impune statutul special instituit în ianuarie, pe care unii îl suprimă, alții îl contestă, iar restul îl ignoră; incapabilă de a opri escaladarea violenței, în timp ce zeci de mii de oameni — trupe ale Ministerului de Interne și ale armatei regulate — sînt desfășurați în regiune. Se poate considera că, în toamna lui 1989, Transcaucazia a ieșit de sub stăpînirea Moscovei, pentru a se instala într-un univers dominat de pasiunile locale.

Paralizia puterii centrale este cu atît mai impresionantă, cu cît intervine la numai cîteva luni de cînd Moscova a încercat, prin reprimarea manifestațiilor de la Tbilisi, să oprească articularea voințelor naționale, dînd un avertisment exemplar. Sensul acestei represiuni a fost perfect înțeles, dar pretutindeni, și în primul rînd în Transcaucazia, s-a decis un lucru clar: cu sau fără represiune, Moscova să nu mai aibă nici un cuvînt de spus în această chestiune.

Libanizarea

Eșecul compromisului impus de Moscova în chestiunea Nagornîi Karabahului este recunoscut de președintele Comisiei speciale, Arkadi Volski, încă din luna septembrie. Într-o țară care se destramă, unde grevele și blocajul paralizează totul, utilitatea menținerii unui sistem refuzat de toată lumea este îndoielnică. El constată că singurele autorități capabile să se facă auzite sînt cele provenite din societate. De ce să se persevereze, atunci, în menținerea unui sistem ce ridiculizează puterea centrală?

La 28 noiembrie, Sovietul Suprem al Uniunii Sovietice își însușește aceste concluzii și desființează Comisia numită cu mai puțin de un an în urmă. Măsură înțeleaptă, fără îndoială, dar care nu contribuie la creșterea prestigiului Moscovei la fața locului și nici nu asigură prea multe șanse de reușită noului sistem preconizat de Sovietul Suprem.

Statutul special este înlocuit printr-o procedură complicată, care nu poate decît să alimenteze conflictul. Karabahul este plasat din nou sub autoritatea republicii Azerbaidjan şi aceasta trebuie, prin măsuri legislative adecvate, să „garanteze autonomia regiunii", să menţină ordinea publică şi securitatea. O nouă comisie, avînd mandatul Sovietului Suprem al Uniunii Sovietice, veghează la aplicarea acestei proceduri, iar trupele Ministerului de Interne — între 5.000 şi 6.000 de oameni — vor menţine ordinea. Puterea în regiune depinde de două instanţe: Sovietul regiunii, scos din drepturi cu un an în urmă, şi un Comitet de organizare mixt, în care armenii şi azerii trebuie să fie reprezentaţi în funcţie de raportul lor numeric în regiune (trei sferturi armeni, un sfert azeri). În sfîrşit, Azerbaidjanul este invitat să nu mai caute, prin deplasări de populaţie (instalînd coloni sau terorizîndu-i pe armeni, pentru a-i sili să plece), să modifice echilibrul demografic, aşa cum a făcut deja în trecut.

Este aceasta, oare, soluţia-miracol? Reacţiile celor implicaţi demonstrează că, încă o dată, Moscova este pe un drum greşit. La 1 decembrie, Sovietul Suprem al Armeniei declară Karabahul ca făcînd parte din *Republica unită Armenia* şi refuză recunoaşterea noului statut. În Azerbaidjan izbucneşte mînia; azerii consideră că autoritatea republicii asupra regiunii nu este clar exprimată şi nu acceptă instalarea unor instanţe prin decizie unilaterală venită de la Moscova. Puterea din Azerbaidjan — Sovietul şi Partidul — împreună cu Frontul popular, dau semnalul de asalt împotriva a ceea ce ei consideră o încălcare intolerabilă a suveranităţii statului azer şi o nerespectare a autorităţii sale pe propriul teritoriu. Ca urmare, încep manifestaţiile populare la Baku, Sovietul Suprem al Azerbaidjanului respinge decretul din 28 noiembrie, ca fiind anticonstituţional. Guvernul azer îşi constituie propriul Comitet de administrare a Karabahului, plasat numai sub controlul autorităţilor republicane. Impasul este total. Unicul rezultat al acestor decizii contrare este umilirea suferită de puterea sovietică, a cărei autoritate este mai batjocorită ca oricînd. Soluţia, dacă există vreuna într-o regiune în care morţii nu mai contează, va fi găsită — gîndesc părţile adverse, — la faţa locului, adică prin forţă, inclusiv forţă armată.

Anul 1990 începe şi bine şi rău pentru Gorbaciov. În Occident este declarat „omul anului" şi se vorbeşte despre un viitor premiu Nobel pentru pace care îi va fi atribuit. În schimb, în Transcaucazia se accelerează dezastrul. Nici nu a fost bine adoptat la Mos-

cova noul statut, respins la Baku și Erevan, că ambele republici — pentru că de acum înainte este vorba de o înfruntare directă — se lansează în supralicitări politice și într-o escaladare a violențelor, care fac și mai instabilă autoritatea centrală.

Mai întîi escaladarea politică. Sovietul Suprem din Armenia consideră un fapt împlinit încorporarea Karabahului. În bugetul Armeniei, această regiune este tratată ca și celelalte regiuni ale republicii; măsurile administrative sînt luate la Erevan. Pentru a scăpa de ordinele și admonestările Moscovei, responsabilii armeni proclamă, la 11 ianuarie, că legile federației nu se vor aplica în republică decît cu acordul lor și vor putea fi respinse prin veto. Această hotărîre, adoptată deja în alte republici, declarată neconstituțională de către Sovietul Suprem al Uniunii Sovietice în noiembrie 1989, reflectă ravagiile făcute de problema Karabahului în Armenia. În mai puțin de un an, regiunea cea mai convinsă de necesitatea unei protecții sovietice este într-o stare de rebeliune totală. Frica de turci a fost învinsă; ea este oricum mai slabă decît dispreț ul manifestat acum față de puterea centrală și ordinea federală.

Azerii, la rîndul lor, răspund Moscovei prin violență și șantaj. Bande înarmate, controlate de Frontul popular, ocupă edificiile publice ale orașului azer Lenkoran, în care se stabilește puterea Frontului. De aici, ei provoacă Moscova, anunțînd că orașul va rămîne în afara puterii sovietice atîta timp cît Nagornîi Karabahul nu va fi înapoiat Azerbaidjanului. Un oraș întreg luat ostatec este o modalitate inedită de a negocia! Violența nu se oprește, însă, aici. Sînt necesare trupe pentru a păzi trenurile supuse controlurilor. Podurile sar în aer unele după altele, iar cazărmile jefuite oferă combatanților prețiosul armament necesar. Se duc lupte în orașe, în sate. Elicoptere de origine necunoscută trag asupra localităților azere; pogromuri organizate la Baku răvășesc ce a mai rămas din comunitatea armeană. Dezordinea se instalează la frontiere, îndeosebi în Nahicevan, la granița cu Iranul, unde azerii, distrugînd barajele de frontieră, vor să-și marcheze solidaritatea cu conaționalii lor.

Puterea sovietică își recunoaște eșecul. „Este război civil", declară Ministrul de Interne Vadim Bakatin[25]. Cînd se face bilanțul oficial al victimelor pogromului din 13 ianuarie, se ajunge la cifra oficială de peste șaizeci de morți, mult mai mulți în realitate. Cel de-al doilea oraș al Azerbaidjanului, Kirovabad, este cuprins și el de lupte; acestea fac din nou ravagii și la Stepanakert. De-abia la 18 ianuarie, Dimitri Iazov, Ministrul Apărării, anunță că trupele

Ministerului de Interne vor fi întărite cu trupe ale armatei regulate, în timp ce *starea de urgenţă* era deja proclamată de trei zile[26], iar forţele Internelor primiseră autorizaţia de a trage fără somaţie pentru a se apăra şi, mai ales, pentru a apăra depozitele de arme. Şaptesprezece mii de oameni ai forţelor de securitate patrulează în Baku, rezerviştii sînt convocaţi, unităţile militare, completate. La 19 ianuarie porneşte asaltul asupra oraşului Baku, unde tancurile intră cu dificultate. Rezistenţa populară se organizează şi trupele armatei sînt obligate să lupte cu azerii ca într-un conflict armat în toată regula. Combatanţii azeri blochează portul, pe care armata îl va degaja numai după lupte crîncene. În ambele tabere morţii se numără cu zecile. Restabilirea ordinii — peste treizeci de mii de militari au fost deplasaţi la Baku pentru a întări rîndurile Ministerului de Interne — va cere mult timp şi va fi precară. Interdicţiile de a circula noaptea, de a manifesta şi de a face greve nu împiedică paralizarea, practic, a întregii ţări, prin oprirea cvasi-generală a lucrului, prin izbucnirile de violenţă şi prin dificultatea comunicaţiilor, pe jumătate întrerupte de blocaje sporadice. Populaţia Azerbaidjanului refuză să se supună forţei armate; presa sovietică, mai deschisă decît puterea, recunoaşte, la trei săptămîni de la trimiterea trupelor, că peste jumătate din muncitori şi întreprinderi opun o rezistenţă pasivă autorităţilor militare.

Războiului civil i se adaugă, astfel, războiul pur şi simplu şi rezistenţa organizată împotriva Moscovei. Transcaucazia se libanizează văzînd cu ochii. Confruntată cu această evoluţie dramatică, puterea centrală a ştiut, oare, să opteze pentru o soluţie eficace? A uzat ea, oare, cu discernămînt de forţa armată, riscînd să creeze un conflict grav în regiune? A reuşit ea, în fine, să-şi recîştige autoritatea?

Pentru a justifica războiul din Azerbaidjan — chiar dacă a fost un război-fulger, tot război s-a numit —, Moscova i-a acuzat pe naţionaliştii azeri că urmăresc un triplu obiectiv: răsturnarea puterii sovietice, secesiunea Azerbaidjanului şi formarea unui stat azer islamic unificat.[28] Gorbaciov a declarat limpede că intervenţia militară era inevitabilă pentru restaurarea ordinii şi „oprirea complotului ce trebuia să-i aducă la putere pe extremişti". A restabili ordinea însemna, oare, a salva viaţa armenilor ameninţaţi de creşterea violenţei? În faţa indignării generale — armenii înşişi critică recurgerea la forţă armată —, acest argument umanitar va fi susţinut tot mai frecvent. El impune, atunci, o primă întrebare: de ce

s–a folosit atît de intens forța armată? De ce a trebuit ca orașul Baku să fie transformat în cîmp de luptă?

Să fi fost la mijloc dorința de a salva vieți omenești într–un climat de război civil dezlănțuit? Decretul care impunea starea de urgență, pe 19 ianuarie, vorbește de „asigurarea securității cetățenilor". De fapt, totul s–a rezumat la vorbe: intervenția s–a produs după ce pogromul din 13 ianuarie făcuse zeci de victime. O reconstituire atentă a evenimentelor arată că pogromul nu numai că era previzibil, dar că autoritățile locale nu se poate să nu fi știut de organizarea lui și totuși nu au făcut nimic pentru a–l preveni. El a servit doar ca pretext pentru intervenția armatei.[29] Jocul autorităților cu elementele azere cele mai radicale nu face decît să întărească această teză. Manifestațiile antiarmene din 1988, care s–au terminat cu pogromul din Sumgait, au fost, în parte, organizate de un conducător remarcabil, Nemat Panakov, lăcătuș într–o uzină din Baku, puțin instruit, dar dotat pentru propagandă. Panakov, supranumit „fiul poporului", era liderul manifestanților și cel care formula exigențele cele mai ostile armenilor. Tot el a dat manifestațiilor o aparență puternic marcată de islamism — drapele verzi, portrete ale lui Khomeini purtate de mulțime —, chiar dacă, după aceea, a încercat să nege.

După un an și după nenumărate peripeții, Panakov, ieșit din închisoare, rupe legăturile cu Frontul popular, pe care îl acuză de complicitate cu armenii. La acea dată, 12 ianuarie, televiziunea azeră îi oferă posibilitatea de a susține în fața compatrioților săi refugiați din Karabah că, în timp ce ei nu au locuințe și se luptă cu dificultățile, Statul investește în enclava armeană sub pretextul recuperării economice. Să oferi celui mai radical și violent dintre conducătorii azeri mijlocul de a atîța o vîlvătaie pe zi ce trece mai mare nu este un fapt inocent. Trebuie să ne mai mire, oare, pogromul de a doua zi?

După intervenția armatei, primul secretar al Partidului Comunist local, Vezirov, va fi scos din funcție. Se impune o măsură exemplară! Este, însă, de remarcat că adjunctul său, rusul Polianiciko, care „normalizase" situația în Afganistan în timpul războiului și ale cărui activități ciudate în mediile naționaliste azere erau cunoscute, scapă demiterii, ba chiar și criticilor, deși responsabilitatea sa în agitarea spiritelor și în excesele petrecute nu poate fi pusă la îndoială. Putem trage concluzia, fără a greși, că pogromul a fost util Moscovei, în măsura în care el a permis trimiterea în Azerbaidjan

a unui adevărat corp expediţionar avînd drept primă misiune înfrîngerea mişcării naţionale. O întrebare se impune: autorităţile locale, apoi cele centrale, au închis ochii, pur şi simplu, asupra pogromului ce se pregătea? Ori au accelerat violenţa, întinzînd o capcană naţionaliştilor azeri? Dacă în momentul actual nu putem răspunde la această întrebare, o constatare se poate face: operaţiunea viza neutralizarea azerilor radicali şi nu salvarea vieţilor armene dinainte sacrificate .

Puterea sovietică sub semnul întrebării

Dacă în 1990 puterea centrală se arată mai ostilă faţă de Azerbaidjan decît după pogromurile din 1988, dacă pare să încline în favoarea tezelor armene, o face nu în virtutea vreunui joc subtil de echilibrare, ci pentru că a înţeles cum evoluează conştiinţa azerilor. Mai tîrziu ca armenii, dar pe aceleaşi căi — acţiune mobilizatoare a unui Front popular şi a organizaţiilor anexe în jurul conflictului regional —, azerii ajung la convingerea că trebuie să-şi rezolve litigiile fără a mai conta pe ajutorul Moscovei, ba chiar împotriva ei.

Trei organizaţii sînt la originea cristalizării unei mişcări azere antisovietice. Prima dintre ele, înfiinţată cînd mişcările politice nu au încă baze legale, este asociaţia *Şenlibel*[30], avînd la început un scop cultural: renaşterea patrimoniului istoric şi arhitectural al azerilor şi salvarea limbii lor. În 1987, asociaţia primeşte sprijinul unui personaj ciudat şi dubios, azer venit din Iran, unde a luptat în rîndurile fedainilor, înainte de a se refugia în URSS din cauza regimului lui Khomeini. Împreună cu istoricul Hatemi, acest irano-azer, Siyamet, îl va forma şi ghida pe Panakov, lăcătuşul din Baku pe care manifestaţiile antiarmene din 1988 l-au împins în primul plan al scenei. Într-o anumită măsură, trio-ul Panakov-Hatemi-Siyamet poate fi comparat cu grupul pe care l-a format Walesa, în Polonia, cu Geremek şi Michnik: muncitorul este figura centrală a mişcării, intelectualii încercînd să canalizeze energia populară pe care el o poate mobiliza. Cei trei sînt arestaţi după revoltă, mişcarea lor este dizolvată; cîteva luni mai tîrziu, cetăţenii azeri sînt eliberaţi. Între timp, asociaţia *Şenlibel*, lipsită de lideri, s-a reîntors la vocaţia iniţială — salvarea culturii naţionale — şi sa se depolitizat.

Hatemi și Panakov, care au evoluat, în timpul conflictului și apoi în închisoare, spre o concepție radicală despre luptă, se orientează pentru moment către alte organizații. Posibilitățile lor de opțiune sînt reduse. Cea mai veche, *Birlik* (Unitatea), numără printre conducătorii săi pe istoricul Aliev, și ea a evoluat spre un naționalism islamic. Cuvîntul-cheie — *unitate* — se referă la formarea unui mare stat Azerbaidjan, reunind nordul și sudul. Contactele clandestine între cele două părți ale națiunii au ca efect deschiderea Azerbaidjanului sovietic la propaganda islamică iraniană.

Extremismul religios al asociației *Birlik* a condus la succesul de mai tîrziu al *Frontului popular din Azerbaidjan,* fondat la începutul lui 1989 de către intelectualii azeri ce nu voiau să abandoneze mulțimile înflăcărate de manifestanți în mîinile extremiștilor, religioși sau nu. Modelul lor sînt fronturile populare din statele baltice, legaliste, care încearcă să antreneze puterea locală în revendicările naționale și vor să dialogheze cu Moscova în cadrul unității realizate astfel. Asemeni fronturilor din statele baltice, în primăvara anului 1989 Frontul azer încearcă să cadă de acord cu Partidul Comunist, dar nu reușește. Vezirov, primul secretar al Partidului din Azerbaidjan se teme în mod evident de capacitatea Frontului de a aduna întreaga populație împotriva armenilor. Politica ezitantă a Moscovei față de acest subiect paralizează Partidul local. Acesta refuză o concurență în care Frontul ar decide asupra cuvintelor de ordine și îl tratează ca pe un dușman ce amenință întregul sistem. Ostilitatea nedisimulată, transformată adesea în hărțuieli, nu împiedică Frontul să se structureze în cîteva luni, să stabilească filiale în numeroase localități și să prezinte simpatizanților săi, ca și celorlalte fronturi populare, un program detaliat. La dezideratele clasice pentru un asemenea document (reînnoirea economică și culturală, autonomia, drepturile omului, ecologia) se adaugă cele *naționale,* care îi asigură de la bun început sprijinul unei societăți în trezire: suveranitatea Republicii Azerbaidjan (ceea ce include și problema Karabahului) și reprezentarea ei în organizațiile internaționale; apropierea dintre cele două Azerbaidjanuri; unificarea republicii prin limba azeră care să primească statutul de *unică limbă oficială.* Bazîndu-se pe sprijinul societății, care poate fi măsurat prin succesul manifestațiilor organizate, Frontul popular cere să fie recunoscut de către Partid și posibilitatea de a prezenta candidați proprii în alegeri. În cele din urmă, deoarece nu a putut participa la alegerile din primăvara anului

1989, Frontul pune în discuţie caracterul lor pluralist, cere anularea scrutinului şi alegerea de noi delegaţi la Congresul deputaţilor poporului din URSS. Tot lui i se datorează, în urma manifestaţiilor, eliberarea liderilor naţionali arestaţi ai asociaţiilor *Birlik* şi *Şenlibel*. Presiunea pe care o exercită asupra autorităţilor locale este în creştere.[31] Pînă la mijlocul anului 1989, poziţia Frontului popular rămîne, în ansamblu, moderată. Puterea este îngrijorată, însă, de capacitatea sa de a pune la cale greve, îndeosebi la căile ferate (Frontul este cel care organizează blocajul feroviar),[32] de a aduna mulţimi tot mai numeroase din Baku şi din alte centre urbane. O neliniştește, de asemenea, legitimitatea rapid dobîndită de Front în societate şi printre fronturile populare din celelalte republici, dar şi faptul că el începe să coordoneze acest tip de organizaţii. Succesul islamismului, pe care Frontul încearcă zadarnic să-l frîneze, radicalizarea unor lideri ca Panakov care se îndreaptă mai întîi către Front, străduindu-se să-l transforme într-o unealtă de război, îi orientează manifestaţiile paşnice spre violenţă, pentru ca apoi să-l părăsească, acuzîndu-l de pactizare cu puterea şi armenii (ceea ce obligă organizaţia să se radicalizeze), sînt tot atîtea date care provoacă, în schimb, reacţia Partidului Comunist şi a guvernului din Azerbaidjan.

Conştientă de riscul de a pierde, în favoarea Frontului, sprijinul unei populaţii, tot mai agitate din cauza chestiunii armene, puterea locală realizează, la sfîrşitul lui 1989, un bilanţ sumbru, care trebuie acceptat şi la Moscova. Partidul Comunist din Azerbaidjan este discreditat, în acelaşi timp pentru atitudinea sa „promoscovită" şi din cauza corupţiei de care îl acuză Frontul popular, devenit din ce în ce mai dur. Dintre un popor care se radicalizează şi un Front popular ce cunoaşte acelaşi fenomen, cine influenţează pe cine? Nimeni nu poate şti, însă dinamica revoluţiilor a demonstrat că vine un moment în care nu se mai poate opri această înlănţuire. De unde rezultă că Frontul popular se opune puterii discreditate, în calitate de *adevărat* reprezentant al societăţii. Oscilaţiile Moscovei, care dă dreptate cînd armenilor (acordarea unui statut special Karabahului), cînd azerilor (abolirea acestui statut), contribuie la accelerarea radicalizării, deoarece politica sovietică ezitantă dă speranţe armenilor şi stîrneşte mînia azerilor, pentru ca imediat să adopte poziţia inversă. În final, frustrarea şi neîncrederea se instalează simultan la cei doi adversari.

În ianuarie 1990, puterea locală se simte asediată de mulțime, limitată de Frontul popular care, de la o manifestație la alta devine din zi în zi mai exigent. Dacă puterea locală, sau Moscova, refuză să cedeze revendicărilor, atunci trebuie înlăturate atît puterea locală, cît și Moscova. Se pare că a sunat ceasul unei revoluții populare, naționale, împotriva puterii sovietice locale.

Pentru Gorbaciov, calea de urmat este îngustă. Fie își recîștigă autoritatea și pe aceea a reprezentanților săi locali printr-o lovitură de forță, ceea ce implică violența, punerea în afara legii a organizațiilor naționaliste, reducerea capacității de rezistență populară — pe scurt, război. Fie cedează revendicărilor naționale, ceea ce implică sacrificarea totală a Armeniei, o mobilizare armeană fără precedent și asigurarea dată tuturor manifestanților și fronturilor populare din URSS că lupta lor poate îngenunchea Moscova. La capătul drumului nu îl așteaptă, oare, o înfrîngere inevitabilă?

Gorbaciov a ales prima soluție: războiul împotriva Azerbaidjanului pentru salvarea puterii sovietice. Prețul este libanizarea întregii regiuni.

În doi ani (1988–1990), o dispută teritorială care timp de decenii a apărut a fi o problemă complexă, dar rezolvabilă, transformă irevesibil raporturile etnice din Transcaucazia și, mai mult, raporturile dintre popoarele din regiune și Moscova. La fața locului, deși continuă să se bată, armenii și azerii au înțeles că trebuie să dialogheze într-un cadru național, fără medierea și arbitrajul Moscovei. La sfîrșitul lui ianuarie 1990 are loc în Georgia prima întîlnire, apoi următoarea la Riga. Partidul național democrat georgian pledează pe lîngă Fronturile armean și azer în favoarea unui armistițiu și a unei înțelegeri care să asigure pacea în Transcaucazia. Desigur, progresele sînt lente; ele înseamnă, cel puțin pentru o primă perioadă, acceptarea concesiilor necesare pentru a reglementa problemele urgente — soarta răniților și prizonierilor —, mai degrabă decît o veritabilă „pace a celor curajoși". Rănile sînt prea adînci, va fi nevoie de timp pentru ca viața popoarelor atît de diverse din Caucaz să redevină pașnică. Există, totuși, un punct comun: ostilitatea de acum directă față de Moscova.

După masacrul de la Baku, cele două părți au înțeles, în scurt timp, că strategia politică prevala asupra preocupărilor umanitare în deciziile centrului. Proclamarea stării de urgență în Azerbaidjan s-a făcut prea tîrziu pentru a mai salva ceva. În Nagornîi Karabah, unde nu era atîta grabă, ea a fost declarată la 15 ianuarie și a per-

mis arestarea tuturor conducătorilor Consiliului naţional armean. Conştienţi de acest dispreţ pentru viaţa lor, armenii au considerat această atitudine drept o provocare. În acel moment s–au solidarizat cu azerii, denunţînd războiul care le era impus. După acest război, în orice manifestaţie din Caucaz numele lui Gorbaciov este huiduit, însoţit de epitete injurioase, dintre care cele mai frecvente sînt *asasin* şi *fascist*. Armenii şi azerii gîndesc, de comun acord, că tragedia lor, la început neînţeleasă la Moscova, a fost, apoi, întreţinută şi utilizată pentru a menţine coeziunea Imperiului. Dar ei refuză să arunce responsabilitatea a ceea ce numesc crimă în seama unor grupuri anume, cum ar fi KGB–ul sau armata. Dimpotrivă, se constată efortul cu care armata încearcă să impună pe teritoriul sovietic propriile intervenţii militare. Faptul că mobilizarea rezerviştilor pentru operaţiunea din 20 ianuarie a provocat multiple reticenţe în rîndurile acestora a convins pe toată lumea că, dincolo de armată, sistemul şi cei care îl conduc sînt pe deplin răspunzători de alegerea făcută.

Aceasta explică de ce Transcaucazia se mobilizează împotriva sistemului sovietic nu numai politic, dar şi militar. Organizarea, în cele două republici, a două detaşamente naţionale, bine echipate cu arme furate sau cumpărate, este un fapt împlinit. Armata regulată sovietică trebuie să înveţe să facă faţă, pe propriu–i teritoriu, ambuscadelor şi atentatelor, fapt ce o demoralizează. În doi ani, problema locală a Nagornîi Karabahului a dus la transformarea întregului Caucaz într–un depozit de praf de puşcă a cărui explozie ameninţă întregul sistem sovietic.[33]

Capitolul V

Duminica neagră

Duminică 9 aprilie 1989, orașul Tbilisi, capitala Georgiei, este teatrul uneia dintre cele mai sîngeroase înfruntări din perioada gorbaciovistă. O mulțime liniștită de manifestanți, venită să-i susțină pe greviștii foamei care cer independența republicii, este împrăștiată de forțele de ordine. Împrăștierea se face cu o violență greu de imaginat: militarii, înarmați cu lopeți de pompieri, lovesc fără discernămînt bărbați, femei, adolescenți, copii masați într-o piață de unde este greu de fugit, deci și de executat ordinul de împrăștiere. Bilanțul oficial al acestei represiuni — peste douăzeci de morți, două sute de răniți — ori acela mult mai ridicat, oferit mai tîrziu de manifestanți — nu redă, în realitate, consecințele evenimentelor. Data de 9 aprilie 1989 a devenit, în conștiința colectivă a georgienilor, o dată simbolică, ce reamintind ziua de 25 februarie 1921 (anexarea Georgiei de către Rusia sovietică) și pe aceea de 27 august 1924 (cînd revolta din Georgia a fost înăbușită în sînge) și adăugîndu-se unui șir de conflicte marcate de ură, de unde se degajă tot mai mult voința de a rupe pentru totdeauna legăturile dintre georgieni și ruși.

În contextul agitat al gorbaciovismului, tragedia din 9 aprilie a dat un impuls definitiv mișcării naționale georgiene, prezentă în toți acești ani, dar ezitînd asupra cerințelor concrete. Această tragedie, ca și criza din Nagornîi-Karabah, este revelatoare pentru complexitatea chestiunii naționale în URSS, pentru ambiguitățile ce domină voințele ambelor grupuri etnice, pentru incapacitatea

manifestată de puterea centrală de a da un răspuns coerent unor exigenţe contradictorii. 9 aprilie 1989 nu este doar o dată tragică pentru Georgia, ea marchează, de asemenea, o etapă decisivă din sfîrşitul Imperiului sovietic.

Situaţia confuză din Abhazia

La originea masacrului din 9 aprilie se află problema abhază. Manifestaţiile din capitala Georgiei au fost provocate de un conflict în aparenţă local, acela care îi opune de multă vreme pe abhazi georgienilor. Abhazii se consideră abandonaţii Georgiei şi reclamă dreptul de a se separa de ea pentru a se uni cu RSFSR; georgienii acuză Moscova de întreţinerea sistematică a conflictului, de utilizarea lui pentru a-şi putea justifica o intervenţie în Georgia, reducînd astfel limitele independenţei naţionale a republicii. Aceste două versiuni opuse ale unui fapt care, la o primă abordare, pare bine delimitat — o ceartă locală în care Moscova ar putea juca rolul de arbitru, ascunde, în realitate, o bombă aprinsă de Moscova şi care în 1990 complică şi mai mult datele politice din interiorul Uniunii Sovietice.

Cîteva noţiuni geografice şi istorice aruncă o lumină mai limpede asupra dezbaterii. Republica Georgia include în frontierele sale *republica autonomă Abhazia*. Diferenţele dintre Georgia şi Abhazia sînt considerabile: sînt 3.983.000 georgieni în URSS la recensămîntul din 1989 (erau 3.570.504 în 1979), iar abhazii ridică la numai 102.923 locuitori (80.915 în 1979). În republica Georgia sînt 3.789.385 georgieni şi 93.275 abhazi.[1] Minoritari în Georgia, abhazii sînt în minoritate şi în republica lor autonomă: 90.213 faţă de 242.304 georgieni, aproape de trei ori mai numeroşi. Această prezenţă masivă a georgienilor îi neliniştește pe abhazi. În perioada dintre ultimele două recensăminte — 1979, 1989 —, numărul georgienilor din acest spaţiu a crescut mai repede decît al lor, deşi în medie natalitatea abhazilor este superioară celei a georgienilor. În mod evident, are loc o tentativă de populare cu georgieni a micii republici abhaze. Această populaţie implantată este complet ruptă de viaţa mediului local, deoarece numai 0,3% din aceşti georgieni vorbesc limba abhază. Refuzul de a se integra în republică este notoriu.[2]

Problema nu este recentă. Asemeni celei din Nagornîi-Karabah ea apare la începuturile federaţiei sovietice şi aparţine aceleiaşi

logici. Încă din anii '20, Stalin – același punct de vedere l-a susținut și Lenin – a vrut să înfrîngă naționalismul georgian, sprijinindu-se pe minoritățile ce populau Georgia, și în primul rînd pe abhazi. Or, din secolul XIX, acest popor musulman s-a ridicat împotriva a două influențe, amîndouă creștine, cea georgiană și cea rusă. Cînd Georgia a fost anexată de imperiul țarilor, în secolul trecut, numeroși abhazi au fugit spre Turcia vecină pentru a scăpa de o creștinare pe care o refuzau și care, în fapt, nu a avut niciodată loc. După revoluție, confruntat cu o Georgie independentă, apoi cu o rezistență națională georgiană, Stalin s-a hotărît să joace cartea abhază, decretînd republică autonomă teritoriul pe care aceștia erau concentrați. Pentru el nu conta faptul că ei reprezentau abia o treime din populație și că georgienii, majoritari în acest spațiu, s-au opus violent acestei soluții. Încrezători în eficacitatea vechiului principiu *divide et impera,* Stalin a hotărît că, pe teritoriul ce purta numele acestei minorități, ea avea întîietate asupra celorlalte grupuri etnice, în special asupra georgienilor majoritari.

Conflictul există, deci, de la începutul anilor '20. Pentru georgieni, abhazii sînt un instrument în mîinile Moscovei, de care trebuie să te ferești și pe care, cu timpul, trebuie să-l zdrobești. Ei constituie, de asemenea, o enclavă de neacceptat pe teritoriul georgian, unde nu au ce căuta alte drepturi statale ori culturale în afara celor georgiene. Georgia este prea mică și amenințată pentru a putea forma un stat federal. Georgienii apelează la Istorie pentru a dovedi că țara lor poate fi un pămînt al ospitalității și al toleranței, cu condiția să rămînă Georgia, nu un conglomerat de voințe și identități contrare. Pentru abhazi, dimpotrivă, republica lor trebuie consolidată prin înlăturarea georgienilor, prea cotropitori. Abhazii au visat — și au cerut puterii sovietice — să-i facă să se reîntoarcă pe frații lor refugiați în Turcia în secolul XIX, dîndu-le pămînturile „pe nedrept ocupate"[3] de coloni străini (adică georgieni). Copii răsfățați ai lui Stalin în anii '20, abhazii au căzut în dizgrație după primul plan cincinal, dizgrație ce s-a accentuat după cel de-al doilea război mondial, cînd fostul lor protector intenționa să-i pună pe lista popoarelor deportate pentru a fi colaborat cu armata germană.[4]

Timp de peste treizeci de ani, puterea sovietică a considerat problema națională pe cale de dispariție; micile naționalisme locale, precum cel al abhazilor, sau unele mai importante, precum cel georgian, erau situații depășite; orice problemă nouă rezulta din

neînţelegerile şi antagonismele regionale. Totuşi, în 1978 devine limpede că problema naţională este vie în URSS şi mai ascuţită acolo unde Stalin a încercat odinioară să se folosească de ostilităţile moştenite istoric.

Constituţia din 1977 provoacă explozia tuturor antagonismelor existente în stare latentă. Aspiraţiile la existenţa naţională se afirmă, poate, pentru că puterea sovietică insistă asupra trecerii într-o nouă etapă istorică — aceea a naşterii *poporului sovietic* —, ori pentru că se profilează deja ameninţarea unei integrări radicale a naţiunilor într-un stat unitar.

Georgienii manifestează în masă pentru ca limba lor să fie recunoscută ca limbă oficială de propria lor Constituţie adoptată în 1978. Ceea ce părea un lucru de la sine înţeles înseamnă, de fapt, o revoluţie. Aceasta înseamnă că în Georgia, care este o micro-federaţie (ea cuprinde două republici autonome şi o regiune autonomă), drepturile minorităţilor cu statut autonom — Abhazia, Adjaria şi Osetia — vor fi diminuate. În faţa georgienilor care s-au bătut pentru a-şi impune prioritatea culturală în statul lor, abhazii îşi îndreaptă lupta către planul economic, afirmînd că Georgia îi menţine într-o stare de subdezvoltare materială şi culturală, pentru a duce la bun sfîrşit distrugerea completă a identităţii abhaze. Împotriva acestei ameninţări, ei reclamă, în 1978, ataşarea la Republica Rusă, considerînd că este preferabil să fii minoritar într-o federaţie mare, multi-etnică, decît într-un stat mic, preocupat să absoarbă minorităţile, pentru a se afirma mai puternic în faţa Fratelui cel mare rus.

Cum ar fi putut accepta Georgia această amputare a populaţiei şi mai ales a teritoriului său? Încă din 1978, în spatele revendicărilor abhaze, georgienii bănuiesc o manipulare a puterii centrale. În faţa violenţei reacţiei lor — în 1978, Uniunea Sovietică nu era pregătită pentru manifestaţii populare —, Moscova capitulează. Mai bine să nemulţumeşti o sută de mii de abhazi decît trei milioane de georgieni. Să se adune, deci, în jurul limbii şi culturii lor. Drept compensaţie, puterea centrală obţine de la autorităţile georgiene un plan de dezvoltare economică şi culturală pentru Abhazia.

Cu toate acestea, neîncrederea domneşte şi de o parte şi de cealaltă. Georgienii continuă să instaleze coloni pe teritoriul abhaz, pentru a reduce şi mai mult ponderea populaţiei locale. Dovadă recensămîntul din 1989. Abhazii, neliniştiţi, la rîndul lor, de acest progres al populării georgiene, se străduiesc să le facă tot mai

dificile condițiile de viață. Cu toată absența informațiilor precise înainte de 1985, este limpede că relațiile inter–etnice din Abhazia s–au degradat progresiv, și că jignirile și violențele erau la ordinea zilei între locuitorii celor două comunități rivale. „Crimele etnice" au fost, oare, monedă curentă, așa cum susțin armenii? Poliția locală — abhază — s–a arătat ea, oare, în mod sistematic indulgentă în toate cazurile de abuz în care victimele erau georgienii? Au fost ei îndepărtați din servicii? Li s–au luat locuințele? Au fost tratați drept paria? Dacă, ținînd cont de insuficiența surselor de informație și de climatul pasional care învăluie această istorie, este prea devreme pentru a decide cine a fost oprimat și cine opresor în Abhazia, în cursul anilor '80, nu este mai puțin adevărat că în acești ani ostilitatea surdă s–a transformat în ură fățișă. Posibilitatea de a exprima deschis dezacordurile, oferită de *glasnost*, va face ca această ură să explodeze în piață publică, deși nu *glasnost* a provocat creșterea tensiunii inter–etnice. Ea a permis doar ca aceasta să fie măsurată.

De la escaladare la masacru[5]

În 1989, în climatul național exacerbat al Uniunii Sovietice, în timp ce lupta se desfășoară în jurul problemei din Nagornîi–Karabah, naționalitățile mici sperie, prin potențialul lor exploziv, marile grupuri etnice, de care sînt atașate împotriva voinței lor. Georgia se teme ca revendicările de secesiune ale abhazilor să nu fie admise de Moscova atunci cînd conflictul armeano–azer pune chestiunea generală a refacerii frontierelor în interiorul Uniunii Sovietice și a redefinirii federalismului. La Tbilisi există temerea ca violențele locale să nu incite Moscova de a da un exemplu în Georgia: în acest caz, absența unei diaspore influente va permite evitarea consecințelor exterioare negative ale unei lovituri de forță. Mai mult de atît, georgienii bănuiesc că puterea centrală dorește să reia jocul lui Stalin, voind să provoace, într–o perioadă de efervescență națională, prin susținerea abhazilor, o criză care să permită intervenția forțelor centrului, avertisment necostisitor la adresa tuturor naționalităților agitate. Din aceste motive, abhazii sînt mai detestați ca oricînd.

Din contră, abhazii cer cu înverșunare separarea regiunii lor. Concesiile inevitabile făcute de Georgia după 1978 le–au hrănit

naţionalismul. Instabilitatea Uniunii Sovietice, în această perioadă propice afirmării sentimentelor naţionale în toată ţara, îi face să creadă că Moscova va fi sensibilă la formularea exigenţelor abhaze.

Aceste analize contrarii ale situaţiei deschid o eră de ostilităţi totale. În iunie 1988, într-un document adresat celui de-al XIX-lea Congres al Partidului, abhazii cer dreptul la secesiune. Apoi trimit petiţii peste petiţii, pe aceeaşi temă, tuturor instituţiilor de decizie ale Partidului şi statului, la nivelul Uniunii Sovietice şi al Georgiei. La 18 februarie 1989, mai multe mii de persoane defilează la Tbilisi pentru a protesta împotriva ideii de secesiune a Abhaziei şi îi acuză pe abhazi că subminează relaţiile inter-etnice, îndepărtîndu-i pe georgieni de orice responsabilitate în regiunea lor.[6] „Nu vrem secesiune!" şi „Stop discriminării!" – aceste două lozinci rezumă întreg discursul ce susţine acţiunea manifestanţilor din februarie. Ei atacă pe două fronturi, acela al comportamentului abhazilor în Georgia şi acela al raporturilor de complicitate cu Moscova. Concluzia este clară: o minoritate atît de neînsemnată numeric şi atît de periculoasă pentru viitorul Georgiei trebuie redusă la statutul pe care îl sugerează cifrele populaţiei sale.

La această ameninţare abia mascată asupra viitorului lor statut, abhazii răspund lărgindu-şi aria pretenţiilor şi maniera de a le exprima. La 15 martie 1989, satul Lihmî, din Abhazia, de unde pornise, cu zece ani înainte, mişcarea secesionistă, devine centrul celei mai ample mobilizări populare văzută vreodată în această zonă. Cererii de a ieşi din Georgia, abhazii îi adaugă o nouă revendicare: ei vor un statut independent, care le-ar permite să fie la egalitate cu georgienii, adică o republică suverană. Pretenţie ce nu corespunde normelor cerute de URSS pentru a crea o asemenea republică. Ea ar trebui să aibă minimum un milion de locuitori, iar naţiunea titulară să fie majoritară. În Abhazia, populaţia totală este de numai 524.000 locuitori în 1989, din care abhazii numără mai puţin de o cincime. Oricît de fantastică ar fi această cerere, ea dovedeşte obstinaţia abhazilor în dorinţa de a ieşi din republica georgiană cu orice preţ. Or, în momentul în care la Moscova puterea centrală, în faţa creşterii tensiunilor naţionale, decretează că datoria ei este de a asigura drepturile *tuturor* minorităţilor, indiferent de numărul populaţiei şi de localizarea ei, nimeni nu poate afirma că abhazii sînt cu totul disperaţi.

Tiananmen la Tbilisi

Se înțelege de ce la Tbilisi, în aceste condiții, dorința georgienilor de a-și manifesta într-o formă directă ostilitatea și capacitatea de rezistență față de asemenea proiecte a fost imediată. Însă, dincolo de un conflict care a fost doar un pretext, manifestațiile din februarie 1989 — îndeosebi cele din 15 — și-au propus să reamintească faptul că în 1921, Georgia a fost anexată cu forța la Uniunea Sovietică. Între februarie 1988 și februarie 1989, felul în care acest eveniment este comemorat dă măsura schimbării climatului politic. La 25 februarie 1988 nu era programată nici o manifestație, o atmosferă de gravitate și tristețe domnea pe străzile orașului Tbilisi. Un an mai tîrziu, mulțimea huiduie anexarea din 1921 și reclamă independența. Puterea locală se sperie, vorbește despre „destabilizare" și de luptă pentru „cucerirea puterii".[7]

La 4 aprilie 1989, o mulțime estimată la douăzeci de mii de persoane, bărbați și femei de toate vîrstele, ocupă piața în care se găsesc clădirile Consiliului de miniștri și străzile învecinate. De-a lungul a cinci zile, într-o atmosferă sărbătorească, această mulțime pașnică, dar foarte hotărîtă, scandează sloganuri în acord cu evoluția rapidă a spiritelor. În cursul acestor zile, mulțimea crește, cei douăzeci de mii de manifestanți de la început vor fi curînd o sută de mii și o grevă aproape generală paralizează serviciile publice. Climatul insurecțional ce se instalează este greu de contestat, chiar dacă în tot acest răstimp de criză mulțimea păstrează o aparență blîndă. Ostilitatea față de abhazi constituie fondul tabloului, însă voința populară plasează în prim plan ceea ce inspiră de acum înainte toate manifestațiile: dreptul Georgiei de a decide singură asupra destinului ei, de a-și rezolva singură problemele. Pînă atunci, cuvîntul de ordine, în adunările populare, se limita la tema unei autonomii crescînde. În aprilie 1989 se trece de la autonomie la independență. Militanți care se declară membrii unui partid încă ilegal, Partidul național-democrat georgian, încep, la 4 martie, o grevă a foamei în fața sediului guvernului, pentru a obține independența patriei lor. Toate chestiunile particulare, spun ei, trebuie rezolvate în cadrul independenței regăsite. Mulțimea, neobișnuită la început cu această temă nouă, o îmbrățișează și curînd va pretinde ca prima etapă să fie părăsirea Georgiei de către ruși. În fapt, această plecare a început de trei decenii. În 1959,

408.500 ruşi trăiau în Georgia; în 1970, 397.000; în 1979, 371.000; în 1989, doar 338.000, în timp ce, în aceleaşi trei decenii, populaţia totală a republicii creşte de la 4.044.500 la 5.395.841 locuitori.[8] De multă vreme ostilitatea populaţiei îi încurajează pe ruşi în decizia de a părăsi ţinutul; în ultimul deceniu, această mişcare s-a accelerat. Însă, pentru prima oară, datele statistice se transformă în lozinci iar Moscova nu poate să nu se sperie de acest fenomen.

Se pare că mişcarea, deşi paşnică, se întinde în restul ţării. La 8 aprilie, o manifestaţie importantă la Kutais demonstrează că apelul la independenţă este pe cale de a cuprinde republica. Este limpede că autorităţile locale nu sînt capabile să controleze situaţia. Pe 8 aprilie, primul secretar al Partidului Comunist, Djumbar Patiaşvili, îi îndeamnă pe manifestanţi la calm. Acolo unde Şevardnadze, în 1978, a reuşit să se impună ca mediator, Patiaşvili eşuează. Mulţimea a învăţat să demonstreze şi să se exprime nepedepsită. În 1989, în Uniunea Sovietică, autoritatea celor care reprezintă Partidul este tot mai precară. Surzi la apelul lui Patiaşvili, manifestanţii îşi exprimă voinţa de a continua mişcarea pînă la independenţa pe care o intuiesc apropiată. La Suhumi, capitala Abhaziei, populaţia georgiană se face ecoul manifestanţilor din Tbilisi, demonstrîndu-şi cu putere opoziţia faţă de cererile de secesiune ale abhazilor. În dimineaţa de 9 aprilie, Georgia este complet paralizată de 3 mişcări: ele opun populaţia republicii federaţiei sovietice; pe georgienii din republica autonomă Abhazia etnicilor abhazi; şi, bineînţeles, pe abhazi georgienilor. Clasicul conflict periferie–centru, plus un conflict inter–etnic şi intercultural la periferie. Toţi se adresează „rusilor", pentru a le cere fie să redea Georgia destinului ei, fie să accepte Abhazia între frontierele sale. Suprapunerea de conflicte şi dorinţe opuse creează o situaţie greu de rezolvat şi subliniză incapacitatea autorităţilor, centrale sau locale, de a oferi o mediere sau un răspuns care să liniştească.

În loc să propună ceva, conducătorii se decid să reprime şi urmează masacrul din duminica neagră. Un masacru ale cărui pierderi umane şi responsabilităţi vor fi, de la bun început, contestate cu putere. În zorii zilei de 10 aprilie, începe o luptă a cifrelor: între 16 şi 18 morţi, cum afirmă autorităţile,[9] sau cu sutele, cum susţine Frontul popular, organizatorul manifestaţiilor[10]? Spitalele gem de răniţi, asupra acestui punct toată lumea este de acord. Dar, foarte curînd, puterea încearcă să nege — înainte de a se instala tăcerea asupra acestui fapt — o caracteristică

dramatică a represiunii: folosirea gazelor paralizante, cu o compoziție necunoscută, împotriva manifestanților. Este prima acuzație de acest tip, însă curînd, în Moldova care nu a cunoscut pînă atunci confruntări naționale, aceste gaze vor fi utilizate din nou.[11] Răspunsul oficial: demonstranții nu au fost gazați, ei s-au sufocat din cauza mișcărilor mulțimii. O comisie de anchetă va trebui să facă lumină asupra acestor metode de represiune.

Un alt subiect dezbătut, cel referitor la obiectivele manifestanților. Primele informații difuzate în URSS acuză organizațiile naționaliste de o crimă dublă: ele au permis dezvoltarea urii inter-etnice, constituind o amenințare pentru securitatea fizică a comunității abhaze; au încercat să organizeze secesiunea regiunii abhaze, instaurînd un guvern provizoriu independent. Aceste acuzații, făcute la Moscova încă din 10 aprilie, nu corespund reacțiilor de la fața locului. Republica își închide granițele în fața ziariștilor, puterea locală încearcă, imediat după tragedie, să reia contactul cu populația emoționată. Primul secretar al Partidului, Patiașvili, deplînge la televiziune „nenorocirea națională" și sugerează o provocare. La 12 aprilie, în fața Biroului Politic al Partidului din republică, reunit în grabă, el își dă demisia și, începînd cu 14 aprilie, este înlocuit cu un activist care a condus cîteva luni KGB-ul, Givi Gumbaridze. Dezordinii trebuie să i se opună un specialist al menținerii ordinii. Toți conducătorii locali ai Partidului și statului — președintele Sovietului suprem, șeful guvernului — demisionează din funcțiile lor sau își propun demisia. Această nesiguranță la vîrful puterii locale reflectă o situație greu de explicat sau de justificat.

Neliniștea este perceptibilă și în reacția Moscovei. Contrar previziunilor, violența represiunii nu a frînt societatea georgiană. În dimineața zilei de 10 aprilie, manifestațiile de solidaritate cu victimele înlocuiesc manifestațiile în favoarea independenței. Ziua următoare este declarată zi de doliu național, atît de către puterea locală, cît și de către Frontul popular; puțin mai tîrziu, mulțimea din Tbilisi organizează funeraliile pentru morții săi în liniște, deși adunarea imensă de oameni are aspectul unei manifestații.

În fața nesiguranței puterii locale, Eduard Șevardnadze, omul anului 1978, pare singurul capabil să reia dialogul dintre compatrioții săi și puterea sovietică. Abandonîndu-și activitatea intensă de Ministru al Afacerilor Externe, Șevardnadze vine la Tbilisi însoțit de Razumovski, un alt membru al Biroului Politic.[11]

Între cei doi, Şevardnadze este personajul principal al acestei tentative de reconciliere. El duce tratative cu autorităţile locale şi cu liderii mişcării naţionale; după 9 aprilie, societatea nu mai recunoaşte alţi reprezentanţi în afara acestora. Şevardnadze încearcă să apropie poziţii şi exigenţe contrarii, spunînd responsabililor politici că uciderea manifestanţilor paşnici este de neacceptat — modalitate de a dezvinovăţi puterea centrală, al cărei purtător de cuvînt este, în tragedia de la Tbilisi. Intelectualilor şi reprezentanţilor Frontului popular le declară că represiunea nu a fost întîmplătoare, ea a însemnat o lovitură grea dată *perestroikăi*. Astfel se conturează teza oficială: pe de o parte, cei ce se opun pretutindeni reînnoirii în URSS şi care, la Tbilisi, în dezordinea crescîndă, şi-au găsit un teren propice pentru a ridica societatea împotriva *perestroikăi;* de cealaltă parte, partizanii *perestroikăi,* atenţi la aspiraţiile sociale şi care trebuie să reînnoade neîncetat firele dialogului. Oricît de maniheistă este această teză prea puţin convingătoare, ea contribuie, într-o primă fază, la reinstalarea calmului în ţară, unde descurajarea urmează exaltării. Presa centrală oferă cititorilor săi indicaţii contradictorii: totul ar fi reintrat în ordine, pentru unii; Georgia, consideră alţii, este gata în orice clipă de o explozie socială.[12]

Misiunea lui Şevardnadze şi-a atins parţial scopul. Provizoriu, liniştea publică a fost restabilită; o nouă echipă, numită în fruntea Partidului şi guvernului se străduieşte să aline rănile şi să aducă reconcilierea între republică şi responsabilii ei. Este ceasul în care îşi fac meseria anchetatorii.

Întrebări fără răspuns

Cui să încredinţezi ancheta asupra tragediei din Tbilisi? Ce instituţie, care persoane puteau intra într-o relaţie acceptată fără ezitare, nici neîncredere, de către societate? De la bun început această întrebare prealabilă nu pare uşor de rezolvat şi anchetatori de origini foarte diferite se vor încrucişa urmărind un adevăr de negăsit.

A doua zi după represiune, Sovietul suprem al Georgiei numeşte o comisie de anchetă care trebuie să asculte relatările tuturor participanţilor. Această comisie, prezidată de un jurist reputat, Tamaz Şaugulidze, specialist în drepturile omului, aduce cîteva răspunsuri brutale la chestiuni delicate. La rîndul său, Congresul deputaţilor

va încredința mai tîrziu juristului liberal Anatoli Sobciak — care va fi ales, în 1990, primar al Leningradului — conducerea unei a doua anchete.[13] În sfîrșit, un ziarist georgian independent va constitui propria sa comisie și lucrările sale vor fi utile în aflarea adevărului. Mulți experți care încearcă să reconstituie faptele și să răspundă celor trei întrebări fundamentale: unde și de către cine a fost luată decizia de a se trimite trupe împotriva manifestanților? Cine a organizat operațiunea militară? Violența a fost prevăzută, ori a rezultat dintr-o pierdere a controlului?

Pentru a răspunde acestor întrebări, comisiile au audiat reponsabilii militari din zona Caucazului, responsabilii politici ai republicii, experți în balistică, medici chimiști, etc. Climatul nociv, în care transparența a fost în mod constant evitată, aceasta este cauza lipsei unor concluzii clare, și nu cifra mare a martorilor convocați. Ca majoritatea dramelor care au avut loc în republici, de la Cernobîl pînă la confruntările sîngeroase din Transcaucazia, evenimentele de la Tbilisi au fost înconjurate de mister, de jumătăți de adevăr sau de tăcere la toate nivelele. De la Gorbaciov pînă la conducătorii georgieni, cuprinzîndu-i și pe cei din armată, dorința generală a licerilor este de a se prezenta drept victimele lipsei de informație sau ale pierderii controlului situației. Trebuie remarcată, de asemenea, diferența de informație, de *glasnost*, existentă între relatarea lucrărilor Comisiei de anchetă publicată în presa georgiană, cea făcută de presa omologă republicană de limbă rusă și cea din presa centrală. Pentru cine dorește să se informeze cu adevărat, numai două surse îi oferă această posibilitate: cotidianul oficial al Georgiei *Komunisti* și *Moskovskie Novosti*, care au încercat, în măsura informațiilor disponibile, să arunce lumina asupra dezbaterii. Interesul mediilor liberale sovietice pentru cele întîmplate la Tbilisi, considerate un caz-test pentru viitorul *perestroikăi*, este evident. Sosirea lui Andrei Saharov în capitala Georgiei, pentru a asista la audierea martorilor, este cea mai bună dovadă. Nici această prezență nu a fost suficientă, însă, pentru a impune climatul de deschidere necesar aflării răspunsurilor la întrebările cele mai grave.

În centrul dezbaterii se afla responsabilitatea deciziei. A fost ea rezultatul panicii elitelor locale, sau o directivă sosită de la Moscova? Și, în cazul celei de a doua ipoteze, pe baza căror elemente s-a luat o asemenea decizie în capitala Uniunii Sovietice? La această primă întrebare se adaugă alta: cine? Dacă și

de data aceasta jocurile au fost făcute la Moscova, cine este vinovatul? Mihail Gorbaciov poartă responsabilitatea masacrului sau este una dintre victime, derapajul vizînd discreditarea sa politică? Miza acestei dezbateri este evidentă. Imaginea liberală a lui Gorbaciov poate fi distrusă prin concluziile care l-ar implica direct în tragedie. Importanţa acestei mize explică probabil caracterul încurcat al concluziilor comisiei georgiene.

Cine şi unde? Răspunsul reieşea aproape automat din primele explicaţii date de Şevardnadze în timpul călătoriei sale pacificatoare la Tbilisi. Teza susţinută de el va fi menţinută de oficialităţi. Totul s-a jucat la Tbilisi, între membrii Biroului Politic, speriaţi de constatarea că au pierdut controlul situaţiei şi care s-au adresat Moscovei pe 8 aprilie, cerînd intervenţia forţelor armate. După Şevardnadze, Biroul Politic local a susţinut aproape unanim apelul lui Patiaşvili către Moscova. Excepţia principală fiind generalul Rodionov, comandantul forţelor din Transcaucazia, de origine[14] rusă. Generalul Rodionov avea să susţină afirmaţiile Ministrului Afacerilor Externe cîteva zile mai tîrziu, argumentînd că armata nu are drept scop menţinerea ordinii şi că pentru aceasta trupele sînt suficiente ca număr trupele Ministerului de Interne.[15]

Într-un interviu acordat revistei *Ogoniok* în martie 1990, Şevardnadze a reluat toate argumentele anterioare. El povesteşte cum, în condiţiile reîntoarcerii lui Mihail Gorbaciov dintr-o călătorie în Anglia, în seara zilei de 7 aprilie, secretarul general, informat la aeroport, de către colegii săi veniţi să-l întîmpine, de agitaţia care domnea la Tbilisi, a insistat asupra necesităţii găsirii unei soluţii *politice* şi a propus trimiterea lui Şevardnadze însoţit de Razumovski, în ajutorul puterii locale aflată în dificultate. Tbilisi a considerat însă inoportună această mediere şi a refuzat; în dimineaţa zilei de 9 aprilie, Gorbaciov a fost informat de represiunea despre care nu ştia nimic. Şevardnadze trage concluzia: „Pot să afirm în deplină cunoştinţă de cauză, că şeful statului nostru nu a participat la decizia ca trupele să fie trimise împotriva manifestanţilor, cu atît mai puţin de folosire a violenţei."[16] Şi, adaugă el, dacă responsabilii locali, singurii răspunzători, nu au ştiut să se aşeze între mulţime şi forţa militară, cauza a fost teama creată de această situaţie.

Acuzarea autorităţilor locale de decizia represiunii militare nu este, însă, acceptată în mod unanim; dovadă rapoartele diferitelor comisii de anchetă. În Georgia însăşi, Givi Gumbaridze,

succesorul lui Patiașvili la conducerea Partidului, aruncă îndoiala asupra unanimității Biroului Politic din care făcea și el parte. După opinia lui, această instanță nu a fost unanimă; membrii conducerii au fost informați numai de proclamarea legii marțiale în cazul în care ar fi fost necesară. La 8 aprilie au sosit la Tbilisi, în timpul ședinței despre care vorbește Gumbaridze, doi trimiși ai Moscovei: Kocetov, Prim vice–ministru al Apărării al Uniunii Sovietice și un reprezentant al Comitetului Central, Lobko.[17] Au venit ei, oare, la Tbilisi ca răspuns la apelul lansat de Patiașvili sau aduceau instrucțiunile Moscovei? Oricum, teza lui Șevardnadze a fost confirmată, într–o privință, de comisia Șaugulidze: aceasta nu îl acuză formal pe Gorbaciov, dar susține, în schimb, că operațiunea a fost decisă și ghidată de la Moscova. Comisia paralelă, neoficială, a ziaristului georgian consideră că responsabilitățile revin ambelor părți; pentru ea, Moscova și cei mai „înalți conducători" ai Uniunii Sovietice au fost perfect informați de represiune și părtași la pregătirea ei. În fapt, din 7 aprilie, Biroul Politic al PCUS a dezbătut, în absența lui Gorbaciov, situația de la Tbilisi și calea de urmat. Acuzația cea mai gravă împotriva puterii centrale, făcută de această comisie, îl vizează pe Lukianov, vicepreședintele Congresului deputaților poporului, aflat în anturajul lui Gorbaciov. Într–o telegramă adresată Comitetului Central al Partidului sovietic, Patiașvili a evocat ipoteza legii marțiale, dispozițiile legale ce se pregăteau — arestări, controlul informației. Această telegramă cerea de fapt aprobarea *punerii în aplicare* a măsurilor propuse. Conform comisiei de anchetă, Lukianov ar fi citit deputaților textul unei telegrame ușor modificate, prin care Biroul Politic sovietic era *informat* de deciziile *deja* luate la Tbilisi și nicidecum nu i se cerea autorizația de a fi luate. Dacă acesta este adevărul, Lukianov ar fi creat, cu bună știință, după exemplul lui Pilat din Pont, o situație ambiguă, pentru a feri Moscova de ceea ce se pregătea la Tbilisi. Cît despre generalul Iazov, prezent la ședința Biroului Politic din 7 aprilie, el și–a trimis vice–ministrul să–l reprezinte la Tbilisi în aceeași zi.

Se poate imagina, în aceste condiții, că represiunea ce se pregătea la Tbilisi — și pe care o detalia telegrama adresată Biroului Politic și citită de Lukianov — ca și conținutul ședințelor Consiliului Apărării și al Biroului Politic georgian, la care a asistat reprezentantul generalului Iazov, generalul Rodionov și în cursul cărora s–a organizat acțiunea din 9 aprilie, ar fi putut fi ignorate la

Moscova? În cel mai bun caz a existat dorinţa de a le ignora. Fără îndoială că Mihail Gorbaciov nu a fost niciodată acuzat direct de către anchetatori de a fi participat la decizie. Cu toate acestea, trebuie, oare, acceptate argumentele lui Şevardnadze despre acest subiect? Doi oameni l–au acuzat direct: Ligaciov şi Elţîn, care l–au asociat fără rezerve[18] la luarea acestei decizii. În orice caz, rapoartele Şaugulidze şi Sobciak sînt precise asupra unui punct: trei membri importanţi ai anturajului său au fost implicaţi direct în faza pregătitoare a represiunii: Lukianov, generalul Iazov, Ministrul Apărării şi Viktor Cebrikov, preşedinte interimar al Biroului Politic în şedinţa din 8 aprilie. Este puţin probabil[19] ca Gorbaciov să nu fi fost informat decît în dimineaţa zilei de 9 aprilie de represiunea violentă al cărei principiu l–a exclus la întoarcerea sa de la Londra, în timp ce aceşti trei demnitari erau informaţi de pregătirea ei încă de pe data de 7 aprilie; altminteri, acest fapt ne indică o serioasă lipsă de autoritate a lui Gorbaciov asupra colaboratorilor săi apropiaţi. Şi mai grav este că nici unul dintre ei nu a fost dezavuat după aceea, ori sancţionat de către Gorbaciov. Dimpotrivă, după un an, generalul Iazov a fost promovat mareşal, ceea ce nu este semnul unei dizgraţii. Liniştea ce se lasă în jurul responsabilităţii lor, sărăcia informaţiilor şi absenţa oricărei încercări de a frîna procesul represiv declanşat pe 7 aprilie demonstrează clar dorinţa Moscovei de a nu merge pînă la capătul anchetei. Pare dificil de contestat faptul că decizia intervenţiei, chiar dacă vinovate sînt numai autorităţile locale, a fost ratificată la Moscova la un nivel foarte înalt, în care civilii şi militarii sînt implicaţi în mod egal. Comisia de anchetă paralelă din Georgia ajunge la concluzia că decizia a fost luată *în acord* cu Viktor Cebrikov, membru al Biroului Politic, *la ordinul* generalului Iazov.[20] Această acuzaţie adusă puterii centrale, reprodusă de presa georgiană, nu a fost contestată direct de Moscova, chiar dacă Şevardnadze, într–un interviu, a insistat asupra responsabilităţii armatei, îndeosebi a generalului Rodionov şi a accentuat–o pe aceea a responsabililor politici locali. Oricît de prudentă ar fi, poziţia lui Şevardnadze dă dreptate comisiei Sobciak care a subliniat uşurinţa adoptării deciziei de reprimare.

Toţi sînt de acord asupra a două puncte.[21] În primul, rînd situaţia georgiană nu cerea o intervenţie militară. Mulţimea a fost paşnică de la începutul manifestaţiei pînă la sfîrşit. Dovadă obiectele abandonate de manifestanţii luaţi cu asalt: caiete şi cărţi

școlare, genți și pantofi de femei și copii etc. Nici o armă, nici un obiect care să sugereze intenții violente. În schimb, întrebarea capitală — *cine a plănuit represiunea?* — rămasă fără răspuns, ridică o întrebare adițională: violența a fost prevăzută, sau a fost, oare, provocată?

Asupra organizării acțiunii din 9 aprilie, informațiile primite de diferitele comisii de anchetă converg, acuzînd două persoane: generalul Rodionov și șeful statului major al trupelor ministerului de Interne, generalul Efimov. Rămîne întrebarea: ei au fost numai executanți, ori au fost autorii planului aplicat? Generalul Rodionov a refuzat cu încăpățînare să răspundă comisiilor de anchetă. El a acordat, însă, interviuri, subliniind invariabil reticențele sale de a se angaja într-o operație de menținere a ordinii, a cărei responsabilitate o aruncă asupra generalului Efimov.

Întrebarea cea mai tulburătoare rămîne aceea referitoare la violență: care a fost voită, sau acceptată. În seara represiunii, georgienii au adus două acuzații precise armatei: panica manifestanților a fost provocată pentru a se putea interveni cu brutalitate; apoi armele folosite împotriva lor au dovedit dorința de a masacra, nu de a restabili ordinea publică. Două argumente vin în sprijinul primei afirmații și pe ele se bazează concluziile comisiei Sobciak, precum și cele ale comisiei parlamentare georgiene, care pînă la urmă le-a acceptat și puterea. Șevardnadze rezumă cel mai bine această parte a argumentației:

„Pe 8 aprilie, militarii au organizat *o repetiție*. Ei au desfășurat în stradă tancuri și blindate care au speriat populația cu perspectiva unui atac împotriva micului grup de manifestanți care ocupa în permanență piața. De aceea, întreaga populație a orașului s-a dirijat seara către piață, pentru a asigura protecția alor săi, convinsă că o manifestație de solidaritate pașnică va interzice orice represiune."[22]

Astfel, după cum mărturisește Șevardnadze, o desfășurare de forțe inutilă — cele trei comisii recunosc că o mulțime calmă, dezarmată, nu justifica această demonstrație — a provocat ieșirea în stradă a populației orașului. Și aici intervine faptul cel mai grav: starea de urgență declarată, imposibil de respectat. Cîteva minute doar au separat decretarea ei de punerea în vigoare. Cum s-ar fi putut risipi o mulțime considerabilă în cîteva minute? Acest răgaz nu constituia, oare, provocarea cea mai scandaloasă?

La cîteva minute după anunțarea stării de alarmă, trupele au intrat în acțiune. Alte două acuzații respinse la început, dar ferm

stabilite de anchetatori dau represiunii de la Tbilisi dimensiunea unui adevărat masacru premeditat: ele se referă la arme şi la utilizarea gazelor toxice. Manifestanţii au fost atacaţi cu lopeţi de pompieri deosebit de ascuţite; stau autopsiile mărturie. În plus, pentru prima oară se utilizează gazele toxice în dispersarea unei manifestaţii paşnice. Declaraţiile iniţiale făcute de militari şi de civili, ca şi primele informaţii oficiale, neagă utilizarea acestor mijloace inedite şi ilegale pentru a „calma" o mulţime. Prin înmulţirea mărturiilor şi prin constatările anchetelor, care le completează, evidenţa sfîrşeşte, însă, prin a se impune. Nemaiputîndu-se nega mult timp, chestiunea care s-a pus, atunci, a fost: cine a ordonat utilizarea unor arme de acest fel şi cine a făcut-o?

Încă o dată, *glasnost* nu iese necompromisă din această afacere. Conducătorii politici georgieni, în frunte cu Patiaşvili, afirmă — şi anchetatorii tuturor comisiilor consideră adevărate declaraţiile lor — că au primit asigurări de la generalul Rodionov şi de la Vice-ministrul Apărării Kocetov că represaliile se vor face fără victime, singurele mijloace puse la dispoziţia trupelor fiind scuturile şi bastoanele de poliţie. Cine a hotărît ca aceste mijloace clasice de dispersare a manifestanţilor să fie înlocuite cu lopeţile ucigaşe? Nici o comisie nu a putut să stabilească acest lucru. Dar, pentru georgieni, această substituire, la care se adaugă provocările iniţiale, nu poate fi reproşată autorităţilor locale; ea implică din greu responsabilitatea puterii centrale. Folosirea gazului toxic este pusă tot pe seama ei. În acest moment, armata sovietică, prin vocea generalului Iazov, acuză Ministerul de Interne. Ministrul Apărării a mărturisit anchetatorilor că armata nu dispune de arme chimice de acest tip, spre deosebire de Interne şi că generalul Efimov trebuie să răspundă singur de mijloacele represive utilizate.

Dacă vrem să facem un bilanţ al adevărurilor şi al neadevărurilor susţinute în cursul anchetei de la Tbilisi, două remarci prealabile se impun, înainte de a emite o ipoteză. Mai întîi, constatăm dificultăţile întîmpinate de cei ce au încercat să stabilească ansamblul dosarului, din cauza multiplelor blocaje. Actorii din primul plan al acestei tragedii au refuzat să apară în faţa comisiei de anchetă şi au preferat să acorde interviuri în care nimeni nu putea contesta versiunea lor. Este cazul generalului Rodionov. Teze contradictorii au fost prezentate, de asemenea, fără o confruntare directă între ele, singura care ar fi permis ca adevărul să avanseze. Responsabilii militari au acuzat Ministerul

de Interne de cele mai mari excese. Responsabilii trupelor acestuia au afirmat că ele știu să intervină respectînd securitatea persoanelor și au refuzat să intre în orice fel de discuție asupra naturii gazului și a celorlalte mijloace represive folosite. Șevardnadze s-a străduit peste măsură să-l spele pe Gorbaciov de cea mai mică parte de responsabilitate, acesta mulțumindu-se să deplîngă evenimentele.

În acest joc subtil, în care fiecare s-a străduit să arunce responsabilitatea deciziilor și a faptelor pe un alt grup decît al său, nu s-a avansat prea mult pe calea adevărului. Dacă acesta se reduce la adevărul expus de putere, atunci tragedia de la Tbilisi înseamnă un mare pas înapoi de la *transparența* declarată.

Pentru societatea georgiană, aproape unanimă în reacțiile sale, responsabilii dramei trebuie căutați la Moscova. Rolul central jucat de ruși în pregătirea „duminicii negre" este incontestabil: Rodionov, Efimov, Iazov și reprezentantul său în Georgia, Kocetov, în sfîrșit Nikolski, cel de-al doilea secretar — rus, ca de obicei — al Partidului Comunist din Georgia, a cărui autoritate la Moscova o depășește pe a lui Patiașvili. Din această cauză, pentru că întunericul ce înconjoară toate versiunile oficiale ale dramei nu a fost niciodată risipit, pentru că discreditarea a lovit mai ales în conducerea politică locală, sentimentul anti-rusesc, și nu doar anti-sovietic, va predomina asupra celorlalte după 9 aprilie. Pînă la această dată, georgienii nu au dovedit prea multă simpatie față de ruși — rezultatul unei vechi nemulțumiri ivite în 1801, cînd țara lor a fost atașată de Imperiul țarilor —, însă aveau obișnuința traiului în comun. După 9 aprilie, se pune brutal problema menținerii vieții comune, evoluția spiritelor în direcția creșterii tensiunii este rapidă și vizibilă.[23] Numai Moscova ignoră o vreme acest fapt.

Ipoteza care se degajă din analizele cele mai diferite, aproape întotdeauna îndoielnice din cauza cîte unui detaliu, este următoarea[24]: conducerea locală a Partidului Comunist din Georgia, neliniștită de mișcarea socială ale cărei scop și extindere nu reușea să le intuiască, a cerut Moscovei sprijinul politic și mijloacele militare pentru a face față unei situații neprevăzute. Lista măsurilor pe care echipa lui Patiașvili o prezintă Moscovei cuprinde legea marțială, arestarea conducătorilor mișcării și, în general, interzicerea oricărei grupări dubioase. După toate aparențele, Moscova este, însă, cea care a decis, fără să aștepte evoluția mișcării,

stoparea ei brutală. Totul incita spre o asemenea decizie. Tbilisi este, geografic şi uman, departe de opinia internaţională. Nu are o diasporă importantă, care prin menţinerea legăturilor permanente cu conaţionalii săi, să poată pleda cazul Georgiei în străinătate. În republică, agitaţia este în creştere, manifestaţiile pentru independenţă, rare în URSS pînă în 1986, riscă să cuprindă şi celelalte republici. Pare înţelept să opreşti, cît e în faşă, un exemplu ce ar putea deveni contagios. Situaţia este încordată în tot Caucazul. Dacă armenii şi azerii, din diferite motive, trebuie cruţaţi, ei nu pot rămîne, însă, insensibili la demonstraţia represiunii executate într-o republică vecină şi care poate avea loc oricînd şi oriunde în URSS, în ciuda efortului de democratizare. Georgia poate ilustra cu atît mai mult această atitudine, cu cît conflictele inter-etnice care o răscolesc permit cu uşurinţă justificarea măsurilor luate: nu trebuie, oare, protejate grupurile etnice mai puţin puternice?

Dacă represiunea nu ar fi fost într-atît de sălbatică, un asemenea calcul ar fi putut da roade.

Violenţa represiunii, partea de provocare pe care o conţine ne fac, oare, să acceptăm teza unui complot „conservator", menit a-l destabiliza pe Gorbaciov? Teză plauzibilă, dacă ea ar fi avut drept consecinţă fie o schimbare în echilibrul puterii, în favoarea lui Gorbaciov, fie o reacţie a acestuia din urmă împotriva presupuşilor adversari. „Duminica neagră" nu a schimbat cu nimic, însă, echilibrul forţelor politice de la Moscova. Ea a dus doar la înlocuirea echipei de la Tbilisi, care nu avea nici o greutate în forurile conducătoare ale URSS-ului. Singurele consecinţe ale acestei acţiuni au fost: mutarea generalului Rodionov de la comandamentul districtului militar din Transcaucazia în septembrie 1989, la mult timp după evenimente pentru a nu se deduce că este vorba de o sancţiune; şi, mai ales, votarea, la 2 aprilie 1990, de către Sovietul Suprem, a unei legi asupra *drepturilor şi obligaţiilor trupelor Ministerului de Interne în menţinerea ordinii publice.*

Majoritatea dispoziţiilor din cadrul acestei legi se referă implicit la evenimentele georgiene şi dovedesc dorinţa puterii centrale de a evita repetarea excesele săvîrşite la Tbilisi. Legea îi ia Ministrului Afacerilor Interne dreptul de a dispune la voia sa de trupele internelor. Pentru a le utiliza trebuie recurs la o procedură complexă. Consiliului de miniştri republican, sau unei instanţe avînd acordul Consiliului de miniştri al Uniunii Sovietice, îi revine sarcina de a adresa o cerere puterii centrale, iar decizia finală se

face prin decret prezidențial. Legea precizează, de asemenea, de ce natură pot fi armele folosite în operațiile de menținere a ordinii. Acest text nou, în jurul căruia dezbaterile au fost aprinse, conține, fără îndoială, ideea formării unor unități specializate în reprimarea mișcărilor din republicile periferice.[25]

Cele mai liberale ziare și reviste au depus eforturi în investigarea rolului jucat de unele personalități contestate, cum ar fi Cebrikov, fostul președinte al KGB-ului, ale cărui responsabilități ziarul *Nouvelles de Moscou*[26] a încercat îndelung să le elucideze. Conform acestei gazete, Patiașvili s-ar fi hotărît să ceară întăriri militare după ce l-a consultat. Totuși, Cebrikov nu a fost acuzat de a fi jucat un rol decisiv în evenimente și este semnificativ că Șevardnadze, purtătorul de cuvînt al lui Gorbaciov, a rămas tăcut asupra acestui subiect.

În definitiv, ceea ce ne dezvăluie încă o dată decizia tragică din 9 aprilie, este neputința de a înțelege, care domnea la Moscova în fața complexității evoluției politice și a situației de la periferia Imperiului. Această hotărîre este revelatoare pentru o politică a incertitudinii, care oscilează constant între un discurs liniștitor și acțiuni nepotrivite. Ea relevă, îndeosebi, dezordinea cu totul specială din aparatul central de conducere, unde acțiuni cu consecințe grave pot fi angajate de foruri — armată, ministrul de Interne etc. — care îl compromit pe Gorbaciov, fără ca, pentru aceasta, inițiativele lor să fie apoi condamnate public.

„Duminica neagră" de la Tbilisi este mărturia, înainte de toate, a limitelor puterii reale a lui Gorbaciov. Dacă în politica externă nimeni nu își depășește atribuțiile, de îndată ce este vorba de probleme interne, în mod deosebit de la periferia Uniunii Sovietice, fiecare se crede în drept să-și exerseze autoritatea dincolo de limitele stabilite. Dacă Gorbaciov acceptă această situație și lasă întrebările fără răspuns, admițînd ca reprimarea fără responsabili să-i altereze imaginea de reformator, este limpede pînă la ce punct puterea sa poate fi pusă în cauză. „Duminica neagră" constituie mai puțin o încercare de destabilizare a autorității lui Gorbaciov, cît un eveniment care permite măsurarea, în spatele mitului de stea în creștere, a adevăratei sale puteri ce nu domină decît parțial o țară imensă și o birocrație complexă.

Cei care pierd, în cele din urmă, în această criză sînt puterea sovietică, în cadrul Imperiului și noțiunea de *popor sovietic*. La 9 aprilie, georgienii, subiecți nesupuși ai Imperiului, făcînd, însă,

parte din el de voie sau de nevoie, îl părăsesc moral, punîndu-şi întrebarea ce mijloace ar fi de folosit pentru a se îndepărta cu totul de el. Cît despre conceptul de *popor sovietic,* lopeţile pompierilor l-au zdrobit definitiv. În piaţa însîngerată din Tbilisi, din înfruntare vor ieşi nu fraţi ce trăiesc în neînţelegere, ci popoare duşmane pentru totdeauna.

„Un bun georgian este un georgian mort"

Destinată să calmeze ardorile naţionale georgiene, să demonstreze capacitatea puterii centrale de a atenua opoziţiile inter-etnice, represiunea de la Tbilisi nu şi-a atins — o vor arăta evenimentele ulterioare — nici unul dintre obiective. Departe de a fi înfrînt, poporul Georgiei a tras concluzia că numai armele pot să-i ofere mijloacele de a evita, pe viitor, violenţele ale cărei victimă a fost. Dobîndirea armelor devine o obsesie a tuturor taberelor. Desigur, portul de armă, traficul cu arme, nu sînt lucruri noi în URSS, în special în Caucaz. Ceea ce este nou, la sfîrşitul lui 1989, este cursa dezlănţuită, aproape pe faţă, în orice loc, pentru procurarea lor.[27] La trei luni după „duminica neagră", Ministerul de Interne al URSS-ului anunţa confiscarea, în Georgia, a unor cantităţi importante de explozibili şi arme de foc, ba chiar a unor mitraliere. Comunicatul nu dezvăluie originea acestor arme, dar presa nu ascunde faptul că ele provin atît din afara teritoriului sovietic, cît şi din furturi sau vînzări făcute de militari. Puţin mai tîrziu, Ministerul de Interne va confisca arme şi în Abhazia, cerînd populaţiei să depună tot ce a mai rămas ascuns. Obsesiei populaţiei de a achiziţiona echipament militar îi corespunde obsesia paralelă a puterii, aceea de a se găsi confruntată brusc cu o societate organizată în reţele de auto-apărare bine înarmate. De la represiune la război civil, distanţa este din ce în ce mai mică.

Ameninţarea războiului civil sau a unei explozii populare este şi o problemă internă a Georgiei, pe care agitaţia crescîndă din întreaga Uniune Sovietică de la sfîrşitul anilor '80 nu face decît să o agraveze. Georgia, trebuie să reamintim acest lucru, este un stat cu o compoziţie diversă. Dacă pînă la duminica de 9 aprilie numai abhazii au cerut dreptul la o existenţă autonomă, evenimentele din aprilie şi radicalizarea georgienilor îi fac să intre cu zgomot în scenă pe oseti.

Vara și toamna anului 1989 sînt marcate, mai întîi, de revenirea în prim plan a conflictului abhaz. Locuitorii republicii autonome, ca și georgienii, se preocupă de echiparea trupelor proprii cu arme și muniții; confruntările violente se înmulțesc, la fel cererile adresate Moscovei pentru a obține dreptul de a face parte din RSFSR. Rezultatul înfruntărilor este spectaculos: în cîteva săptămîni, în iulie, peste 20 de morți, peste patru sute de răniți, un atac lansat de abhazi împotriva localului Ministerului de Interne pentru a lua armele ce se aflau acolo. Greva paralizează transporturile publice în Abhazia și frînează astfel viața economică din întreaga Georgie.[28]

Persistența revendicărilor abhaze trezește alte voințe naționale. Georgia cuprinde între frontierele sale o importantă minoritate azerbaidjană — 307.500 persoane în 1989 —, grup dinamic din punct de vedere demografic, pe care creșterea sentimentului național musulman din întreaga Uniune Sovietică îl smulge din nemișcarea seculară. Obișnuiți să trăiască printre georgieni, azerii din republică descoperă brusc diferența dintre ei și aceștia și pretind o recunoaștere statală specială, după exemplul abhazilor.

Va exploda, oare, Georgia? Abhazii și azerii nu sînt singurii care cer dreptul de a-și alege viitorul, ei sînt susținuți de oseti; aceștia pun republicii o problemă cu timpul oarecum uitată. Chestiunea osetă este o altă moștenire a construcției federative complexe elaborată de Lenin și de Stalin și care o amintește pe aceea a Nagornîi-Karabahului. Poporul osetin este greu de ignorat: 600.000 oseti trăiesc azi în URSS, împărțiți între două state: în Rusia sînt 335.000, în Republica autonomă a Osetiei de Nord, iar în Georgia, 164.000, din care 65.000 sînt instalați în regiunea autonomă a Osetiei Meridionale,[29] ceilalți fiind dispersați pe întreg teritoriul georgian. Totul este contradictoriu în destinul acestui popor integrat Rusiei de Ecaterina II și care s-a arătat, în cursul secolelor, extrem de fidel Imperiului. El i-a oferit în trecut ofițeri sclipitori, care s-au remarcat prin faptele lor de curaj pe toate fronturile unde se războiau suveranii Rusiei. Puterea sovietică a salutat rezistența sălbatică pe care au opus-o invadatorilor germani, rezistență recompensată în 1944 printr-o mărire teritorială substanțială a republicii autonome încorporată Rusiei. De ce, atunci, acest popor este tăiat în două, împărțit între două republici sovietice cu un statut inegal: republică autonomă în Rusia, regiune autonomă în Georgia?

În ciuda originii comune, osetii (indo-europeni vorbind o limbă de origine persană) sînt divizaţi în plan religios, mai mult musulmani în Osetia de Nord, mai degrabă creştini în Georgia. Comună la toţi este atracţia faţă de Rusia. La scara Uniunii Sovietice, 70% dintre ei vorbesc perfect rusește, în timp ce doar 33% dintre georgieni se află în aceeași situaţie. Chiar cei ce trăiesc în Georgia sînt mai numeroşi decît georgienii în stăpînirea limbii ruse.[30] Ambiţia lor dintotdeauna a fost să fie uniţi într-o singură republică autonomă; Rusia, protectoare acceptată din vremea Ecaterinei II, este cadrul pe care ei îl consideră adecvat unei asemenea uniri. Încă din 1925, şefii celor două formaţiuni statale osetine au încercat să obţină de la puterea sovietică o decizie favorabilă în acest sens. Stalin nu s-a lăsat convins. De origine georgian, oset după mamă, el a refuzat să provoace o explozie de mînie a compatrioţilor săi, jigniţi de moarte din cauza abolirii prin forţă, în 1921, a independenţei lor şi a căror revoltă din 1924 a fost crunt reprimată în sînge. Unirea nu s-a făcut, dar georgienii nu au uitat că în momentul unei represiuni, poporul osetin, departe de a-i susţine, se va întoarce împotriva lor.

Relaţiile dintre regiunea autonomă şi Georgia, dominate întotdeauna de prejudecăţi, nu au fost niciodată uşoare. Pentru georgieni, osetii nu prezintă încredere, lăsîndu-se manipulaţi de Rusia; identitatea lor, legăturile care îi unesc cu fraţii din nord şi care îi atrag, trebuie distruse progresiv. Singura variantă pe care georgienii ar accepta-o ar fi încadrarea unei Osetii reunite în statul georgian. De cealaltă parte, osetii persistă în ostilitate, îşi apără cu forţă elementele identităţii lor — limba, tradiţiile — şi consideră că „singurul georgian bun este cel mort." Teorie pe care o împărtăşesc şi abhazii. Şi unii şi alţii, se străduiesc, în interiorul statelor respective, să facă viaţa imposibilă georgienilor conlocuitori.

Timp de decenii, Georgia a reuşit să-i reducă la tăcere pe subiecţii săi turbulenţi. Însă criza din 1989 scoate la suprafaţă toate conflictele vechi. Data de 9 aprilie a permis măsurarea ostilităţii osetinilor faţă de statul în care erau înglobaţi. Departe de a împărtăşi sentimentul de opresiune şi de a se asocia tragediei de la Tbilisi, ei manifestă o superbă indiferenţă, ba chiar o oarecare satisfacţie. Solidaritatea lor se îndreaptă spre cei ce se opun georgienilor în timpul confruntărilor: spre abhazi, spre ruşi. În lunile care urmează masacrului de la Tbilisi, presa subliniază cît de mult au surprins populaţia georgiană aceste manifestaţii de

„desolidarizare" (nu este vorba de indiferență sau pasivitate, ci de exprimarea unei ostilități active).

Din acea clipă, poziția unora și altora se rigidizează. În vara anului 1989, iin regiunea osetină se naște un Front popular care pornește o campanie — cereri adresate autorităților Uniunii Sovietice, Rusiei și Georgiei — de separare de Georgia și de unificare a națiunii osetine în Rusia. Eventualitatea unei renovări a federalismului sovietic, sentiment acut, generat mai întîi de criza armeano–azeră, că harta Uniunii Sovietice urma să fie rectificată, îi împinge pe toți nemulțumiții sistemului existent să–și prezinte cererile. Și osetii separați au drepturi de obținut! Însă climatul sovietic de la sfîrșitul anilor '80 nu este propice unui discurs pașnic. Orice revendicare este exprimată în termeni violenți și autorii ei, cel puțin în această parte a Rusiei, sînt convinși că, pentru a se face auziți, trebuie să fie înarmați și să trezească teama. Ca și georgienii, ca și abhazii, osetinii se pregătesc, iar insecuritatea generală — cum să–ți procuri arme, dacă nu prin violență și furt? — nu face decît să crească. Îndată ce ești înarmat, tentația de a face uz de armă este mare și teoria „georgianului bun mort" este pusă în aplicare.

În mijlocul osetilor, a fi georgian devine periculos. Atît de periculos încît, în toamna lui 1989, Ministrul de Interne al Georgiei trebuie să trimită trupe în Osetia deja supravegheată militar. Frontul popular osetin, conștient că Georgia nu va accepta dezmembrarea sa, vine cu o altă revendicare: dacă frontierele nu sînt modificate, atunci să se acorde osetilor un statut egal cu al fraților lor din Rusia; din regiune autonomă, Osetia vrea să devină republică autonomă, fapt care ar duce la creșterea drepturilor sale în toate domeniile — politic, cultural, economic.

Este exact contrariul a ceea ce Georgia intenționează să facă. Urmăriți de presiunea amenințării cu dezmembrarea teritorială, exersată de minorități, georgienii se angajează într–o politică menită a consolida superioritatea georgiană, încurajînd în mod deosebit georgiana ca limbă de stat, deci limbă de integrare și afirmînd supremația totală a legii georgiene. Bătălia pentru limbă nu este simbolică, ea reflectă realitatea raportului de forțe. Osetii pretind, în regiunea lor, egalitatea între limba lor, rusă și georgiană și refuză, la nivelul republicii, ca toate documentele, toate demersurile să fie făcute în georgiană. Insistînd asupra trilingvismului, ei dau populației georgiene un statut de grup egal cu celelalte în

propria republică. De aici pînă la afirmaţia că Georgia nu este decît un conglomerat de popoare, asemeni federaţiei sovietice în care nici unul nu este mai presus de celelalte, pasul este uşor de făcut. Se înţelege că, pentru Georgia, această perspectivă este neliniştitoare. Ea este cu atît mai accentuată în momentul în care descompunerea rapidă a Uniunii Sovietice sugerează descompunerea paralelă a tuturor formaţiunilor statale în care conviețuiesc numeroase naţionalităţi.

Împotriva creşterii exigenţelor osetilor — adăugate la cele ale abhazilor şi azerilor, dar lista se va opri oare la aceste trei grupuri naţionale? — puterea de la Tbilisi devine tot mai dură. Ea respinge toate cererile de schimbare de statut, impune reglementări ce permit georgienilor să se extindă şi, mai ales, să fie apăraţi de presiunile făcute de la Moscova în favoarea minorităţilor, se angajează într-o revoluţie constituţională. Pe 18 noiembrie 1989, Sovietul Suprem al republicii votează cîteva amendamente la Constituţie, dînd Georgiei dreptul de a respinge orice lege federală care ar merge împotriva intereselor republicii.[31] Intenţia este cît se poate de clară: este vorba de a preveni schimbările pe care Gorbaciov ar dori să le facă în cadrul federalismului sovietic. Respingînd, însă, primordialitatea legii federale, Georgia respinge federalismul, deci federaţia. În aprilie 1989, puterea centrală a sperat, printr-o represiune pe cît de sălbatică, pe atît de nejustificată, să oblige la recul naţionalismul georgian. Peste şase luni, în faţa asalturilor naţiunilor mici care pretind împotriva ei, aşa cum ea însăşi a pretins împotriva Moscovei, dreptul la emancipare, Georgia conchide că, pentru a-şi salva integritatea, trebuie să se îndepărteze mai întîi de Uniunea Sovietică. „Lecţia" pe care Moscova a ţinut să i-o dea pe 9 aprilie, şi care a contribuit de bună seamă la adîncirea disensiunilor interne, se întoarce ca un bolovan împotriva instigatorilor. Pentru Georgia, totul se va reduce, de acum înainte, la ceea ce se numeşte, la Tbilisi, *chestiunea rusă*. Frîntă de o putere pe care o asimilează Rusiei, ameninţată cu dezmembrarea în beneficiul Rusiei, prin ceea ce consideră a fi manipulare rusească, Georgia va aplica în viitor Moscovei ideea pe care i-o aplică ei minorităţile: singurul rus bun este rusul mort.

Capitolul VI

Valiza ori sicriul

Revoltele de la Alma-Ata erau în mod evident, de tip colonial, opunînd periferia Centrului şi pe kazahi ruşilor. În Caucaz, naţiunile s-au înfruntat şi continuă să o facă pentru frontierele lor, pentru controlul teritoriilor şi al populaţiei. Aceste conflicte îşi află originea în iredentismul popoarelor care refuză statutul teritorial creat pentru ele la începutul anilor '20 de către puterea sovietică proaspăt născută. Rămîne de descoperit o ultimă categorie de opoziţii interetnice care, *a priori,* nu pun în cauză puterea centrală: resentimentele create prin mutările de populaţie. Violenţa care se dezlănţuie în Asia Centrală începînd din 1989 are o cauză unică: respingerea imigranţilor, ceea ce duce la masacrarea lor fără milă.

Ura faţă de celălalt

Succesiunea crizelor în Asia Centrală este revelatoare a unei motivaţii unice: cristalizarea sentimentelor naţionale şi a neliniştilor economice şi sociale în jurul problemei imigranţilor. Manifestarea cea mai cunoscută a acestui tip de conflict, cea care îl pune în lumină, este masacrul meskeşilor ce trăiau în valea Ferghana, în iunie 1989. În fond, acest masacru nu a fost decît o verigă din lanţul unor violenţe similare; ele trebuie reamintite înainte de a reflecta asupra lor.

În iunie 1986, la Duşambe, capitala Tadjikistanului, cîteva mii de tadjici îi atacă pe toţi cei care le par străini. Uniunea Sovietică,

fascinată de schimbările în desfăşurare la Moscova, puţin obişnuită cu circulaţia informaţiei, nu acordă atenţie acestor violenţe care au lăsat în urmă numeroşi răniţi.

Octombrie 1986: acţiunea se deplasează la Frunze, capitala Kirghiziei, unde studenţii kirghizi îi atacă pe studenţii de altă sorginte. Cîteva luni mai tîrziu, ei repetă aceste acte de violenţă.

Urmează doi ani de linişte la Alma-Ata. Doi ani în care locuitorii Asiei Centrale, acuzaţi de corupţie şi alte abateri de comportament, par să accepte pasivi discreditarea la care sînt supuşi. Ei sînt „banditii" unei Uniuni Sovietice care visează puritatea; iar tăcerea lor face notă aparte în zgomotul care se aude dinspre Caucaz. Începînd, însă, din decembrie 1988, dezordinea se instaurează şi în această regiune. Uzbekistanul — republică disprețuită, în care domneşte un adevărat climat de teroare — este sursa principală, chiar dacă nu e singura.

Decembrie 1988, februarie, aprilie 1989: lupte organizate însîngerează Taşkentul. Studenţi şi muncitori se înfruntă la Universitate, în uzine, pe stradă, înarmaţi cu bare de fier, ciomege, uneori chiar cu arme uşoare. Uzbecii aleg mereu aceleaşi victime: *pe străini*, oricare ar fi ei. Aceeaşi ostilitate faţă de străini domină actele de violenţă ce izbucnesc din nou în februarie 1989 la Duşambe, unde şcolari şi studenţi iau la bătaie, brusc, pe toţi cei ce nu înţeleg limba lor.

Pînă în acest punct, evenimentele nu par să depăşească limitele unei xenofobii al cărei monopol nu-l deţine Uniunea Sovietică. Însă, o dată cu marile ciocniri din Turkmenia, Uzbekistan şi din nou în Kazahstan, natura şi dimensiunea fenomenului iau o formă îngrijorătoare.

Mai 1989. La Aşhabad, capitala Turkmenistanului, apoi în oraşul petrolier Nebit Dag, izbucnesc manifestaţii violente. În aparenţă este vorba de o mişcare ce cuprinde întreg URSS-ul: ostilitatea maselor faţă de cooperative, de micii întreprinzători pe care o societate săracă îi consideră reîncarnările unui sistem în care omul era exploatat de aproapele său. În cele două oraşe, actele de violenţă au avut un punct comun: cooperatorii terorizaţi, cei ale căror întreprinderi sînt devastate, provin din Caucaz; lozincile „Jos cei ce ne înfometează!", „Închideţi cooperativele!", „Jos speculanţii!", sînt pretutindeni acoperite de un strigăt elocvent.[1] „Nu vrem caucazieni, nici armeni în Turkmenia!". Autorii faptelor sînt oameni tineri, ceea ce permite să se dea vina pe „huliganism", moştenire a

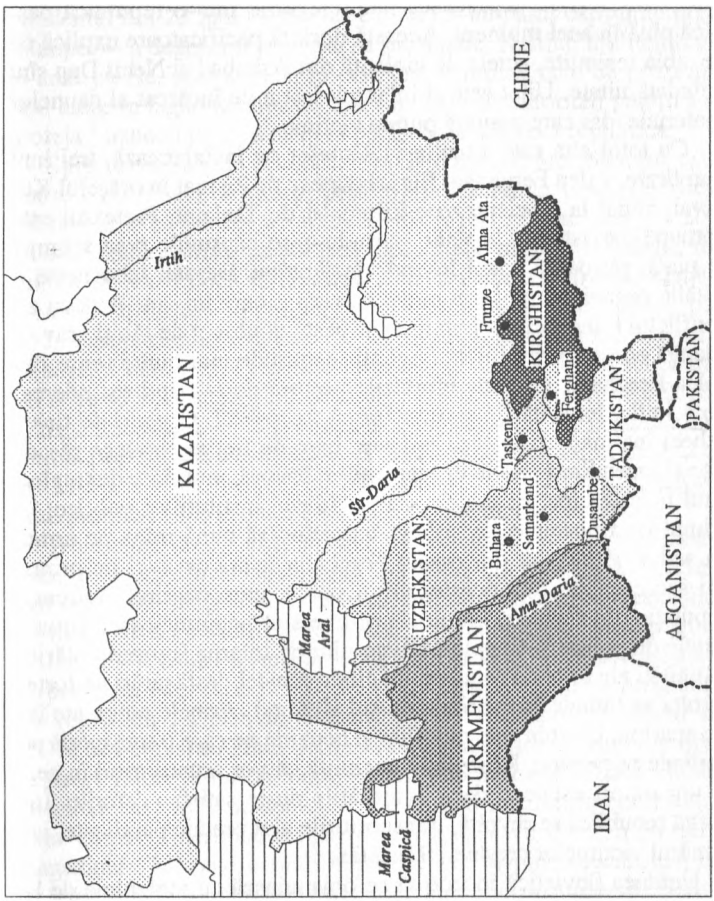
KAZAHSTAN
CHINE
Irtih
Alma Ata
Frunze
KIRGHISTAN
Fergana
Tashkent
Sîr-Daria
Samarkand
Bukara
Dusambe
TADJIKISTAN
PAKISTAN
UZBEKISTAN
Amu-Daria
AFGANISTAN
Marea Aral
TURKMENISTAN
IRAN
Marea Caspică

laxismului moral din anii *stagnării*. Dar, în ciuda acestei explicaţii clasice şi confortabile, autorităţile din Turkmenia se înspăimîntă şi convoacă o reuniune a reprezentanţilor tuturor comunităţilor etnice trăitoare pe teritoriul lor. Ele îşi propun să afirme solidaritatea inter–etnică şi să depăşească neînţelegerile într–o republică paşnică pînă în acel moment. Această dorinţă pacificatoare explică de ce, abia resimţite, actele de violenţă din Aşhabad şi Nebit Dag sînt deîndată uitate. Uitat este şi bilanţul destul de încărcat al daunelor materiale, dar care numără puţine victime.

Cu totul alta este situaţia violenţelor ce însîngerează, trei luni mai tîrziu, valea Ferghana. Ele izbucnesc pe 23 mai în orăşelul Kusavai, situat la cincisprezece kilometri de Taşkent. Pretextul este aproape inexistent. Un tînăr, părîndu–i–se căpşunile prea scumpe în piaţă, răstoarnă coşul lovind vînzătoarea. De aici izbucneşte o bătălie organizată în jurul pieţei în care moare un om. A doua zi, conflictul reîncepe: încă un mort şi peste douăzeci de răniţi grav se adaugă acestui prim bilanţ. Agitaţia cuprinde mai multe oraşe din valea Ferghana, cu toate eforturile poliţiei de a–i opri extinderea. Pe 4 iunie, înfruntările se transformă în revoltă. Grupuri de tineri uzbeci înarmaţi cu lanţuri, topoare, bare de fier şi ciomege răscolesc şi incendiază casele caucazienilor, lovind, mutilînd, distrugînd totul în calea lor. Ei iau cu asalt clădirile instituţiilor publice, în primul rînd posturile de poliţie, încercînd să pună mîna pe arme. La sediul Partidului din oraşul Ferghana îi iau ostateci pe primii doi secretari. În faţa acestei mînii oarbe, care cuprinde întreaga populaţie din regiune, forţele de ordine sînt neputincioase. Totuşi, forţele de poliţie şi trupele Ministerului de Interne fuseseră întărite cu unităţi ale armatei regulate. În ciuda acestei desfăşurări de forţe, revolta se întinde şi cuprinde oraşul Kokand. Armele automate îşi fac apariţia. Un tren este mitraliat şi benzina pe care o transportă se răspîndeşte pe şine. Răsculaţii ameninţă că vor arunca totul în aer, îşi vor omorî ostatecii dacă autorităţile nu le satisfac cererile. Întreaga republică se revoltă, transporturile sînt practic paralizate, iar numărul victimelor creşte fără încetare.[2]

Uniunea Sovietică începe să se obişnuiască cu violenţele de la periferie, iar, pînă în iunie 1989, fenomenul putea să i se pară limitat: revoltă locală la Alma–Ata, manifestaţii reprimate şi prin aceasta parţial învinse în Georgia. Doar Transcaucazia libanizată evocă exemplul Uzbekistanului, răsculat în totalitate, ignorînd forţele de ordine, sfidînd puterea, impunîndu–şi voinţa.

În Uzbekistan, furia populară se întoarce împotriva unei comunități de imigranți, meskeșii, popor din Caucaz deportat odinioară de Stalin și căruia îi era interzis să se reîntoarcă pe meleagurile natale. Uzbecii au început să-i urască dintr-o dată cu atîta forță, încît incidentul din 23 mai — tînărul căruia i s-au părut căpșunile prea scumpe — a degenerat în masacru sistematic. Nefiind mulțumiți să le ardă casele, să-i supună la cele mai cumplite acte de cruzime, să-i atace în lagărele unde au fost regrupați de autorități pentru a-i proteja,[3] uzbecii pretind ca ei să părăsească deîndată republica.

Spre deosebire de revoltele din Turkmenia, aici bilanțul este foarte trist: o sută de morți, peste o mie de răniți, case și edificii publice arse cu sutele, nenumărate distrugeri și, mai ales, 34.000 de meskeși constrînși să părăsească în grabă regiunea. Calmul restabilit nu va fi decît momentan. Meskeșii rămași în Uzbekistan, protejați de forțele de poliție, vor fi mereu hărțuiți de uzbeci; periodic, grupuri de cîteva sute de manifestanți se năpustesc împotriva acestor nefericiți. Persistența crizelor și violențelor atestă că uzbecii nu se vor liniști pînă ce ultimii meskeși nu vor fi părăsit pămîntul lor. Chiar și la Samarkand, unde a domnit calmul pînă atunci, populația îi atacă pe armeni la începutul anului 1990. Uzbekistanul a devenit, însă, un loc atît de obișnuit al violențelor etnice, încît întinderea lor în acest oraș a trecut practic neobservată.

Abia stins în Uzbekistan, iată că incendiul reapare în Kazahstan, în orașul Novîi Uzen, centru de extracție petrolieră. Efectele sînt mai puțin tragice decît cele ale atacului împotriva meskeșilor — în jur de zece morți, între o sută și două sute de răniți, pagube materiale —, cauza și rezultatul violențelor sînt, însă, aceleași ca în Uzbekistan. Aici furia populației se îndreaptă împotriva imigranților veniți din Tadjikistan. Scenariul crizei este aproape identic cu cel de la Ferghana. Totul pornește de la un incident minor ce opune la 16 iunie, la un bal popular, un grup de tineri kazahi cîtorva tineri caucazieni.[4] Incidentul se transformă imediat în confruntare inter-etnică. Tinerii kazahi ies în stradă, la Novîi Uzen, incendiază magazinele, bat pe oricine li se pare a fi de origine caucaziană, iau cu asalt edificiile publice, încearcă să ocupe posturile de poliție unde se află armele atît de rîvnite. Totul se repetă timp de mai multe zile: traficul feroviar este paralizat; întreprinderile sînt închise, din solidaritate ori din prudență; manifestanților li se adaugă femeile și copiii. Copleșite ca număr, cu toate întăririle primite, forțele de ordine trag în aer, lovesc, utilizează gazele lacrimogene

şi tot nu reuşesc să oprească răzmeriţa care se întinde în vestul extrem al republicii, pe malul mării Caspice.[5]

Interesantă este dorinţa kazahilor de a opune forţelor de menţinere a ordinii o strategie inedită. Starea de urgenţă impusă la Novîi Uzen pe 19 iunie îi paralizează. Manifestanţii trec de această dificultate deplasînd conflictul, din oraşul în care a pornit, puternic supravegheat, spre malurile Caspicei. Ei exportă acolo violenţa, paralizia vieţii economice, terorizarea imigranţilor caucazieni. Ridicarea la luptă a zonelor petroliere din Kazahstanul occidental nu îi mulţumeşte, ei întind revolta şi în partea orientală a republicii, pînă la Alma–Ata, punct de plecare al tuturor revoltelor etnice cu trei ani în urmă.

Kazahstanul atît de disparat, pe care întinderea sa părea să–l condamne la o evoluţie diferenţiată, se unifică astfel în ura faţă de imigranţi, prin acţiunea sistematică a răsculaţilor din Novîi Uzen. Dacă revolta lor este mai puţin dăunătoare vieţilor omeneşti, efectele sale politice — unificarea regiunii — şi economice sînt considerabile. În primul rînd plăteşte industria petrolieră. Paralizarea puţurilor, a centrelor de producţie de gaz, sabotajele fac să scadă producţia.[6] În plus, plecarea caucazienilor, adesea tehnicieni competenţi, pune problema schimbării mîinii de lucru, ceea ce kazahii, prea puţin specializaţi, nu sînt capabili să rezolve.

Fără îndoială că aceste incidente, fiind mai puţin unitare şi avînd un număr mai mic de victime, au tulburat mai puţin puterea centrală decît revolta aproape generalizată din Uzbekistan. Pe 12 iunie, primul ministru Rîjkov şi Viktor Cebrikov erau la Taşkent: semn de nelinişte pentru Moscova. În Kazahstan, responsabilii locali se mulţumesc să iniţieze comisii de anchetă.

Violenţa se întinde, însă, nu ocoleşte nici o republică. Ferită multă vreme de influenţe nefaste, Kirghizia este atinsă la rîndul ei de ura faţă de imigranţi. În ianuarie 1990, aceasta se manifestă brusc nu împotriva unor imigranţi reali, ci a zvonului că refugiaţi din Azerbaidjanul aflat în război civil ar putea fi adăpostiţi în Kirghizia. Numai ideea i–a făcut pe kirghizii furioşi să ocupe terenurile virane din jurul oraşului Frunze unde, credeau ei, urma să se stabilească refugiaţii. Acolo îşi construiesc în grabă nişte bараci, se organizează pentru a le apăra şi manifestează în masă, pentrù a preveni orice mişcare de populaţie înspre republica lor. Că refugiaţii potenţiali sînt ruşi pe care războiul din Azerbaidjan i–a lăsat pe drumuri, că, pe deasupra, nu se vede nici picior din ei, locui-

torilor din Frunze nu le pasă. Violența acțiunilor lor preventive dovedește că și în această zonă situația este coaptă pentru înfruntări grave. Ceea ce se va verifica peste cîteva luni, în iunie 1990, cînd regiunea Oș va deveni, la rîndul ei, locul unor confruntări inter–etnice, opunîndu–i pe kirghizi uzbecilor cu care conviețuiau.[7]

Nici Tadjikistanul nu este ferit de violențele inter–etnice. Războiul din Transcaucazia își proiectează umbrele asupra tuturor republicilor. Pe 11 februarie 1990, dezordinea izbucnește din nou la Dușambe, unde tadjicii cer plecarea imediată a refugiaților armeni.[8] Încep mai întîi cu amenințările: apoi, cîțiva morți și numeroși răniți le dovedesc neînduplecarea. Violența lor este, însă, atît de mare, încît se transformă în război. La Moscova, Gorbaciov tună împotriva pasiunilor naționale și pretinde să fie utilizate toate mijloacele pentru a reface ordinea într–o Asie Centrală revoltată, unde nici trimiterea de trupe, nici starea de urgență impusă nu sînt suficiente pentru a calma spiritele. O adevărată insurecție împotriva puterii sovietice succede linșajului armenilor. Tadjicii atacă forțele Ministerului de Interne și ale armatei.

Aceste înfruntări măsoară evoluția revoltelor izbucnite la marginea Imperiului, începînd cu evenimentele din Georgia. Răsculații sînt din ce în ce mai bine înarmați. S–a terminat cu vremea barelor de fier. În fața lor, armata regulată se teme să intervină. O unitate militară trimisă la Dușambe a refuzat chiar, susținînd că menținerea ordinii nu intră în atribuțiile ei. După refuzul rezerviștilor de a se lupta în Azerbaidjan, reticențele trupelor regulate descoperă efectele dezastruoase ale violențelor etnice asupra instituțiilor sovietice, nu numai asupra moralului individului. Cînd forțele de ordine reiau controlul situației, bilanțul nu este de neglijat: cel puțin 20 de morți, aproape 600 de răniți. Lista victimelor conflictelor etnice continuă să crească.

În centrul conflictului: respingerea imigranților

Pentru puterea sovietică, trei sînt cauzele revoltelor succesive care în cîteva luni au destabilizat Asia Centrală. Mai întîi drogul, alcoolul și obișnuința delincvenței.[9] Începînd cu pogromul de la Sumgait, toate informațiile referitoare la violențele etnice evocă acești factori pentru a–i izola, fără îndoială, pe manifestanți de restul societății. Delincvenți, alcoolici, drogați, autorii violențelor sînt

— aceasta e cea de a doua explicaţie — manipulaţi; violenţele au un scop, ele sînt fructul unui complot.[10] Complot împotriva cui? Motivul e clar: împotriva puterii sovietice şi *perestroikăi*. Complot urzit de cine? Aici sînt admise toate ipotezele, aşa cum mijloacele folosite de conspiratorii ascunşi sînt multiple. Manifestanţii sînt plătiţi pentru a manifesta. Armele utilizate pretutindeni vin din exterior. Acuzaţia asupra acestui punct este precisă.[11] La Tbilisi, furnizorul este Turcia vecină. În Azerbaidjan, este Iranul care nu îşi recunoaşte implicarea. În Tadjikistan, Afganistanul ar fi cel care furnizează echipamentul militar. În anumite ocazii, sînt acuzate Statele Unite că ar vrea să destabilizeze periferia, pentru a susţine rezistenţa afgană.[12] Al treilea factor — avansat, ce e drept, cu prudenţă: islamul, mai ales sectele extremiste. Nici o explicaţie de acest tip nu este, totuşi, satisfăcătoare şi nu atacă — puterea o ştie prea bine — cele două mari probleme din Asia Centrală: imigranţii şi situaţia socio-economică.

Harta umană a Asiei Centrale, în mod natural complexă, a fost considerabil modificată, mai ales după război, de trei elemente ţinînd de mutările de populaţii: trimiterea masivă şi continuă de ruşi în zona periferică; deportarea unor popoare în totalitate de către Stalin, de la germanii de pe Volga pînă la „popoarele pedepsite" pentru colaborationism; în sfîrşit, ultimul val, acela al refugiaţilor de război din Transcaucazia, cărora puterea sovietică încearcă să le găsească un loc de azil sigur.

Ruşii, care au emigrat mult timp către Asia Centrală, de cîţiva ani sînt pe cale de întoarcere. Presiunea demografică şi naţionalismul în creştere le fac viaţa în republici din ce în ce mai greu de suportat. Putem să ne convingem urmărind datele din tabel:[13]

Numărul ruşilor din republicile din Asia Centrală:

	Populaţia totală în 1989	1979	1989
Uzbekistan	19.808.077	1.665.658	1.652.179
Kazahstan	16.436.115	5.991.000	6.226.000
Kirghizia	4.257.700	912.000	916.000
Tadjikistan	5.089.000	395.000	387.000
Turkmenia	3.512.190	349.000	334.000

Aflați în descreștere, ca număr, în trei republici din cinci, rușii pierd teren proporțional pretutindeni, în măsura în care sporul națiunilor titulare este spectaculos. Așa se întîmplă în Uzbekistan unde, în 1979, raportul dintre ruși și uzbeci era unu la șase, iar zece ani mai tîrziu este unu la nouă. Or, tocmai din Uzbekistan pleacă oficial cererea de încetare a imigrației. „Opriți imigrația" sau „afară Rușii"!: aceste slogane îndrăgite de uzbeci se fac auzite și în manifestațiile de la Așhabad, Frunze, Dușambe. Dar, în cursul violențelor mai recente, respingerea imigranților a vizat populațiile deportate sau pe acelea care își părăseau țara, din cauza războiului din republica lor. Cazul popoarelor deportate este deosebit de semnificativ, deoarece majoritatea fiind islamice, solidaritatea musulmană nu lăsa să se întrevadă masacrul al căror victime aveau să fie. Invers, dacă rușii sînt nepopulari, dacă sînt uneori loviți și întotdeauna umiliți, masacrarea lor sistematică nu se practică. Pînă la acea dată, cel puțin.

Nefiind musulmani, germanii de pe malurile Volgăi, așezați în acele locuri de trei secole, sînt deportați de Stalin de teama unei posibile colaborări în războiul care se pregătea cu Germania. Ei au fost „deplasați" în Kazahstan. Minoritate în Asia centrală, acest grup compact de 956.000 persoane (în 1989, în Kazahstan) nu provoacă nici o ostilitate.[14] În nici o demonstrație germanii nu sînt huiduiți și nu se cere plecarea lor. De altfel, în măsura în care pot, ei pleacă de bună voie. Cinci mii au părăsit Tadjikistanul în cursul ultimilor ani, cîteva sute, Turkmenia. Ei pleacă în patria pe care strămoșii lor au părăsit-o sub Ecaterina II, invocînd „reîntregirea familiei", principiu acceptat de URSS la Helsinki.

Răscoala din Ferghana dovedește că ura poate să opună și popoarele musulmane între ele: pe uzbeci împotriva meskeților. Aceștia din urmă sînt originari din Georgia, islamizați (suniți, în majoritate), parțial turciți. Stalin i-a smuls din satele lor din Georgia centrală, în noiembrie 1944, pentru a-i arunca pe drumurile Kazahstanului. Acuzați de colaborare cu germanii, ei fac parte din cohorta popoarelor „pedepsite",care și-au pierdut dreptul de a exista sub formă de comunități de-sine-stătătoare. Cînd Hrușciov reabilitează o parte dintre aceste popoare și le permite să revină la locurile natale, meskeții, ca și tătarii, ca și germanii de pe Volga, sînt excluși de la această reabilitare. Din 1956, după exemplul tătarilor, ei au început lupta pentru reîntoarcere. Ca să se facă auziți la Moscova, ei trebuie să aștepte să fie instalați în lagăre de refugiați

ridicate în pripă, pentru a salva viaţa celor scăpaţi de la masacru. Rîjkov, prim ministru al Uniunii Sovietice, îi vizitează atunci în lagăr; şi, pentru întîia oară de la deportarea lor, meskeşilor li se vorbeşte despre o posibilă întoarcere.

În Uzbekistan, ei sînt în jur de 60 de mii[15], activi, întreprinzători, ocupînd locuri de muncă pe care le revendică uzbecii. Dacă ostilitatea acestora împotriva lor este de ordin economic, ea ţine, totodată, de iritarea pe care o suscită obstinaţia meskeşilor de a părăsi o ţară musulmană. Obstinaţia tătarilor de a reveni în Crimeea provocase în Uzbekistan, în trecut, acelaşi reflex de indignare. Numai că reîntoarcerea meskeşilor în ţara de origine nu este o idee prea bună. Dacă uzbecii vor acum să se elibereze de ei, georgienii, care au mari probleme cu propriile lor minorităţi, nu doresc sporirea lor şi fac lucrul acest cunoscut Moscovei. Mai mult, ei consideră că Georgia nu are mijloacele materiale de a-i primi.[16] Dacă ne amintim că Asia Centrală adăposteşte în total probabil peste 150.000 membri ai acestui grup (peste 300.000, după evaluările georgienilor), ne putem imagina ce problemă ridică în viitor această comunitate dispersată, care visează să se reîntoarcă în Georgia, dar pe care nimeni nu o doreşte şi pe care o adăpostire provizorie în RSFSR nu ar satisface-o.

Victime ale violenţei în Kazahstan, *caucazienii* — ingueşi, balkîri, karaciai — reprezintă, de asemenea, o imigrare forţată din anii războiului. Reabilitaţi de Hruşciov, majoritatea s-au reîntors în Caucaz: violenţa manifestată împotriva acelora ce au hotărît să rămînă reflectă refuzul kazahilor de a accepta străini pe solul lor.

Imigranţi recenţi, încercînd să scape de masacrul din Transcaucazia, *armenii* au polarizat, pretutindeni în Asia Centrală, ostilitatea rasială. La Frunze, în Turkmenistan, în Tadjikistan, prezenţi sau doar anunţaţi, ei sînt respinşi în mod sistematic. Nenorocirea lor nu înduioşează pe nimeni şi popoarele Asiei Centrale, de o ospitalitate proverbială, îi resping fără ezitare. Fără noi imigranţi: cuvîntul de ordine este general valabil.

În Tadjikistan, conflictului inter-etnic i se adaugă mai multe probleme etnice. Manifestaţiile din 1990 de la Duşambe au fost dominate de lozinca, de acum clasică în toată regiunea şi reluată de fiecare republică pe contul ei: „Tadjikistanul pentru tadjici!" Aceasta explică în primul rînd respingerea ruşilor — care, însă, au început să plece cu de la sine putere din republică — şi refuzul oricărui aport uman nou. Ostilităţilor bine cunoscute deja, li se adau-

gă atitudinea de asimilare brutală în fața unor mici populații din Pamir, majoritare în regiunea autonomă Badakșan. Este vorba de popoare, desigur puțin numeroase, (143.862 locuitori din 160.000, în 1989, în această zonă), dar care sînt șiiți ismailiteni, țin de autoritatea lui Aga Khan și au propriile lor limbi.[17] În 1959, autoritățile tadjice, care neagă existența lor națională, au obținut ca aceste popoare să fie recunoscute oficial drept tadjice, urmarea fiind dispariția lor legală, mai ales din recensăminte.[18] Dacă popoarele din Pamir păreau pînă atunci resemnate cu această acțiune de asimilare, climatul național exacerbat din URSS-ul gorbaciovist modifică profund toate comportamentele. Tadjicii devin mai brutali și au de gînd — fapt logic din punctul lor de vedere — să facă să dispară, pur și simplu, de pe hartă regiunea autonomă Badakșan. Popoarele din Pamir, îngrijorate de perspectiva reorganizării teritoriale ce pare inevitabilă în URSS, se mobilizează și ele; o explozie de tipul Karabah devine plauzibilă și în această parte a Asiei Centrale.

O altă criză în evoluție se datorează ostilității tadjicilor față de uzbeci și Uzbekistanul vecin; dimensiunii conflictelor etnice interne ea îi adaugă dimensiunea teritorială și interstatală ce caracterizează conflictele din Caucaz. Tadjicii — acesta este rezultatul creșterii tensiunii naționale din ultimii ani — își manifestă ostilitatea față de uzbeci în trei direcții.

În interiorul statului lor, ei au tendința, din ce în ce mai accentuată, de a-i trata pe uzbecii care trăiesc printre ei (în 1989, cei 1.197.000 uzbeci reprezintă a cincea parte din populația Tadjikistanului de 5.089.592 locuitori, dintre care 3.168.193 sînt tadjici) drept intruși, reprezentînd o civilizație inferioară. Tadjicii se consideră continuatorii culturii persane clasice și îi tratează drept barbari pe vecinii lor care, pe teritoriu tadjic, trebuie să le accepte cultura, și limba care o transmite, sau să plece.

Tadjicii sînt indignați și de soarta rezervată fraților lor din Uzbekistan. Acolo, 931.547 tadjici, în fața a 14 milioane de uzbeci se plîng de discriminare și se tem să nu fie asimilați de poporul uzbek, al cărui dinamism demografic susține pretenția uzbecilor de a deveni grupul agregator al popoarelor din regiune. „Imperialismul uzbek" — denunțat de tadjici — s-a manifestat deja prin socotirea a numeroși tadjici ca uzbeci pe baza unor documente de identitate false. Tadjicii îi acuză pe vecinii lor de o asimilare ascunsă, pe căi administrative, a minorităților, înmulțind în același timp presiunile culturale asupra acestora.

Al treilea aspect al conflictului: tadjicii cer reintegrarea în republica lor a regiunilor Buhara şi Samarkand, în care predomină populaţia şi cultura tadjikă.[19]

Asia centrală începe să se asemene Caucazului, iar Moscova înţelege cu atît mai puţin să cedeze în faţa exigenţelor armene asupra Karabahului, cu cît cereri similare apar deja din alte zone.[20] Izbucnirea violenţei în această regiune, deşi mai tardivă, este deosebit de neliniştitoare. Evenimentele de la Frunze şi Duşambe dovedesc că un zvon, chiar neverificat, inexact — „vor fi transferaţi armeni în regiune" — este suficient pentru declanşarea exploziei. Toate provocările — în ambele cazuri intenţia de a-i revolta pe kirghizi şi tadjici este evidentă — pot duce la masacre în toată regula. Neliniştitor este, de asemenea, faptul că, precum în Caucaz, naţiunile mari contestă de pe acum minorităţilor dreptul de a exista pe pămîntul lor, evocînd organizarea teritorială inventată de Stalin în zorii anilor '20. Pogromuri îndreptate împotriva imigranţilor, războaie interstatale provocate de ostilităţi sau rivalităţi etnice — aşa se instalează tragedia. Dimensiunea Asiei Centrale, numărul important de popoare implicate, condiţiile sociale care predomină, şi, nu în ultimul rînd, islamul fac din această regiune o pulberărie mai periculoasă pentru URSS decît Caucazul.[21]

Universul disperării

Conflictele inter-etnice, mai ales atunci cînd izbucnesc spontan şi vizează cu prioritate popoarele mai slabe, pe imigranţi, au, bineînţeles, rădăcini sociale şi economice (ostilitatea faţă de ruşi este o problemă diferită, a popoarelor egale din punct de vedere oficial, dar care constată că unele dintre ele sînt „mai egale decît celelalte"). Acest fapt este deosebit de valabil pentru Asia Centrală care, la mijlocul anilor '80, iese dintr-o lungă perioadă de calm, pentru a-şi conştientiza brusc toate problemele. Şi toate conduc la constatarea unei subdezvoltări care se accelerează în chip tragic. Multă vreme, bilanţurile economice triumfaliste şi neadevărate ale responsabililor locali au dat popoarelor din zonă sentimentul unui progres continuu. Transferul de resurse de care au beneficiat completau aceste bilanţuri şi schimbau realitatea. *Glasnost* a dezvăluit adevărul, însă distanţa dintre realitate şi discurs este atît de mare, încît nu poate fi acceptată. Tratate drept *paria* de o societate ce

vrea să redevină cinstită, supuse unor epurări continue, acuzate că trăiesc pe spinarea celorlalți, prevenite că vor trebui să se descurce singure, confruntate cu prăbușirea lor economică, popoarele Asiei centrale sînt împinse la disperare. Un dezastru economic total le este dezvăluit în clipa în care explozia demografică face să crească necesitățile lor, aruncînd pe piață un tineret în căutare de locuri de muncă inexistente.

Multă vreme, puterea sovietică a împins mîna de lucru din Asia centrală spre expatriere, în Rusia ori Siberia. Logica reformelor economice făcute de echipa lui Gorbaciov nu mai permite deplasarea ei. Mîna de lucru inutilă, excedentară, nu își mai găsește rostul în URSS. Apare șomajul, iar generațiile tinere și numeroase din Asia centrală nu au ce căuta în afara republicilor de origine. Lupta pentru locurile de muncă este un dat major într-o regiune în care explozia demografică, în mai puțin de două decenii, a răsturnat toate previziunile — angajări, locuințe, aprovizionare. Nimic nu s-a întreprins pentru a face față la această dublare a populației (în Uzbekistan, 11.800.000 locuitori în 1970, 19.808.000 în 1989). Dimpotrivă, monocultura bumbacului, impusă de Stalin într-o mare parte din această regiune[22],are astăzi două consecințe. Cultura, mecanizată în mare parte, oferă puține locuri de muncă populației. Realizată în detrimentul culturilor de plante alimentare, această specializare plasează majoritatea republicilor în dependență de restul Uniunii. La sfîrșitul anilor '80, cînd totul se dezorganizează în URSS — transporturi, stocare etc. — și se generalizează penuria alimentară, fenomenele descrise condamnă Asia Centrală la o situație de semi-foamete. Dacă adăugăm la aceasta dezastrul ecologic al mării Aral, care privează de apă potabilă majoritatea republicilor din vecinătatea ei și folosirea intensivă a pesticidelor, avem în față un tablou care poate să-i sperie pe locuitorii din regiune.[23] Nu este un lucru nou, fără îndoială, și politica *glasnost*-ului îl descoperă doar, nu îl și provoacă. Astăzi știe toată lumea — pentru că dreptul și chiar datoria de a spune au înlocuit vechea obligație de a trece totul sub tăcere — că indicatorii de poluare a apei și aerului sînt, acolo, superiori mediei federale și situează regiunea în fruntea clasamentului celor amenințate de aceste noi pericole care apasă asupra speciei umane.

Dacă, în acest context dramatic, națiunile din Asia centrală privesc cu atîta ostilitate instalarea sau transferul imigranților, o cauză este și înapoierea culturală a regiunii, care îi face pe aceștia

să beneficieze de cele mai bune locuri de muncă. De exemplu, kazahii apuseni i-au masacrat pe caucazieni, justificîndu-şi furia prin faptul că toate posturile rentabile erau ocupate de aceşti străini care încercau să-i excludă de pe cîmpurile petrolifere şi uzinele aferente. Caucazienii deportaţi în 1944, armenii, azerii sînt acuzaţi de monopolizarea cooperativelor, în care practică preţuri ridicate. „Noi sîntem condamnaţi la cultivarea bumbacului atît de puţin rentabil" se plîng uzbecii, în timpul manifestaţiilor, strigînd: „Ridicaţi preţul bumbacului!" şi: „Goniţi-i pe hoţi!". Ei adaugă că în toată Ferghana, tinerii uzbeci sînt condamnaţi la şomaj, în timp ce, din posturile lor calificate şi din cooperative — meskeşii, tătarii etc. — îi sfidează în mizeria lor. Toţi se plîng că, în timp ce în Asia Centrală bunurile de trai lipsesc, dezorganizarea din URSS permite „speculanţilor străini" să le impună orice preţ pe care ei îl vor pentru bunurile alimentare şi de uz comun şi, în fond, să-i ţină la dispoziţia lor. Mai este de mirare că, în toate exploziile de mînie populară, magazinele, casele, pămînturile imigranţilor sînt atacate, incendiate, distruse? Şi că expulzarea celor ce trăiau pe ele este un laitmotiv repetat în toată Asia centrală?

Chiar dacă, aşa cum se întîmplă cu tadjicii şi uzbecii, popoarele din zonă încep să se opună unele altora, prioritară rămîne alungarea tuturor acelora ce nu aparţin grupului. În Kirghizia, un sondaj consacrat stadiului relaţiilor inter-etnice din republică oferă o privire surprinzătoare asupra stării de spirit a kirghizilor, ce poate fi extrapolată în întreaga Asie centrală.[24] Majoritatea celor ce au răspuns la sondaj au fost de acord în condamnarea politicii de egalitate dintre kirghizi şi minorităţile trăind în republică, deoarece „egalitatea este benefică minorităţilor şi dezavantajează naţiunea majoritară". Concluzia este că minorităţile nu mai trebuie să se bucure, în republicile în care se instalează, de aceleaşi drepturi cu protectorii lor. Ele trebuie să aleagă între o asimilare pe care în general o refuză şi care este contrară ideologiei sovietice de dezvoltare armonioasă a tuturor grupurilor etnice şi această alternativă radicală aplicată deja în alte părţi: „valiza ori sicriul".

Fraternitatea islamică?

„Orice musulman este prietenul şi fratele altui musulman, de orice naţionalitate ar fi şi oriunde s-ar afla ţara sa de origine. Un musulman nu trebuie să provoace niciodată suferinţă unui alt mu-

sulman"[25]. Acest precept, repetat de nenumărate ori în moscheele sovietice, pare complet uitat în conflictele inter–etnice din Asia centrală. Numeroase sînt manifestațiile din această regiune, în care drapelele verzi se amestecă printre pancarte purtînd lozinci și care au ca scop proclamarea ostilității față de ceilalți musulmani! Această situație nu este paradoxală decît în aparență.

Cînd autoritățile sovietice văd cu îngrijorare, în spatele violențelor, agitația musulmană, propaganda islamică venită dinafară și menită să destabilizeze periferia, profitînd de orice motiv de nemulțumire, ele au parțial dreptate, dar numai într–o mică parte. Că legăturile dintre musulmanii sovietici și cei din vecinătate — iranieni, afgani — se strîng, este adevărat. Că Arabia Saudită arată un interes crescînd pentru această parte a Uniunii Sovietice, populată de peste 50 de milioane de musulmani și apropiată de centrul lumii islamice, este o evidență tot mai frecvent dovedită. Circulația manifestelor și casetelor propagandistice venite din Iran și Afganistan, invocate mereu în sprijinul tezei provocării exterioare, este valabilă mai ales pentru zonele apropiate de aceste țări, dar pare mai puțin sigură în centrele urbane în care s–au derulat cele mai grave evenimente.

Nu se pot contesta, însă, progresele islamului în societățile din Asia Centrală, în cursul ultimilor ani. Politica religioasă relativ liberală dusă de Gorbaciov a avut drept consecință, în Asia Centrală și Caucazia, înființarea unor moschei noi și un efort sporit pentru o formare mai bună și o înmulțire a propovăduitorilor.[26]

Aceste măsuri vor cere, însă, timp pentru a modifica o situație prea puțin propice unei prize reale a religiei islamice în societate. În 1986, Uniunea Sovietică număra doar 1.330 moschei deschise și aproape 2.000 fără un statut oficial, funcționînd într–o stare de ilegalitate tolerată.[27] Dacă ne gîndim la cele 20.800 de moschei existente înainte de revoluție, pentru o populație musulmană de trei ori mai redusă ca număr, ne putem imagina calea ce rămîne de parcurs. Cît despre formarea imamilor, cele două academii islamice care funcționează azi în Asia centrală — o a treia este în stare de proiect în Azerbaidjan — au posibilități de primire și formare derizorii față de cerințe.

Cu totul nou este raportul dintre musulmani și ierarhia lor, modificat de valul reformator. Faptul că, la 3 februarie 1988, o manifestare a adunat în scuarul Lenin(!), la Tașkent, peste o mie de per-

soane cerînd demiterea marelui muftiu Şamsutdinkan Babakan, acuzat de corupţie şi de rea purtare, dovedeşte o adevărată revoluţie a spiritelor. Şi acest fapt contribuie la creşterea agitaţiei. Puterea recunoaşte de acum religiile, pentru ca ele să contribuie la stabilizarea societăţii. Dar acest islam pe care societatea îl contestă, poate el să joace un asemenea rol? Cu atît mai mult cu cît contextul moral este deosebit de neliniştitor. Societatea din Asia centrală trebuie să facă faţă nu numai unei situaţii dramatice în plan economic, degradării condiţiilor materiale şi sanitare, în care o populaţie în expansiune trebuie să supravieţuiască, dar şi descompunerii morale care se întinde. Alcoolismul, drogurile[28],delincvenţa ameninţă tineretul. Emanciparea femeii, considerată una dintre cele mai frumoase realizări ale sistemului sovietic, bate în retragere văzînd cu ochii şi, drept corolar, rata sinuciderilor printre femei creşte vertiginos.[29] În cîţiva ani, îmbinarea dintre progresele datorate sistemului (educaţie, egalitate între sexe, protecţie infantilă) şi morala legată de tradiţii (coeziunea familiei, autoritatea parentală, sobrietate etc.) s-a prăbuşit, dezgolind, ca pretutindeni în URSS, tarele unei societăţi ce şi-a pierdut reperele tradiţionale şi pe care descoperirea minciunii sovietice o convinge că nu există nici o limită pentru satisfacerea dorinţelor individuale. Elitele musulmane — elite politice, intelectuale, religioase —, speriate de amploarea şi consecinţele dezordinii sociale, se întorc de comun acord spre islam ca sistem de valori, pentru a încerca, bazîndu-se pe el, să redreseze moral şi să re-unească societatea. Încercînd această revenire nimeni nu doreşte, în fapt, introducerea unei versiuni autoritare, fanatice a religiei în Asia centrală. Ea trebuie să fie un liant social ce va permite naţiunilor din această regiune să-şi regăsească identitatea. Într-o oarecare măsură, elitele aşteaptă de la islamism să joace, în această perioadă nesigură rolul pe care l-a avut catolicismul în Polonia.

Islamul devine astfel o modalitate de legitimare a statelor naţionale ce vor să supravieţuiască şi să se dezvolte independent într-un sistem sovietic care le-a sacrificat datorită unei concepţii greşite despre progres.[30] Astfel înţeles, islamismul uneşte numai pe membrii unei comunităţi naţionale şi trebuie să se identifice cu interesele lor. Desenînd contururile naţiunii, pivot al regrupării, flamura verde a islamului va aduna tot mai des manifestanţii sub faldurile ei.

În mod firesc, noțiunile de fraternitate și pace decad atunci cînd un sistem de valori este perceput, în disperare, ca singurul mijloc de a uni o comunitate împotriva exteriorului. El contribuie la întărirea specificității fiecărui grup. În situația dată, el dăruiește pulberăriei centro–asiatice o capacitate de mobilizare populară ieșită din comun. Întorcîndu–se spre islamism, societățile din această regiune se îndepărtează de comunitatea sovietică. În același timp, ele nu se pot separa întru totul; *specializarea* care li s–a impus odinioară le face încă dependente de federație. Aceste tensiuni contrarii sînt, la rîndul lor, deosebit de periculoase. Ele hrănesc și mai mult amărăciunea acestei margini de Imperiu care se închide într–o religie împotriva unui Centru respins, dar necesar supraviețuirii. În Rusia, ele vor da naștere fricii, islamofobiei, dorinței de a se îndepărta de un univers al cărui caracter ostil și exploziv este de acum bine perceput. În definitiv, cum nimeni nu dorește să grăbească mersul spre „sicriu", întreaga comunitate europeană este gata să pună mîna pe „valiză", precum imigranții linșați.

★

Din 1989 încoace, succesiunea de răzmerițe și violențe care caracterizează viața în Asia Centrală evocă surprinzător trecutul Imperiului rus, trecerea lui de la descompunerea surdă la explozie. Kazahstanul, ca din întîmplare, este de două ori subiectul momentelor de șoc; într–adevăr, acolo se deznoadă totul. În 1916, pe cînd Imperiul era slăbit de primele înfrîngeri în război și supușii săi descopereau un colos cu picioare de lut (versiunea veche a haosului social în fața falimentului sistemului), puterea centrală a fost negată pentru prima oară la periferie. Pe 2 iulie 1916, nomazii kazahi s–au ridicat împotriva recrutării ce li se impunea (încă un motiv de conflict în 1990) și revolta a cuprins toată stepa. Dincolo de rațiunea imediată a revoltei, venirea masivă a colonilor ruși, bătălia pentru pămînturi, scăderea nivelului de trai au fost sursa nouă a acestei revolte disperate împotriva străinilor, în cursul căreia mii de kirghizi și de kazahi au fost masacrați. Reprimarea în sînge nu a restabilit niciodată calmul și a creat un adevărat „front al dezordinii" pornind de la stepele Kazahstanului pînă în regiunea transcaucaziană. Valea Ferghana, regiunea Samarkandului au fost aproape tot atît de agitate ca și stepa. Pretutindeni, populația alarmată de amploarea represiunii, de proiectele de colonizare, a început să se mobilizeze în jurul unor clerici musulmani fanatici și conservatori, care visau un război sfînt. Intelectualii modernizatori,

care căutau calea renaşterii morale şi politice a comunităţii lor, vedeau, de asemenea, că ea le era oferită de religia islamică, însă într–o formă înnoită, care ar fi reunit energiile pentru a pune capăt dominaţiei imperiale. Revoluţia din 1917 a fost precedată în această zonă de prăbuşirea Imperiului. Lenin a presimţit bine acest fapt şi a întins o mînă tuturor aspiraţiilor naţionale, mirîndu–se, într–o primă perioadă, că în Asia centrală revoltată molahii fixau pe drapelele verzi ale islamului banderole roşii cu însemnele comuniste, secera şi ciocanul.

La sfîrşitul anilor '80, cînd tuturor sovieticilor le este redată memoria, popoarele Asiei centrale redescoperă acest trecut al revoltei pentru a i se identifica în tragedia prezentă, refăcînd legătura cu luptele de atunci. Situaţie valabilă pentru Asia centrală, ea este valabilă şi pentru restul periferiei cuprinse de violenţă. Caucazul, agitat de iredentisme negate de puterea sovietică, îşi întoarce privirea spre imamul Şamil care a ţinut la respect multă vreme puterea rusă. Georgienii îşi aduc aminte de revolta frîntă în 1924. De la o republică la alta, revoltele de azi par să reia forma rezistenţei din trecut. *Glasnost* care a dat fiecărui popor dreptul de a–şi reface legăturile cu istoria proprie, a ajutat, fără îndoială, la înnodarea trecutului cu prezentul, reamintind unor popoare disperate că altădată au ştiut să se ridice împotriva unui imperiu puternic înainte ca acesta să se prăbuşească, astfel contribuind în mod decisiv la căderea lui. De îndată ce adevărul se impune acum tuturor, el arată popoarelor Uniunii Sovietice că sînt împinse spre prăpastie, aşa cum au fost odinioară împinse într–un război tot atît de dezastruos; trecutul şi prezentul se reunesc pentru a crea o convingere: destinul lor trebuie să se afle în mîini proprii.

Partea a treia

SFÎRȘITUL FEDERALISMULUI

Capitolul VII

„Dubla putere"

Aproape șaptezeci de ani, două principii au condus viața cetățenilor sovietici: Partidul era singurul deținător al puterii, unicul reprezentant al societății (prin diferitele organizații sociale pe care le controla); orice inițiativă, schimbare, reformă nu puteau veni decît *de sus* — adică de la Partid. Astfel a început *perestroika*. Bazîndu-se pe realitate și nu pe mituri, debarasîndu-se cu hotărîre de minciuni, Mihail Gorbaciov a deschis, fără îndoială, calea schimbărilor viitoare. În prima perioadă, inițiativa i-a aparținut, iar apelul la reînnoire și proiectele pentru punerea ei în practică au venit *de sus*.

Remarcabil în istoria sovietică a ultimilor cinci ani este modul în care societatea se integrează puțin cîte puțin în schimbarea propusă și decide să devină propriul ei artizan. Uniunea Sovietică parcurge astfel o veritabilă revoluție, prima după 1917; ea reînnoadă legătura cu schimbarea anunțată în anul acela, în februarie și pe care lovitura de stat dată de Lenin în octombrie a întrerupt-o. Lipsită de orice inițiativă timp de saptezeci de ani, societatea sovietică o redobîndește în 1988. Pluralismul se instalează acolo unde Partidul pretinde că deține încă *rolul conducător* pe care îl va abandona de nevoie în 1990[1], cînd acest rol nu va mai fi oricum decît o ficțiune. La acea dată, inițiativa și chiar autoritatea vor fi fost preluate de luni de zile de către organizațiile societății civile.

La originea acestei revoluții a stat, desigur, dorința puterii de a găsi ecou și sprijin în societate. Diferite grupări apăruseră încă înainte de venirea lui Gorbaciov la putere: adunări ale unor

binevoitori în jurul unor preocupări comune — în primul rînd salvarea patrimoniului şi apărarea mediului înconjurător. După 1985, aceste grupări se înmulţesc rapid, dovedind că societatea nu este atît de resemnată cum se crede în mod obişnuit, atît de incapabilă de a-şi direcţiona propriul destin. Numite *grupuri informale*, aceste organizaţii sînt acceptate şi încurajate de Gorbaciov. *Perestroika* poate reuşi, oare, fără mobilizarea societăţii? Organizaţiile civile demonstrează că apatia socială are limite, că sectoarele de iniţiativă şi vitalitate mai există încă, putînd, prin virtutea exemplului sau prin efectul antrenării, să contribuie eficient la succesul reformelor. „Un progres general, reflectînd însăşi esenţa *perestroikăi*, constă în dezvoltarea radicală a autogestiunii sociale", scrie, încă în 1987, juristul Kuraşvili, care se va dovedi un avocat pasionat al acestor iniţiative de la baza societăţii.[2]

Deşi necesare, organizaţiile generate de societate trebuie să fie, totuşi, controlate — este de părere puterea. Mai ales în măsura în care extraordinara lor înmulţire, într-un timp foarte scurt, începe să îngrijoreze Partidul.

Aşa s-au creat *fronturile populare*, în parte apărute spontan, în parte încurajate, chiar iniţiate de puterea însăşi. Ideea care stă la baza lor este simplă. Pentru Gorbaciov, pentru Partid, deşi mobilizarea socială este indispensabilă, ea riscă să devină de temut. Puterea sovietică nu poate lăsa să se înmulţească la infinit aceste grupuscule purtătoare de ambiţii opuse, care, necontrolate, ar duce, cu timpul, la slăbirea puterii, în loc să o susţină. Plasînd mişcările nebuloase sub autoritatea unor largi fronturi populare — în trecut, ele au fost întotdeauna sucursalele Partidului —, puterea încearcă să cîştige pe două planuri: să obţină un sprijin activ din partea societăţii, în schimbul unei iniţiative tolerate; să canalizeze şi să orienteze acest sprijin.

Mihail Gorbaciov va constata repede cît de iluzorie a fost „strategia frontistă". Născute cu binecuvîntarea Partidului, fronturile populare vor scăpa repede de sub influenţa lui, elaborîndu-şi propriile strategii şi devenind sursa unor veritabile partide politice. Schimbarea sistemului electoral, constituirea unui parlamentarism care ar fi trebuit să fie limitat, dar care nu va întîrzia să-şi depăşească limitele propuse de iniţiatori, vor servi fronturilor populare. Ele vor găsi în aceste schimbări posibilitatea de a face un joc politic independent. Fără Mihail Gorbaciov, fără reformele pe care le decretează el, fronturile nu ar fi putut exista. Însă fără ele şi

celelalte organizații de același tip, împlinirea reformelor ar fi fost foarte redusă. Acțiunea acestor organizații — informale, fronturi populare, în cele din urmă partide politice — a făcut să explodeze întregul sistem politic, impunînd un *pluralism de fapt*, în timp ce *pluralismul de drept* nu va apărea decît mult mai tîrziu.

În această revoluție, cadrul național, acela al republicilor, a fost deosebit de favorabil apariției și activității fronturilor. Dincolo de toate fracturile, societatea avea o aspirație comună: întărirea existenței naționale. Îndată ce devine posibilă lupta deschisă pentru dezvoltarea societății, toate problemele — democrația, progresul social, cultura, ecologia — sînt regrupate în interiorul unui unic program național. Aceasta explică rapiditatea apariției fronturilor populare în republici și capacitatea lor de a juca un rol politic, fiind susținute de întreaga societate și nu de o grupare sau de o fracțiune. De aici răsturnarea ce intervine în întregul peisaj politic sovietic, pînă la repunerea în cauză a însăși perenității Uniunii Sovietice.

Avangarda — fronturile populare baltice

Lupta pentru salvarea limbii naționale și impunerea ei[3], pentru ecologie, pentru reabilitarea victimelor sistemului — sînt tot atîtea direcții ce vor da naștere nenumăratelor organizații: *Verzii, Memorial, Helsinki 86* etc. Uniunile naționale de creație (scriitorii și cineaștii) sînt în avangarda acestor lupte. Nu este o întîmplare că la Festivalul de film de la Odessa, în septembrie 1988, se adoptă un apel lansat către toată elita sovietică pentru crearea unui *Front popular de susținere a perestroikăi.*[4] Din momentul respectiv, cele două noțiuni: *front popular* și *apărarea perestroikăi* devin strîns legate. Acesta este contextul inițial al constituirii fronturilor. Ilustrarea primă și cea mai remarcabilă se situează în statele baltice. În mai puțin de patru luni — iunie–octombrie 1988 —, în cele trei state anexate de Stalin în 1940 apar fronturi populare puternice, reprezentative de la început, regrupînd toate inițiativele pînă atunci dispersate. Nu trebuie să ne mirăm că aceste republici au dat exemplul. Devenite sovietice mai tîrziu decît celelalte, ele mai păstrau memoria unei vieți politice nedominate de un partid unic. Bîntuită mereu de amintirea independenței lor pierdute, societatea din țările baltice era evident mai bine pregătită decît

celelalte să profite de *perestroika* pentru a-şi rezolva problemele şi aspiraţiile proprii.

Se obiectează adesea că independenţa lor a fost scurtă — 22 de ani — şi că destinul acestor state anexate de Petru cel Mare nu diferă fundamental de al celorlalte posesiuni ruseşti. Aceasta înseamnă să uiţi că, fiind „ferestre deschise spre Europa", „provinciile baltice" ale Imperiului au beneficiat mult timp de un statut privilegiat: un statut cultural ce le-a permis să aibă universităţi prestigioase, în care limba rusă, impusă pretutindeni, nu domnea (de pildă, universitatea din Dorpat, azi Tartu); un statut social, deoarece iobăgia, desfiinţată în Rusia în 1861, în provinciile baltice dispăruse cu patruzeci de ani mai devreme. Iar dacă ţarul Alexandru III a încercat să întindă pînă la Marea Baltică politica de rusificare, singurul rezultat obţinut a fost explozia sentimentelor naţionale şi trezirea dorinţei de a rezista. Moştenirea era, deci, solidă. O regăsim în primăvara lui 1988.

Primul front popular, cel din Lituania, cunoscut sub numele de *Saiudis*, a fost creat la 3 iunie 1988, pe fondul crizei naţionale. Este cea de-a patruzeci şi şaptea aniversare a deportărilor masive ordonate de Stalin după anexarea statelor baltice. Se pregătesc manifestaţii în cele trei capitale şi agitaţia populară creşte din zi în zi. Acest climat de ură îi dă de la bun început organizaţiei Saiudis un ton radical. Pe 24 iunie, Frontul organizează la Vilnius o manifestaţie destinată publicării programului său: sprijinirea *perestroikăi*, desigur, dar în primul rînd lupta pentru o autonomie mai mare a republicii şi pentru apărarea intereselor naţionale în domeniile culturii, limbii, mediului înconjurător. De-abia ivit, Frontul popular îşi defineşte bine concepţia asupra *perestroikăi*: ea trebuie să aibă, înainte de toate, un conţinut naţional; aceasta nu înseamnă şovinism, nici uitare a perspectivelor democratice ale luptei. Naţiunea, Statul lituanian sînt, pentru Saiudis, cadrul privilegiat al progresului politic. În acest cadru şi cu aceste scopuri, societatea se va putea mobiliza şi ajuta *perestroika*. Frontul nou apărut începe să se îndepărteze de concepţia gorbaciovistă a reformei.

Aceeaşi viziune conduce la crearea Frontului popular din Estonia. Ea are loc la 1 octombrie 1988, la Tallin, în timpul unei reuniuni importante a reprezentanţilor mai multor organizaţii şi asociaţii neoficiale veniţi din diferite republici. Valul delegaţilor spre congresele fondatoare de fronturi arată în ce măsură mişcarea naţională cîştigă teren la periferia Uniunii Sovietice şi cît de

repede se dezvoltă certitudinea că o legătură între republici este utilă intereselor comune, adică dobîndirii unei independenţe mai mari faţă de centru.

Evoluţia fenomenului este confirmată la Riga, pe 8 octombrie, data naşterii Frontului popular leton. Peste o mie de delegaţi asistă la congresul înfiinţării acestuia; mulţi dintre ei au luptat cu succes mai demult împotriva construirii barajului de pe Dangara şi cunosc, deci, forţa mulţimii. Frontul îi reuneşte pe ecologişti, diferite asociaţii culturale, *Renaştere şi Reînnoire* — o asociaţie ce apără libertatea religiei, cuprinzînd şi membri independenţi.

Organizarea fronturilor se perfecţionează de la un congres la altul. La Riga se ştie că ele trebuie înzestrate, cît mai repede, cu o structură şi cu organizaţii teritoriale. După cîteva săptămîni, Frontul leton poate să revendice 250.000 de membri şi un număr considerabil de simpatizanţi. Cei trei responsabili ai fronturilor baltice — amintire a vieţii politice anterioare sovietizării — stiu că existenţa lor depinde de doi factori: un contact strîns cu societatea şi o bună coordonare între ei.

Contactul implică stăpînirea mijloacelor de informare şi toţi se vor bate să obţină accesul la televiziune, la posturile de radio şi să-şi creeze o presă. *Saiudis* este cel mai înzestrat în acest domeniu, deoarece beneficiază de un program de televiziune — *Undele renaşterii* — şi lansează cîteva zeci de ziare, dintre care *Renaşterea*, avînd existenţă legală, un tiraj de 100.000 exemplare, o ediţie în lituaniană şi una în rusă. O casă de editură este instrumentul privilegiat al acestei activităţi intense de comunicare. Frontul a avut acces la televiziune şi în Estonia. În Letonia, bariera ridicată de autorităţi nu permite, însă, Frontului să se exprime, la început, decît ocazional. Cu toate acestea, în fiecare săptămînă, un program radio şi o publicaţie săptămînală (în versiune rusă şi letonă) tipărită în 100.000 exemplare sînt suficiente pentru a întreţine legături regulate cu opinia publică. Frontul contribuie şi la susţinerea publicaţiilor unor alte organizaţii, îndeosebi religioase, extinzîndu-şi în felul acesta influenţa.

Publicaţiile sînt, deci, de o importanţă primordială; în fiecare dintre statele baltice ele se înmulţesc, dispar, renasc sub alte titluri. Foarte populare, se lovesc pretutindeni de o problemă materială: cantitatea de hîrtie alocată este insuficientă. Este vorba de efectul penuriei, sau de o sabotare sistematică din partea puterii care, împinsă de presiunea populară să autorizeze anumite ziare, se

grăbeşte apoi să reducă pe sub mînă efectele propriilor concesii? Capacitatea publicaţiilor independente de a exista, de a-şi menţine tirajele indiferent de cantitatea de hîrtie alocată este remarcabilă. Prin ce miracol? Contribuie mult obişnuinţa sovietică de a se baza pe aprovizionări „paralele", pe „sistemul D" (descurcăreţi – *n.tr.*).

Cît despre problema legăturii între cele trei fronturi, ea a fost rezolvată în cîteva luni după crearea lor. Reprezentanţii fiecăruia, reuniţi în Estonia în mai 1989, au întemeiat *Consiliul fronturilor populare baltice*, al cărui rol era coordonarea activităţii lor, elaborarea unei strategii comune în locul orientărilor dispersate, asigurarea legăturii cu celelalte organizaţii politice din regiune, în sfîrşit — nu cea mai neînsemnată vocaţie — reflectarea asupra viitorului lumii baltice.[5] De la înfiinţarea sa, acest Consiliu s-a reunit adeseori, pentru a elabora răspunsuri comune criticilor tot mai frecvente aduse de PCUS cu privire la acţiunea fronturilor; el va conduce organizarea faimosului *lanţ uman* la care vom reveni mai tîrziu.

Fronturile populare din zona baltică au avut de făcut faţă diverselor opoziţii: a Moscovei, a partidelor comuniste locale, stăpîne pînă atunci pe situaţia politică din republicile respective şi a importantelor comunităţi ruseşti care trăiau aici.

Într-o primă perioadă, Moscova se arată relativ indiferentă la noutatea acestor fronturi, dar, deîndată ce ele se erijează în reprezentante ale societăţilor naţionale, PCUS intervine[6], criticîndu-le poziţia, pe motiv că ar depăşi cadrul instituţional. El reaminteşte direct fronturilor că statele baltice sînt state ale Uniunii Sovietice şi că singurul organ conducător, în URSS, este Partidul.

PCUS se sprijină îndeosebi pe antenele sale locale, partidele comuniste naţionale, pentru menţinerea acţiunii fronturilor în limite acceptabile. Or, la faţa locului, partidele comuniste ezită. Ele înţeleg repede că societatea tinde să încline de partea fronturilor, că, menţinînd o linie intransigentă, ele riscă să fie complet respinse de opinia publică, fiind oricum considerate instrumentele puterii centrale. Dar, dacă fronturile au adoptat o strategie comună, partidele sînt departe de-a o face.

În Lituania, îngrijorat de extinderea acţiunii Frontului local, Partidul Comunist decide, în şedinţa plenară din 20 octombrie 1988, să rivalizeze cu el în planul sentimentelor naţionale. Primul secretar proaspăt ales, Algirdas Brazauskas, acuză PCUS de amestec în orientarea şi acţiunea Partidelor din republici. De altfel, îi este greu să opteze pentru o poziţie clară. El refuză Moscovei

dreptul de a numi din oficiu pe cel de-al doilea secretar al Partidului, dar este obligat să admită că el însuși și-a negociat candidatura la Moscova.

În Estonia, partidul se arată mai flexibil. El pretinde cooperarea cu Frontul pentru a-și asigura succesul reformelor al căror campion se consideră.

La extrema cealaltă, Partidul Comunist Leton optează pentru intransigență: el nu dorește sub nici o formă să coopereze cu Frontul local, se străduiește să-i împiedice toate inițiativele, folosind împotriva lui principiul *internaționalismului*. În Letonia (2.666.587 de locuitori în 1989, din care 1.387.616 letoni, 905.515 ruși, 120.000 bieloruși și 92.000 ucrainieni), ponderea minorității ruse pune o problemă serioasă letonilor, urmați îndeaproape de celelalte două popoare slave. Aceștia văd în Frontul popular un instrument în mîinile celor ce doresc expulzarea străinilor din Letonia. Și este adevărat că majoritatea — poate chiar totalitatea — poporului leton nu mai acceptă această invazie străină ce îi amenință integritatea, îl împinge la o industrializare distrugătoare pentru mediul înconjurător și își atribuie cele mai bune posturi. Partidul Comunist Leton cu atitudine sa clar pro-rusă, este perceput în Letonia ca o autoritate rusească.[6]

În acest context dificil, Frontul leton a încercat să evite orice acuzație de șovinism, de ostilitate inter-etnică, de anti-rusism. Inițial, el și-a propus să abordeze problemele de echilibru între comunități în termeni măsurați — oprirea imigrării, fără a-i respinge pe imigranții deja instalați —, dar această viziune relativ deschisă asupra chestiunii etnice s-a izbit repede de trei dificultăți. În interiorul Frontului, creșterea unei tendințe ultra-naționaliste, avînd ca prim scop combaterea rusificării și restaurarea identității letone fără aporturi din exterior. Disputa dintre cele două tendințe, una civică, cealaltă naționalistă, evoluează repede în favoarea celei de-a doua, sub presiunea membrilor Frontului și a ansamblului societății. A doua dificultate este legată de apariția organizațiilor naționaliste, majoritatea culturale, dintre care multe reprezintă naționalități imigrate în Letonia: ruși, bieloruși, polonezi, evrei (22.897 evrei în 1989, față de 28.318 cu zece ani mai înainte; emigrația explică acest recul). Înmulțirea grupurilor culturale duce la o radicalizare a tuturor atitudinilor naționale, inclusiv a atitudinii letonilor înșiși. Frontul se teme de o minimalizare, dacă nu se dovedește suficient de legat de apărarea cauzei letone. În sfîrșit, în

ianuarie 1989, Frontul popular este confruntat cu crearea *Frontului internaţional al poporului muncitor din Letonia* (sau *Interfront*), fondat în special de ruşi, din care fac parte foarte puţini letoni — apărătorii tezei „prietenia dintre popoare", adică a fidelităţii absolute faţă de Moscova. Fără îndoială, nu toţi ruşii şi slavii din Letonia aderă la *Interfront*, conservatorismul lui putînd descuraja pe orice partizan al reformei. Frontul a încercat să prevină crearea acestei mişcări şi o parte dintre ruşii lucizi au făcut acelaşi lucru, dovadă apelul lansat în decembrie 1988 de revista lunară *Rodnik (Avots* în versiunea letonă). Autorii acestui text remarcabil devin avocaţii autodeterminării letone şi subliniază că numai cu acest preţ va putea exista o coabitare durabilă între letoni şi ruşi.[8] Nimic nu a putut să frîneze dezvoltarea *Interfront*–ului, Frontul popular din Letonia fiind astfel împins într–o direcţie mai naţionalistă decît o doreau promotorii săi.

Exemplul balticilor a fost urmat de celelalte republici, cu atît mai mult cu cît, de la înfiinţarea fronturilor populare, cele trei republici baltice au devenit principalele centre de adunare ale organizaţiilor democratice ne–ruseşti, din care se vor naşte, încetul cu încetul, celelalte fronturi. Pentru mişcările sau grupările ezitante la trecerea dificilă de la statutul neoficial *acceptat* de putere, la veritabilul Front popular adesea respins de aceasta, întrunirile în care se dezbat în comun problemele naţionale se dovedesc de un ajutor preţios: aici grupările nesigure pe situaţia lor, descoperă că nu sînt izolate, că fac parte dintr–o nebuloasă în continuă creştere. Ei constată că problemele lor preocupă şi alte grupuri, fiind uneori în parte rezolvate, aşa cum o demonstrează fronturile baltice (Lvov — iunie 1988, Riga — septembrie 1988, Vilnius — februarie 1989) popoarelor europene ale Uniunii Sovietice, reprezentate la aceste reuniuni de către delegaţi ai mişcărilor democratice proprii.[9]

De la o întrunire la alta, regruparea organizaţiilor democratice ne–ruseşti s–a radicalizat şi ea. La început (la Tbilisi, Erevan şi Lvov), întrunirile îşi propuneau să studieze utilitatea şi mijloacele de coordonare a activităţii diferitelor mişcări şi să aleagă un organism comun. Reuniunea de la Riga a fost consacrată discutării pe larg a problemelor *perestroikăi* şi elaborării unui *program comun* (descentralizarea reală a URSS–ului, autonomie economică şi politică a republicilor). La Vilnius, tonul a devenit mult mai violent; două texte au fost elaborate, iar titlurile lor sînt revelatoare: „Carta libertăţii naţiunilor aservite de URSS" şi „Apel către intelectua-

litatea sovietică". Autorii acestor documente au insistat îndelung — fapt nou — asupra solidarității existente între oprimații ruși și ne–ruși, asupra opresiunii suferite de națiunea rusă însăși, asupra întîrzierii cu care mișcarea democratică rusă ia în considerare chestiunea națională. Din această clipă, o idee începe să cîștige teren în majoritatea organizațiilor periferice: democrație înseamnă soluționarea chestiunii naționale; prioritatea pentru orice mișcare autentic democratică este, deci, lupta pentru autodeterminarea popoarelor din Uniunea Sovietică.[10]

Contagiunea

În acest climat în care elitele naționale iau cunoștință de problemele comune și un anumit număr de forțe încep să actioneze într–o manieră mai mult sau mai puțin unită, exemplul baltic se întinde din ce în ce mai repede.

Dacă există o republică în care contagiunea nu era prevăzută de puterea centrală, aceea este Moldova! Smulsă în timpul celui de–al doilea război mondial României,[11] trecută la alfabetul cirilic pentru a rupe legăturile cu limba română, Moldova a fost mult timp o republică pluri–etnică, fără ca de aici să apară vreo problemă. În 1989, din cei 4.332.000 de locuitori, ea număra 2.790.769 moldoveni, peste un milion de ruși și ucraineni, în număr aproape egal și o comunitate evreiască puternică: 65.668 în 1989 față de 80.000 cu zece ani mai înainte. Puterea sovietică era mîndră că 53% din moldoveni stăpîneau bine limba rusă, o proporție aproape egală cu cea a ucrainenilor și bielorușilor, în timp ce limba lor, româna, nu aparține grupului de limbi slave. Or, în această republică liniștită, se dezvoltă, din 1988, o mișcare democratică venită din profunzimea societății, care o apropie de evoluția țărilor baltice și o așează în avangardă.

La început *Mișcarea democratică pentru perestroika,* fondată la 3 iunie 1988, pare să se înscrie în rîndul mișcărilor încurajate, dacă nu chiar inspirate de putere. Ea apără reformele, democratizarea, pe scurt, exigențele lui Gorbaciov. Desigur, ea insistă tot mai intens asupra autonomiei republicilor, controlului imigranților și înapoierii pămîntului țăranilor, fenomen important în Moldova. Două probleme oferă în mod deosebit mișcării o tonalitate străină *perestroikăi* și vor marca transformarea acesteia în front popular.

În primul rînd limba. Mişcarea democratică o consideră o problemă prioritară; ea cere ca limba moldovenească să devină limba oficială a unei republici cu minorităţi numeroase, ale căror drepturi culturale s–ar găsi astfel diminuate. Tot ea pretinde, mai ales, abandonarea alfabetului cirilic în favoarea celui latin: astfel s–ar reveni la unitatea lingvistică pierdută în 1940. „Limba română şi limba moldovenească formează aceeaşi limbă arbitrar divizată... Este timpul să dărîmăm zidul chinezesc ce ne separă de originea noastră..." Nostalgia României vecine străbate aceste pretenţii. Ea este însoţită de o nostalgie egală faţă de regiunile luate Moldovei şi atribuite Ucrainei. Deşi nu a pretins restituirea acestora, Mişcarea democratică a atins, totuşi, subiectul şi a neliniştit astfel Moscova, unde ideea rectificării frontierelor este respinsă.[12]

Alături de această mişcare, apropiată de ea şi avînd adesea membri comuni, se dezvoltă, în paralel, alte organizaţii : *Verzii*, asociaţii culturale, ştiinţifice; ele ridică, toate, aceeaşi problemă: supravieţuirea naţiunii moldoveneşti, ameninţată cu distrugerea prin politica naţională dusă de URSS.

Cu toată insistenţa Mişcării democratice asupra respectării drepturilor tuturor minorităţilor, acestea sînt îngrijorate, începînd cu evreii, pe care creşterea naţionalismului moldovenesc îi determină să părăsească republica în număr mare, iar pe ruso–ucraineni să creeze, în ianuarie 1989, un *Front internaţionalist* analog *Interfront*-ului leton. Acest Front, care susţine recunoaşterea limbii ruse ca limbă oficială, la egalitate cu cea moldovenească şi care se opune cu putere adoptării alfabetului latin, este dacă nu împins, cel puţin susţinut de Moscova şi de Partidul Comunist din republică, foarte apropiat de PCUS.

Crearea *Frontului internaţionalist* nu putea decît să exacerbeze determinarea şi orientările naţionale ale diferitelor mişcări. Nu este de mirare, deci, că acestea au decis regruparea tuturor asociaţiilor existente; întrunite la Chişinău la 20 mai 1989, ele au întemeiat *Frontul popular al Moldovei*. Inspirîndu–se din exemplul fronturilor baltice, de care este foarte apropiat, învăţînd din lecţia atitudinilor ruseşti în Moldova şi din mişcările incerte ale puterii centrale, Frontul se anunţă foarte radical asupra mai multor puncte: Moldova trebuie să fie pe deplin suverană; regiunile cedate trebuie să facă obiectul unei negocieri între guvernele Uniunii Sovietice, Moldovei şi Ucrainei, *statu quo*–ul teritorial nefiind, deci, decît temporar; orice imigraţie în Moldova şi orice tentativă din partea

partea Centrului de a-i incita pe moldoveni la emigrare în afara republicii lor trebuie oprită, prioritatea salvării grupului etnic fiind indiscutabilă; reînnoirea completă a personalului conducător, fără amestecul vreunui control central; abolirea *nomenklaturii*; promovarea limbii române relatinizate. Toate aceste revendicări sînt prezentate ca un tot nenegociabil. În sfîrșit, Frontul popular a pus, încă de la crearea sa, problema pactului sovieto-german care a legat soarta moldovenilor de aceea a balticilor, anexați pe nedrept printr-un tratat inacceptabil în planul dreptului internațional, ca și în acela al dreptului popoarelor la autodeterminare.

Nu există, deci, problemă care să pună în cauză existența Uniunii Sovietice și care să nu fi fost dezbătută de către Front. Radicalismul său este departe de a rămîne vorbă goală. Reticențele autorităților de a-l recunoaște deîndată, așa cum pretinde el, îl fac să organizeze manifestații populare vizînd menite a demonstra reprezentativitatea sa și susținerea socială de care se bucură. De la apariția mișcării democratice, aceste manifestații, ce adună mii de oameni, fac din Chișinău unul dintre orașele sovietice cele mai agitate. Mulțimile se adună o zi pentru a susține *perestroika*, o alta să pretindă reabilitarea victimelor lui Stalin, o a treia să ceară restituirea locurilor de cult ale Bisericii ortodoxe din Moldova. Tot mai numeroși, manifestanții cer legalizarea Frontului, pe care îl impun, după defilări impresionante, la 26 octombrie 1989. Totul în Moldova se face prin raporturi de forță între puterea locală, susținută, evident, de cea centrală și populația moldovenească din republică, regrupată tot mai strîns în spatele Frontului. Cînd acesta este în sfîrșit recunoscut legal, puține exigențe îl mai separă de fronturile baltice care îi servesc drept exemplu. Sub influența lui, Moldova a încetat de multă vreme să mai fie o republică-„model".

Altă republică-model, slavă însă, Bielorusia și-a constituit, de asemenea, foarte devreme un front popular, în condiții dificile și recurgînd la ajutorul elitelor naționale din Lituania. Se dovedește încă o dată rolul motor al fronturilor baltice în evoluția generală de la periferie. La 19 octombrie 1988, *Frontul popular din Bielorusia* a luat ființă la Minsk și s-a lovit imediat de ostilitatea puterii locale. Partidul Comunist Bielorus declară de la început că nici un membru de partid nu ar adera la Front, fapt ce cheamă la prudență pe numeroșii entuziaști din primele clipe. Iar cea dintîi manifestație organizată de Front, la 30 octombrie, este împrăștiată cu o rară violență de către forțele de ordine.[13] Urmărit de furia autorităților

care îi refuză recunoaşterea legală, dreptul de a publica, de a-şi susţine tezele la televiziune şi radio, de a manifesta pe stradă, Frontul popular pare condamnat. Însă exemplul baltic îl salvează de la disperare. Numeroşi membri se duc la Vilnius, la 29 iunie 1989, unde fondează oficial, cu mult zgomot, cu concursul delegaţilor fronturilor baltice, propriul lor Front popular. Două date de naştere ale aceluiaşi Front, nu este, oare, prea mult? Iată un semn de nelinişte pentru Moscova[14], şi o incitare a autorităţilor locale la înmulţirea provocărilor, invocînd necesitatea apărării drepturilor naţionalităţilor ce trăiesc în Bielorusia (1.341.000 ruşi, 290.000 ucraineni, 418.000 polonezi, 118.000 evrei[15]). În zadar încearcă bielorusii să replice că, între 1979 şi 1989, au avut parte de un aflux masiv de ruşi şi de ucraineni în republica lor, în timp ce populaţia bielorusă, zdrobită, se situează mult sub nivelul procentului de progresie demografică din URSS (9% pentru ansamblul Uniunii Sovietice, 4% pentru bielorusi). Regresie relativă care alarmează elita republicii. *Interfront*-ul îşi trimite, totuşi, reprezentanţii în Bielorusia, pentru a mobiliza „minorităţile ameninţate" de naţionalismul local. Dacă frontul nu are dreptul să-şi ţină adunările, în schimb aceşti călători ciudaţi nu se izbesc de nici o piedică în organizarea întîlnirilor la locurile de muncă unde se află mulţi ne-bielorusi adunaţi.

Succesul popular al Frontului, după cea de-a doua constituire a sa (circa 100.000 de membri revendicaţi) ţine, înainte de toate, de tragedia Cernobîlului. Puterea — centrală şi locală — a voit să păstreze tăcerea asupra întinderii dezastrului (pămînturi radioactive), după ce a întîrziat cu evacuarea populaţiei din zonele contaminate. Frontul a întreprins anchete paralele asupra amplorii fenomenelor de radioactivitate şi a consecinţelor lor sanitare pentru o populaţie care nu a fost niciodată informată de pericolele prin care a trecut în momentul exploziei şi care a fost apoi menţinută în zonele periculoase. Cernobîlul a fost, fără îndoială, la originea rupturii crescînde dintre Uniunea Sovietică şi Bielorusia, ce păreau pînă atunci să se înţeleagă perfect. Înfiinţarea rapidă a Frontului, creşterea audienţei sale, în ciuda persecuţiilor, sînt legate de accidentul nuclear. Însă, în această republică, Frontul popular, simbol al resentimentului şi al angoasei naţionale, pare să aibă încă un drum lung de parcurs înainte de a se afla în avangarda schimbărilor politice.

În Ucraina, dimpotrivă, apariția Frontului fiind în întîrziere, agitația ideilor reformiste naționale, înmulțirea luptelor angajate vor face din această republică centrul potențial al unor schimbări pline de consecințe pentru URSS. Ca să le înțelegem, trebuie să ne amintim ce loc ocupă Ucraina în cadrul Uniunii Sovietice. Ea este cea de-a doua republică, atît ca populație, cît și în importanță economică. Are 51,5 milioane de locuitori, dintre care 37 milioane sînt ucraineni și 11 milioane, ruși. URSS-ul, în ansamblul său, numără 44 de milioane de ucraineni, ceea ce înseamnă că, după ruși, slavi ca și ei, ucrainenii constituie cea mai numeroasă comunitate implantată în spațiul sovietic. O foarte mare parte a culturilor industriale din URSS este localizată în Ucraina (in, sfeclă de zahăr etc.); aici se află mine de cărbuni, centrale siderurgice, un număr important de centrale nucleare. După explozia de la Cernobîl, Ucraina nu mai acceptă să fie „coșul de gunoi nuclear" al Uniunii Sovietice. Și ea continuă să aștepte un bilanț demn de *glasnost* al exploziei care a însemnat pentru ea un dezastru de neimaginat.

De ani de zile, intelectualitatea ucraineană și-a pus problema amenințărilor ce planau asupra limbii și culturii sale. Aceste amenințări nu sînt fictive, totul dovedește realitatea lor. În cursul ultimului deceniu, poporul ucrainean a descoperit că era victima unui adevărat „Cernobîl demografic". În timp ce populația Uniunii Sovietice creștea cu 9%, cea a Ucrainei cu numai 3%, iar cea a comunității ucrainene cu 2%. Mai mult, în propria lor republică, numai 87% declară că limba lor maternă este ucraineana, spre deosebire de restul Uniunii Sovietice, unde procentajul de locuitori ce revendică limba națională ca limbă maternă este cu cinci procente mai ridicat. Sînt, însă, aproape 60% care stăpînesc limba rusă și inteligheția națională este pe drept îngrijorată de tendința ucrainenilor de a adopta această limbă din comoditate sau oportunism. Rolul jucat de scriitori în mișcarea de creare a Frontului popular se explică în acest context.

Locul aparte ocupat de Ucraina în Uniunea Sovietică se datorează unor trăsături specifice. Prima este eterogenitatea celor două părți ale republicii în plan istoric, religios și al culturii politice. Ucraina orientală, integrată de multă vreme în Rusia, în afara unei scurte perioade de independență, a făcut întotdeauna parte din URSS și, prin repercusiune, din lumea ortodoxiei ruse, plătind un tribut ridicat în anii istoriei sovietice. Nicăieri în altă parte colec-

tivizarea nu a fost atît de îngrozitoare: pentru Stalin, colectivizarea a însemnat şi frîngerea naţionalismului ucrainean. În mod deliberat a organizat marea foamete din 1932–33, în care au pierit peste trei milioane de ucraineni.[16] El nu a renunţat la această politică decît din cauza numărului ucrainenilor, regretînd, însă. Ucraina occidentală a aparţinut în cea mai mare parte Imperiului austro–ungar, cultura ucraineană dezvoltîndu–se aici cu precădere. Ataşată Uniunii Sovietice la sfîrşitul celui de–al doilea război mondial, ea a păstrat din acest trecut îndepărtat şi din cel al perioadei dintre cele două războaie, o amintire diferită. Ucraina este în majoritate catolică, deşi Stalin i–a unit cu forţa pe catolici de Biserica ortodoxă, transformîndu–i în greco–catolici. Locuitorii Ucrainei, însă, nu au acceptat niciodată pierderea autorităţii Vaticanului, nici a libertăţii religiei. De la începutul anilor '80, aceşti ucraineni au început să spere. Ei speră ca un „papă slav", nu doar polonez, să obţină reîntoarcerea lor în sînul Bisericii catolice. Ei beneficiază, de mai mulţi ani, de opera de misionariat clandestin şi curajos al preoţilor polonezi ce trec frontiera riscîndu–şi viaţa pentru a servi în parohii fantomatice. Papa şi clerul polonez au contribuit la redeschiderea, fie ea abia perceptibilă, a unei frontiere considerate, din 1945, a disperării.

Dacă Gorbaciov, grăbit pretutindeni să se despartă de conducătorii comunişti naţionali, care l–au servit pe Brejnev, l–a păstrat mult timp în post pe bătrînul Vladimir Şcerbiţki, a făcut–o de teama reacţiei naţionalismului ucrainean pe care acum nimic nu–l mai opreşte.[17]

Întîrzierea cu care apare în Ucraina un front popular — el nu se constituie decît în 1989 — se datorează atît activităţii numeroaselor organizaţii (Uniunea scriitorilor, în avangardă, Academia de ştiinţe, societatea naţională *Memorial*, avînd sucursale uneori concurente între ele, Uniunea democratică, grupări Helsinki etc.), cît şi împărţirii acţiunii politice între două centre, Kiev şi Lvov şi, mai ales, unei implacabile opoziţii a puterii locale. Ţinută mult timp în fruntea partidului său, deoarece Ucraina nu a fost supusă epurărilor sistematice de după 1985, această putere locală rămîne aproape aceeaşi sub Gorbaciov, aşa cum a fost sub Brejnev. Foarte numeroase, manifestaţiile politice reunind zeci de mii de ucraineni, au fost adesea reprimate cu extremă violenţă.

În ciuda acestor obstacole, *Frontul popular pentru perestroika* (RUKH) ia naştere, la Kiev, pe 9 şi 10 septembrie 1989; el adoptă imediat un program, un statut propriu şi îl alege în fruntea sa pe

poetul național și naționalist Ivan Drah. Comparată cu programul baltic ori cu cel moldovenesc, platforma sa inițială este mai degrabă moderată. Ea nu depășește autonomia economică a republicii, acordă, însă, un loc considerabil problemelor mediului înconjurător, limbii și, bineînțeles, drepturilor omului.[18] Așa cum se prezintă, documentul nu anunță deloc dezvoltările ulterioare.

Fondarea RUKH–ului este un subiect de uimire pentru succesorul lui Șcerbițki și pentru Moscova. Neputînd preveni acest eveniment, responsabilii comuniști ezită între o atitudine relativ flexibilă ce ar permite, speră ei, neutralizarea Frontului și o înăsprire imediată a atitudinii împotriva „extremiștilor ce visează să preia puterea, să impună poporului o ideologie naționalistă, separarea de Uniunea Sovietică, reabilitarea banderismului[19] și reîntoarcerea în forță a tuturor simbolurilor naționale.[20]"

Una dintre rațiunile care explică prudența inițială a RUKH–ului constă în marea dificultate de a elabora o strategie comună pentru cele două părți ale Ucrainei. Atitudinile au fost, dacă nu contradictorii, cel puțin diferite în privința raporturilor cu Uniunea Sovietică și Rusia, a spinoasei probleme a religiei, a mișcărilor neoficiale care au apărut după 1986, pînă la crearea RUKH–ului. Înființarea Frontului popular al întregii Ucraine va însemna un progres considerabil. Încă de la înființarea sa, este limpede că prima grijă a conducătorilor săi va fi ajungerea la un program comun, în pofida divergențelor.

Crearea Frontului intervine într–un moment în care întreaga viață politică din Ucraina este răsturnată de greva minerilor din vara anului 1989. În Ucraina în special, acest conflict a relevat prezența unei puternice mișcări muncitorești, care și–a dovedit capacitatea de a acționa autonom în fața autorităților tradiționale, ale puterii statale, ale Partidului și sindicatului. De la apariția acestei mișcări, RUKH a trebuit să se preocupe de legăturile cu ea. Problemă cu atît mai urgentă, cu cît Frontul popular, în mijlocul căruia influența intelectualilor este preponderentă, pare să fie dominat la început de reprezentanții Ucrainei apusene, pe cînd mișcarea minerilor afectează cu prioritate partea răsăriteană a republicii. Relațiile cu minerii reflectă o dublă preocupare: unificarea celor două părți ale Ucrainei și strîngerea legăturilor dintre o intelectualitate activă de mult timp și clasa muncitoare tăcută pînă atunci.[21]

Se pune apoi problema priorităţilor RUKH–ului: sînt ele naţionale şi culturale, aşa cum doresc intelectualii? Sau sociale, aşa cum vor muncitorii? Aceste dezbateri constituie o dilemă pentru conducătorii mişcării şi un răgaz provizoriu pentru responsabilii sovietici, conştienţi de întîrzierea provocată în evoluţia Frontului popular.

În ciuda acestor obstacole iniţiale, crearea RUKH–ului a fost percepută încă de la început în URSS şi în afara lui, ca o cotitură în dificila istorie a Ucrainei. Prezenţa, la congresul de fondare, a consilierului lui Lech Walesa, Adam Michnik, dovedeşte interesul pe care îl poartă mişcarea democratică poloneză acestui eveniment, subliniindu–i importanţa. Pînă atunci, înfiinţarea fronturilor populare nu a stîrnit un ecou prea mare în afara Uniunii Sovietice. Prin Adam Michnik, venit să exprime sprijinul *Solidarităţii* şi al parlamentului polonez[22], ucrainenilor şi „manifestării renaşterii naţionale", cum a calificat el mişcarea, fronturile populare din URSS îşi fac intrarea în marea acţiune de democratizare a Europei orientale şi centrale.

Concilierea naţiunii cu democraţia

Printre fronturile populare născute tardiv, *Frontul popular din Georgia* ilustrează dificultăţile interne întîmpinate de mişcările democraţiei de la periferie. Georgia s–a plasat în avangarda renaşterii democratice, manifestînd încă din martie 1956, obicei pierdut de multă vreme; apoi din nou în 1978, cu ocazia luptei din jurul revizuirii constituţionale din 1977.

Mai multe elemente caracteristice „cazului" georgian reflectă o evoluţie ce pare, pentru moment, rămasă în urmă faţă de aceea a ţărilor baltice, de exemplu. Experienţa democratică, scurtă dar intensă, din anii independenţei (1918-1921) a lăsat amintirea unei adevărate vieţi politice care explică reapariţia unei palete de mici partide la mijlocul anilor '80. Fenomen democratic, desigur, generator, însă, de iniţiative împrăştiate şi puţin favorabil unei regrupări eficace. Este adevărat că legenda întreţinută în Georgia spune că acolo unde se află doi georgieni există două partide politice... şi posibilitatea unei sciziuni în interiorul fiecăruia![23] Cel de–al doilea element: traumatismul de la 9 aprilie 1989, care radicalizează opinia publică, o mobilizează de la bun început în jurul dorinţei de independenţă, pe care un front popular nu este încă pregătit să şi–o asume. Şi, mai ales, dificultatea problemelor etnice din interiorul

republicii: trebuie, oare, încercată reunirea tuturor grupurilor, pentru a accelera procesul democratic și a asigura o bază largă Frontului? Sau, dimpotrivă, el trebuie să fie apărătorul comunității georgiene, avînd riscul de a se izbi de alte fronturi fondate de minorități, ca Frontul popular din Osetia meridională, deosebit de activ?

Aceste linii de ruptură națională nu le cunoaște numai Georgia; fronturile baltice le-au trăit și ele. Dar în statele baltice, minoritățile, ruse sau ucrainene, au venit din exterior și dezbaterea nu a afectat teritoriul național. În Georgia sînt în cauză însăși definiția spațială și structura națională a statului: strict etnică sau federală. Adevăratele întrebări sînt: *ce* trebuie să fie Georgia sfîrșitului de secol XX? *cine* face parte din comunitatea națională a Georgiei?

Înainte să se manifeste vreun front popular, scena politică georgiană este complexă. Două organizații, culturale la origine, și-o dispută de la începutul anului 1988: asociația *Ilia Ciavciavadze,* informală* și *Societatea pan-georgiană Șota Rustaveli, care* apără, la început, aceleași cauze — drepturile omului, restaurarea trecutului, lupta împotriva rusificării culturale. Opinia publică se mobilizează, însă, spontan, în jurul unor teme pur politice — lupta împotriva amendamentelor constituționale din 1988 —, așa încît cele două asociații alunecă, în scurt timp, pe panta naționalismului independentist și încearcă să plaseze sub autoritatea lor multiplele grupuri ale societății civile avînd aceeași orientare. În afara acestor două organizații, georgienii mai pot alege între un *Partid național democrat* — ilegal, bineînțeles: pluralismul nu face parte încă din sistemul sovietic —, un *Partid național pentru independență,* o asociație a *Verzilor,* un *Partid monarhist* etc. Uniunea scriitorilor, conștientă și aici, ca și în alte părți, de irosirea bunelor intenții, militează în favoarea regrupării, adică a unui Front popular ce se va naște în iulie 1989.

Contrar majorității organizațiilor informale, lipsite de un statut legal, Frontul este înregistrat deîndată, deci integrat în viața politică a republicii. Legalizarea rapidă limpezește ambiguitatea inițială a acestei grupări și multe din dificultățile ulterioare. Dorită de inteligheție pentru remedierea rivalităților dintre organizațiile nerecunoscute oficial și pentru canalizarea voinței populare din ce în ce mai active, ea este dorită și de autoritățile republicii — mai ales în climatul de criză permanentă de după 9 aprilie — ca instrument

* Fără o structură stabilită, neavînd un caracter oficial (*n.tr.*)

de control pentru diferitele organizaţii existente. Puterea locală speră că Frontul va şti să-şi recruteze oamenii din ele şi astfel le va slăbi zelul. Ea speră, totodată, că legalitatea de care se bucură Frontul îl va feri, asemeni organizaţiilor similare baltice, de poziţii extremiste.

Într-adevăr, la crearea sa, Frontul înscrie în statut că este o „organizaţie socio-politică populară, universală, reunind pe toţi oamenii de bună credinţă, pentru restaurarea independenţei politice, economice, culturale a Georgiei şi crearea unei societăţi democratice şi umane pentru toţi cei ce trăiesc aici". Îmbinarea temei *independenţei* — să fi uitat acest scop anume al societăţii ar fi însemnat ruptura Frontului de ea — cu un proiect pentru *toţi* locuitorii Georgiei, slăbeşte Frontul şi creează în sînul lui tensiuni considerabile. Adevărul este, însă, că această dezbinare din interiorul organizaţiilor nu frînează cu nimic agitaţia populară şi cererile tot mai radicale formulate de societate.

Georgiei i-a lipsit un *Comitet Karabah* şi continuarea lui firească, *Mişcarea naţională armeană,* fondată la 4 noiembrie 1989 la Erevan şi înzestrată de la bun început cu un program civic şi naţional foarte coerent. Deşi ambiguitatea mai planează încă, din raţiuni legate de situaţia atît de specială a Armeniei, de concepţia sa despre suveranitate, acest program este cît se poate de explicit asupra mijloacelor de instaurare a democraţiei şi măsurilor necesare pentru protejarea naţiunii armene. Legitimitatea mişcării în Armenia nu este pusă la îndoială, nici reprezentativitatea ei în ochii celorlalte organizaţii politice similare. Faptul că, la Congresul de fondare a Mişcării, participă reprezentanţi ai fronturilor populare din Moscova, din Leningrad, din Letonia şi ai Uniunii democratice a tineretului maghiar este o dovadă a autorităţii de care se bucură organizaţia armeană. Tragedia din Karabah, coeziunea tradiţională a grupului armean au învins astfel o înclinaţie tot atît de veche precum aceea a georgienilor către dezbinare.

În lumea musulmană, fronturile populare vor prinde rădăcini cel mai bine, luînd-o pe urma vechilor tradiţii, ceea ce le va îndepărta de curentul general. Cele mai active şi originale sînt *Frontul popular din Azerbaidjan,* a cărui naştere se datorează în mare parte chestiunii Karabah şi *Frontul popular din Uzbekistan.*

În Azerbaidjan, întemeierea oficială a Frontului are loc abia la 16 iulie 1989, la Baku, dar intelectualii azeri, promotorii acestuia, lucrează de luni de zile la programul lui. Este important de subli-

niat, în istoria acestui Front, evocată deja, că, din cauza conflictului din Karabah și a intervenției militare din ianuarie 1990, el se va putea erija într-o contra-putere și va canaliza aspirațiile unei opinii publice pe care conflictele cu Armenia o conduc spre o poziție violent separatistă. Frontul va defini cel mai bine care sînt mijloacele de a aplica strategia rupturii cu Uniunea Sovietică și realizarea unității azere.

În Asia Centrală, Frontul popular din Uzbekistan — *Birlik* (Unitate) — este cel care a arătat mișcărilor informale, foarte dispersate, din celelalte republici, calea de urmat. Este interesant de semnalat că *Birlik,* organizație de masă reunind peste jumătate de milion de membri, care a inițiat o serie de mari manifestații (ca aceea de la Taşkent, din 19 martie 1989) pentru a fi recunoscută legal, a cerut, între altele, abandonarea monoculturii bumbacului, temă ce cristalizează toate frustrările uzbecilor și provoacă reacții emoționale intense. *Birlik* se opune fără rezerve întregii organizări economice a Uniunii Sovietice și această poziție explică de ce conducătorii săi nu își dau osteneala de a se preface că sprijină *perestroika.* Singura *perestroikă* pe care *Birlik* o recunoaște este aceea a Uzbekistanului. Această atitudine contribuie la succesul său de masă și la mobilizarea poporului uzbek. Evoluția rapidă a contextului politic din această republică, al cărei artizan este *Birlik,* s-a tradus printr-un eveniment cu o semnificație ce a scăpat numeroșilor observatori: fondarea, la începutul anului 1990, a partidului ERK, mai mult ca sigur o ramificație a organizației *Birlik.* Acest partid este remarcabil mai întîi prin titulatura sa: ea se referă la efemerul Partid național din Turkestan, fondat în elanul revoluției. În al doilea rînd, prin personalitatea conducătorilor săi, principalul fiind poetul uzbek Mohamed Solih, unul dintre vîrfurile tinerei intelectualități care încearcă cu greu să găsească un compromis între tradiția națională și democrație.[24]

În Georgia, în Azerbaidjan, în statele musulmane ale Uniunii Sovietice, apăsarea Istoriei asupra prezentului este mai perceptibilă decît în alte părți. În programele lor, ca și în denumirile lor, frondurile populare și grupările informale se referă în mod constant la un trecut îndepărtat, care prin măreția lui le servește drept reper simbolic. Numele lui Rustaveli, al lui Ali Șir Navai sau al Djadizilor, care au inspirat partidul ERK, plutesc deasupra acestor formațiuni și cîteodată le împiedică să aibă o privire lucidă asupra situației. Aflate în strîns contact cu celelalte organizații din diferitele

republici ale URSS–ului, aceste fronturi se străduiesc să direcţioneze, ori să urmeze o opinie publică intens mobilizată spre o nouă definire a interesului naţional şi a drepturilor naţiunii.

Victorii simbolice: lanţurile unităţii

În august 1989 şi ianuarie 1990, patru fronturi populare — din Lituania, Estonia, Letonia şi Ucraina fac o demonsraţie impresionantă a capacităţii lor de a aduna populaţia din republicile fiecăruia într–o perspectivă unitară. Exemplul a venit, ca întotdeauna, de la cele trei state baltice.

Odată create, fronturile baltice trebuie să facă faţă unei duble probleme, care le condiţionează întreaga acţiune. Mai întîi, din cauza populaţiei reduse ca număr din aceste republici (de–abia 6 milioane de indivizi), să reuşească o unitate puternică în luptă. Statele baltice au fost de prea multe ori în trecut victimele a ceea ce le separa, pentru ca fronturile să nu încerce să pună capăt acestei situaţii. Crearea Consiliului baltic al Fronturilor populare a constituit un prim răspuns la această sfidare. Apoi, balticii încearcă să sublinieze ilegalitatea anexării lor comemorînd în manieră proprie Pactul germano–sovietic, obiectul unei largi dezbateri iniţiată, la vremea respectivă, de fronturile populare.

În statele baltice, presiunea exercitată asupra puterii sovietice, pentru a se denunţa existenţa protocoalelor secrete anexate Pactului de la 23 august 1939, recunoscîndu–se în acest fel şi violarea dreptului internaţional prin anexiunile din 1940, a obligat Moscova să creeze o comisie specială în cadrul Congresului deputaţilor poporului din URSS; simultan, comisii ad–hoc se aplecau asupra acestor probleme şi în parlamentele baltice. Acest lucru s–a făcut în ciuda încăpăţînării cu care puterea sovietică a negat, la început, existenţa acestor protocoale secrete, pentru a afirma, apoi, că obiectul lor nu putea fi făcut public, fără a pune în pericol echilibrul european.[25] Însă, în ajunul semicentenarului Pactului, fronturile au cîştigat bătălia. Dacă Moscova nu recunoaşte încă, în mod explicit, necesitatea denunţării protocoalelor şi a consecinţelor celebrei alianţe germano–sovietice, un grup important de parlamentari o va face. Demersul lor a avut un mare răsunet.[26] Denunţarea şi invalidarea textului au fost proclamate oficial la 22 august 1989, nu numai în statele baltice, dar şi la Varşovia, unde Biroul Politic al PMUP a

publicat un comunicat în care se condamnau tratatul și protocoalele secrete, în numele dreptului internațional violat de acest acord.

Pe un asemenea fundal de reevaluare istorică, victorie morală asupra puterii sovietice cîștigată cu mare efort, coordonarea între fronturile populare și-a asigurat un veritabil triumf prin *lanțul uman*. La 23 august, cele trei capitale baltice, Tallin, Riga și Vilnius sînt legate printr-un lanț uman cuprinzînd între două și trei milioane de persoane (ca întotdeauna, estimările exacte sînt dificil de făcut, iar mass-media sovietică se străduiește să minimalizeze evenimentul) desfășurate pe 600 de kilometri. La granițe, de o parte și de alta, conducătorii fiecărei republici aprind focuri de artificii destinate celebrării unei reușite impregnate de solemnitate și de veselie. Dublul simbol al acestei demonstrații este limpede: popoare înlănțuite, balticii înaintează spre unire pe calea emancipării. Reacția este brutală la Moscova, unde presa îi tratează pe baltici drept „dezbinatori", dușmani ai reînnoirii[27], sau, mai grav, se sugerează că fronturile populare pregătesc o revoltă armată.[28] Tonul direct, amenințător, al anumitor comentarii, incitațiile lor la represiune nu provoacă emoție în fronturile populare. Lanțul uman le-a permis să-și testeze ascendentul asupra societății, aptitudinea de a o mobiliza în mod pașnic; întărite de această constatare, mișcările baltice își vor urma înaintarea liniștită spre suveranitate. Din această imensă manifestație se detașează bilanțul solidarității dintre cele trei popoare atît de mult timp dezbinate. Exemplul lor va fi preluat, cîteva luni mai tîrziu, de Frontul popular din Ucraina.

Pentru RUKH, eterna problemă este de a reuni cele două părți ale republicii și de a demonstra că dorința națională este comună tuturor straturilor societății, subînțelegînd și puternicele comitete ale minerilor. Cum să reușești altfel decît inspirîndu-te din ceea ce au izbutit să facă balticii? Și în Ucraina reușita va fi remarcabilă. La 21 ianuarie 1990 — altă dată simbolică, marcînd a șaizeci și doua aniversare a constituirii republicii independente Ucraina —, un lanț uman lung de 500 de kilometri, între Kiev și Lvov, capitalele celor două părți ale Ucrainei, este organizat sub egida RUKH și a mai multor asociații, ilustrînd în mod complementar aspirațiile la unitate ale Ucrainei. Dacă numărul exact al participanților este greu de aflat, dovezile mărturisesc că lanțul a fost neîntrerupt, că pe anumite porțiuni manifestanții stăteau pe trei rînduri, atît erau de numeroși și că, în multe orașe, lanțul a prilejuit adunarea mai multor mii, adesea zeci de mii de persoane. Atît de mare a fost

densitatea participanţilor, încît mulţi din cei ce doreau să intre în acest lanţ au trebuit să se „exileze" în afara oraşului lor pentru a putea participa. Succesul acţiunii a dat organizaţiei RUKH o mai mare greutate nu numai pe lîngă ucraineni, ci şi pe lîngă minorităţile din republică.

Întrucît Ucraina ocupă un loc important în cadrul federaţiei sovietice, puterea centrală nu-şi poate permite să trateze evenimentele cu brutalitatea rezervată ţărilor baltice. În Ucraina, reacţia ei trebuie să fie mai prudentă, mai ales că deciziile nu par a fi unanime la nivelul mişcării. În timp ce balticii, atunci cînd formează lanţul, sînt angajaţi deja pe calea ce trebuie să-i elibereze de Uniunea Sovietică, diferitele organizaţii componente ale RUKH-ului, deşi îndîrjite în a se uni, nu s-au pronunţat, totuşi, asupra concepţiei lor despre viitoarea Ucrainã: înăuntrul sau în afara URSS-ului? Lanţul ucrainean este, de altfel, mai puţin radical în ceea ce îşi propune, el doreşte să demonstreze unitatea ucraineană, în timp ce lanţul balticilor era destinat să exprime respingerea anexiunii.

Oricum, importanţa politică a celor două manifestaţii nu poate fi subestimată la Moscova. Pentru întîia oară, ele au demonstrat că organizaţii ivite din societate erau capabile să mobilizeze simultan populaţia întregii republici. Pînă atunci, nu îşi manifestaseră o asemenea capacitate. Lanţurile umane au dovedit că fronturile populare, deşi de dată recentă, au ajuns, totuşi, la maturitate, putînd trata de la egal la egal cu instituţiile politice considerate pînă atunci ca reprezentînd societatea naţională. Partidele comuniste, sindicatele, toate organizaţiile sociale emanînd din Partid îşi pierd legitimitatea — sau ce a mai rămas din ea.

Victoria concretă: bătălia electorală

Reforma politică din decembrie 1988 şi alegerile pentru congresul deputaţilor poporului oferă fronturilor populare ocazia de a-şi măsura forţa în termenii accesului în sfera puterii. Probă grea, deoarece alegerile legislative din martie 1989 nu sînt libere decît pe jumătate, pluralitatea autorizată a candidaturilor nefiind suficientă pentru a compensa interdicţia partidelor politice.[29] Pe deasupra, mişcările naţionale trebuie să învingă două dificultăţi majore. Prima este de ordin juridic şi ţine de statutul acestor organizaţii. Dacă legea electorală din 1988 recunoaşte fiecăruia dreptul de a

candida în alegeri, dacă organizațiile sociale, enumerate strict, au numărul lor fix de deputați, fronturile populare și organizațiile neoficiale, neintrînd nici în categoria formațiunilor electorale, nici în aceea a organizațiilor sociale recunoscute, nu figurează, deci, în principiu, printre participanții la alegeri. Cea de–a doua dificultate ține de noua repartizare a deputaților în Congres și în Sovietul Suprem, așa cum a fost ea definită în articolul 18 al legii electorale și în capitolul III din Constituția revizuită la 1 decembrie 1988.[30] Amendamentele aduse acesteia au avut ca efect diminuarea masivă a reprezentării republicilor în Congresul nou creat: sistemul deputaților de trei origini (reprezentanți ai federației, ai republicilor și ai organizațiilor sociale) reduce această reprezentativitate specifică la o treime, pe cînd în sistemul vechi, cele două camere ale Sovietului Suprem — Sovietul Uniunii, Sovietul Naționilor — acordau republicilor jumătate din reprezentanți. Erau 750 de deputați republicani, din 1.500 de deputați în Sovietul Suprem înainte de reforma din 1988; vor fi 750 din 2.250 după aceea. Aceeași remarcă este valabilă pentru noul Soviet Suprem din 1989, în care diminuarea generală a numărului de deputați face ca republicile să fie mai puțin reprezentate. Consecința acestei schimbări: electoratul din republici nu este prea doritor de a se prezenta la urne. Va trebui utilizată toată puterea de persuasiune a fronturilor populare pentru a–l convinge să voteze. În aceste condiții, rezultatul alegerilor, îndeosebi în țările baltice, în Moldova și Ucraina, este cu atît mai remarcabil.

În Lituania apare cel mai limpede importanța în alegeri a noilor formațiuni. Bucurîndu–se de un statut legal, de sprijinul populației testat în mai multe ocazii, *Saiudis* își prezintă candidați peste tot, împotriva celor ai Partidului Comunist. Două excepții de la acest duel: candidații retrași în favoarea lui Brazauskas și Berezov, respectiv primul și cel de–al doilea secretar al Partidului Comunist Lituanian. Deoarece s–au arătat relativ deschiși la tezele novatoare, *Saiudis* s–a temut ca, dacă pierdeau alegerile, cei doi responsabili ai Partidului să nu fie înlocuiți cu doi conservatori. Această retragere tactică nu a diminuat cu nimic succesul electoral zdrobitor și neașteptat al organizației. La ieșirea din scrutin, *Saiudis* avea 75% din mandatele atribuite Lituaniei, atît în circumscripțiile orășenești, cît și în cele rurale. Succesul celor doi secretari ai Partidului Comunist ar trebui adăugat locurilor cîștigate de *Saiudis*. Dacă ne reamintim că lituanienii numără 80% din populația acestei republici,

se poate trage concluzia că *Saiudis* a obţinut, practic, toate voturile naţionale şi că este, deci, la deschiderea Congresului deputaţilor, pe 25 mai 1989, un adevărat partid politic, reprezentînd, de fapt, cvasi–totalitatea poporului lituanian.

În lupta cu *Saiudis*, este de remarcat că nici unul dintre candidaţii organizaţiei predominant ruseşti *Edinstvo* (Unitate) nu a fost capabil să cîştige vreun mandat. Toţi înalţii responsabili ai Statului şi Partidului au fost învinşi. Legitimitatea este întrupată de *Saiudis*. Cu toate acestea, Frontul popular nu ajunge la putere. A doua zi după alegeri se pune problema crucială: se poate, în cadrul sistemului sovietic, reconcilia puterea cu legitimitatea?

În celelalte două republici baltice, în pofida unui electorat rus important, succesul candidaţilor fronturilor sau al celor susţinuţi de ele, deşi mai puţin zdrobitor, este tot atît de clar. Asistăm şi aici la o deplasare a legitimităţii de la instituţiile puterii către fronturi.

În Estonia, Frontul popular nu are candidaţi, dar îi susţine pe cei ai Partidului, care sînt şi frontişti, sau pe orice alt candidat care îi promovează programul. Din 21 de candidaţi susţinuţi de Front, 18 sînt aleşi. Republica are drept la 36 de deputaţi. Frontul se poate mîndri cu un scor bun: 18 deputaţi, adică 50% dintre aleşi, corespund aproape exact proporţiei estoniene a populaţiei, care este de 60%. Însă — compoziţia etnică obligă! — şapte candidaţi ai *Interfront*–ului au fost aleşi în raioanele predominant ruseşti.

În Letonia, rezultatul alegerilor este tot atît de satisfăcător pentru Frontul popular. Cifra deputaţilor republicii este de 40. Ca şi în Estonia, Frontul popular nu şi–a prezentat propriii candidaţi, ci i–a susţinut pe cei reformatori care au aderat la programul său. O populaţie ne–letonă, reprezentînd aproape jumătate din populaţia totală, a jucat, probabil, un rol determinant în această alegere. Şi totuşi, Frontul popular nu a pierdut nimic: jumătate din cei aleşi sînt frontişti, 70% îi susţin ideile lui. *Interfrontul* este la mare distanţă.

În Moldova, succesul electoral al mişcărilor naţionale a fost şi mai surprinzător, deoarece totul concura la înfrîngerea lor: un aparat de stat conservator, cu mare pondere, susţinut de un Partid ostil în mod direct *perestroikăi;* presiunile suferite de candidaţi şi de corpul electoral, care au ajuns pînă la ameninţări; în sfîrşit, caracterul nedemocratic al campaniei, în contradicţie totală cu dispoziţiile Legii electorale din 1988, care garanta candidaţilor un acces egal la locurile de reuniune şi la mass–media. Constatînd inca-

pacitatea lor de a trece peste aceste bariere la scara întregii republici, organizațiile naționale moldovenești au ales bătălia electorală, într-un număr foarte restrîns de circumscripții: șaisprezece, adică mai puțin de o treime, unde au cîștigat cu o majoritate. Dacă ținem cont de ansamblul deputaților moldoveni — cei aleși și reprezentanții organizațiilor sociale —, din 55 de locuri reformatorii dețin aproape o treime.

Prevalîndu-se de reprezentativitatea lor incontestabilă, deputații reformatori moldoveni la Congres s-au arătat foarte activi în toate dezbaterile referitoare la problemele naționale. Ei au cerut anchete parlamentare asupra represiunilor din Georgia și de la Chișinău; un control politic al forțelor de ordine și o legislație interzicînd utilizarea lor în republici; în sfîrșit, o nouă politică lingvistică, în conformitate cu programele tuturor fronturilor populare. Astfel, aleșii naționali moldoveni încearcă să devină, în plan parlamentar, purtătorii de cuvînt ai ansamblului organizațiilor naționale.

Aceste rezultate neașteptate, obținute într-un climat electoral neadecvat, au întărit în mod considerabil poziția organizațiilor naționale din Moldova și au constrîns puterea centrală să ia în considerare cererile lor. În același timp, neliniștea grupurilor minoritare în fața acestor succese a atras atenția Moscovei, care va dezvolta o „strategie a minorităților" împotriva naționalismelor din ce în ce mai pronunțate. Strategie periculoasă, pentru că riscă să provoace sau să încurajeze confruntări inter-etnice pe care Moscova nu le poate stăpîni întru totul.

Alegerile din Ucraina au fost marcate de înfrîngerea răsunătoare a numeroși demnitari din aparatul de Partid și de Stat. Eșec datorat — așa cum va explica Șcerbițki în ședința plenară a Comitetului Central al Partidului Comunist Ucrainean, întrunit pentru a constata dezastrul — activității Frontului popular și a diferitelor grupări informale care au mobilizat societatea împotriva Partidului și au obținut de la electorat aceste voturi negative. Înfrîngerilor suferite de *nomenklatura* ucraineană li se adaugă afrontul pe care îl reprezintă alegerea mai multor candidați ce vor deveni conducători ai RUKH-ului și ai altor organizații naționale. Fără îndoială, alegerile din 1989 au venit prea devreme, în contextul complicat al Ucrainei, unde Partidul Comunist, cu peste trei milioane de membri, constituie o forță de temut, capabilă să intimideze orice candidatură indezirabilă. Nici o organizație națională nu a putut să se implanteze suficient — RUKH încă își mai căuta calea — pentru

a pregăti o veritabilă campanie electorală. Totuşi, personalităţi ale acestei mişcări naţionale pe cale de a se organiza vor triumfa; faptul că Partidul hărţuieşte grupările nerecunoscute oficial va fi suficient pentru a trezi adeziunea populară la reformism. Rezultatele, neaşteptate şi pentru Partidul ucrainean, au fost greu acceptate de către el. Curînd după alegeri, într-un elan lipsit de democraţie, Şcerbiţki declară că *glasnost* „produce extremism şi naţionalism demagogic". Discursul său virulent este un veritabil apel la mobilizarea Partidului împotriva unei politici pe care nu a acceptat-o niciodată. Dar şi în Ucraina, ca pretutindeni, este prea tîrziu pentru a mai opri mersul democratizării. Formarea RUKH-ului, cîteva luni mai tîrziu, va demonstra că înăsprirea regimului nu are nici un efect asupra unei societăţi care se trezeşte la viaţă politică, ori asupra ideilor pe care le susţine.

Dacă alegerile nu au permis altor mişcări sau fronturi din republici să intre cu aceeaşi forţă pe scena politică, faptul se datorează, în tot Caucazul, creşterii conflictelor inter-etnice şi agitaţiei care însoţeşte represiunea, climat impropriu unei bune desfăşurări a campaniei electorale. În Asia centrală, presiunea *nomenklaturii*, absenţa tradiţiilor politice explică de ce nu au fost active fronturile populare. Astfel, în Kazahstan, toţi secretarii regionali ai Partidului au fost candidaţi unici în circumscripţiile lor, situaţie destul de răspîndită în această parte a periferiei. Alegeri inutile, deci, dar a căror lecţie rămîne. Fronturile populare vor trage concluzia că alegerile din 1990 trebuie pregătite: scopul lor, mai apropiat electorilor, îi va face să ia scrutinul cu atît mai serios.

Însă, la începutul anului 1989, fronturile populare îşi îndreaptă atenţia cu prioritate către problema limbii, preocupîndu-se, în acelaşi timp, şi de ecologie, domeniu în care *Verzii*, foarte activi, ameninţă să cîştige teren.

Victoria zilei de mîine: limba

Primul efect al *glasnost*-ului: întreaga zonă periferică a Imperiului se lansează cu toată forţa în bătălia lingvistică. Bilingvismul, atît de mult dorit de Moscova ca manifestare tangibilă a existenţei unui *popor sovietic*, a dus — se plîng ucraineni, georgieni, uzbeci — la o pierdere a identităţii, la o lentă alienare a limbii naţionale. Deschiderea propusă de Gorbaciov incită la această primă problemă; toate

grupurile informale sau fronturile o îmbrățișează, pentru a mobiliza societatea în jurul unei exigențe exprimate de toți, pentru a realiza un proiect invers tendinței impuse.

Bătălia lingvistică ascunde, în fapt, două probleme distincte.

Popoarele titulare din republici înțeleg să-și asigure supremația limbii lor asupra limbii ruse și a limbilor minorităților, atunci cînd acestea au și ele drepturi recunoscute oficial. Pentru a-și atinge scopul, națiunile mari vor să utilizeze *calea legală:* Constituția și legile specifice. Odată ce Uniunea Sovietică se proclamă *stat de drept,* garanțiile legale devin importante.

Cel de-al doilea aspect, mai complex, este cel al alfabetelor. Identitatea națională nu implică numai aderiunea la o limbă vorbită de întreaga națiune, ci și folosirea alfabetului tradițional care o leagă de grupul cultural mai larg din care face parte. Întreaga politică a lui Stalin de unificare a limbilor în jurul alfabetului cirilic va fi distrusă de revolta națiunilor.

Pînă la mijlocul anilor '80, naționaliștii cei mai înfocați mizau pe constituțiile republicane pentru a obține garanția statutului limbii lor. Cele trei republici din Caucaz aveau înscrise de multă vreme în constituțiile lor prevederea că limbile respective erau limbi oficiale ale statului. În 1978, în timpul revizuirii Constituției, această dispoziție a fost anulată, după manifestații impresionante. Însă anii '80, marcați de trezirea conștiinței naționale în întreaga Uniune Sovietică, au demonstrat insuficiența garanțiilor constituționale. Popoarele mici au cerut aplicarea ei și pentru ele, în timp ce limba rusă se impunea în tăcere prin texte.

Iată de ce, *glasnost* și *perestroika* îndemnînd la schimbare, statele naționale redeschid dosarul după 1985 și conferă, de astă dată, limbilor proprii un statut legal care să le asigure supraviețuirea.

În prima linie a acestei lupte se află, bineînțeles, cele trei popoare baltice, dar și Moldova și Uzbekistanul, ca pionieri, cele două țări cîștigînd, dintr-o lovitură, dubla bătălie a statutului legal și a alfabetului.

Nu toate legile sînt identice, ele traducînd o flexibilitate mai mare sau mai mică față de puterea centrală, care este cu atît mai zguduită de ceea ce constituie, pentru Uniunea Sovietică, o înfrîngere majoră, cu cît consecințele sînt nu numai morale și politice, dar și internaționale.

În acest maraton legal, Estonia este cea care elaborează textele cele mai severe.[31] Legea nu recunoaște decît limba estoniană și nu

acordă nici un privilegiu limbii ruse. Fiecare locuitor al republicii dispune de un răgaz de patru ani pentru a învăţa limba şi toate cuvintele ruseşti trebuie să dispară deîndată din locurile publice. Lituania,[32] deşi aici populaţia rusească este mai puţin numeroasă, s–a arătat mai suplă în privinţa răgazului, pentru că în această ţară, pentru punerea în vigoare a aceloraşi legi, se prevede o perioadă de tranziţie de doi ani. Letonia, cu peste 50% imigranţi, trebuie să fie şi mai conciliantă, lăsînd fiecărui locuitor al republicii posibilitatea de a alege, pentru a se exprima în viaţa publică, între letonă şi rusă. Cu toate acestea, terminologia rusă trebuie să dispară din inscripţiile publice.[33]

În această revoluţie a raporturilor inter–etnice, Moldova s–a arătat cea mai hotărîtă să refuze orice concesie.

Uniunea Scriitorilor şi Frontul popular s–au unit pentru a apăra proiectul prin care limba moldovenească îşi recîştiga statutul de limbă oficială, folosirea limbii ruse limitîndu–se la relaţiile dintre Moldova şi restul Uniunii. Susţinut de Partid, Sovietul suprem a prezentat un proiect contrar, în care limba moldovenească era cert recunoscută ca limbă oficială a Statului, dar rusa avea rolul de limbă de comunicare *internă* pentru toate naţionalităţile republicii. Manifestările s–au înmulţit la Chişinău (peste 500.000 de demonstranţi, pe 28 şi 29 august 1989), pentru a arăta că voinţa populară este de partea celor dintîi. Comunitatea rusă nu a rămas nici ea inertă: sovietele locale şi organizaţiile de Partid din oraşele cu o populaţie rusească numeroasă (Tiraspol, Rîbniţa) au bombardat puterea locală cu moţiuni condamnînd proiectele moldoveneşti. La 28 şi 29 august, un comitet de coordonare rusesc, *Soiuz* (Uniune) şi asociaţia *Edinstvo* (Unitate) îi mobilizează pe ruşii din republică. În timp ce Sovietul suprem dezbate problema, o grevă generală paralizează Tiraspolul; comitetele de grevă adună zeci de mii de manifestanţi, pretinzînd ca limba rusă să fie, prin lege, plasată la egalitate cu limba moldovenească, iar chestiunea alfabetului (reîntoarcerea la alfabetul latin) să fie supusă unui referendum. Confruntării inter–etnice, Gorbaciov îi adaugă intervenţia sa personală: uzînd de toată autoritatea sa, el cere primului secretar al republicii, ca rusa să primească statutul de limbă de comunicare inter–etnică.

Timp de patru zile, Sovietul suprem dezbate, sub presiunile de sens contrar ale moldovenilor, ruşilor şi aceea atît de apăsătoare a lui Mihail Gorbaciov. Votul final marchează triumful ideilor naţionale. Limba moldovenească este recunoscută drept limbă oficială, limbă

de comunicare inter–etnică, iar alfabetul latin îl înlocuieşte pe cel cirilic. Ca un gest de concesie făcut Moscovei, rusa este *şi ea* recunoscută (dar nu numai ea) ca limbă a relaţiilor inter–etnice.[34] Pentru Gorbaciov, care se implicase foarte ferm, eşecul este usturător.

După exemplul moldovenilor, uzbecii duc şi ei o luptă dublă pentru recunoaşterea limbii lor şi revenirea la alfabetul arab. În plan legal, fuseseră precedaţi de tadjici, care şi–au asigurat recunoaşterea statală a limbii lor la 22 iulie 1989, fără să rezolve, însă, şi problema alfabetului. Fără îndoială, asemeni moldovenilor, popoarele musulmane au început, înainte ca legea să le dea dreptul, să–şi folosească alfabetul prin intermediul noilor publicaţii sau ziare care au utilizat simultan cele două alfabete. În toate republicile Asiei Centrale, această „pedagogie a alfabetului" a cîştigat teren şi au fost înfiinţate cursuri de „lectură arabă". Şi în această privinţă fronturile populare sînt cele care au provocat schimbarea survenită mai întîi în Uzbekistan. Termenii discuţiei sînt identici cu cei care au impus adoptarea legii în Moldova: dar limba rusă? Deoarece, în privinţa alfabetului, cauza era deja cîştigată. În Uzbekistan, ruşii sînt în descreştere: ei se pregătesc să părăsească ţinutul, iar printre cei ce trebuie să rămînă, mulţi încearcă să se familiarizeze cu limba oficială.

Revoluţia lingvistică pe care o cunoaşte Uniunea Sovietică are multiple consecinţe. Dezbaterea a contribuit la înfruntarea între naţionalităţi; victoria limbilor naţionale provoacă amărăciunea comunităţilor ruseşti din republici şi a poporului rus în general. Această respingere a limbii lor este simbolul fragilităţii „prieteniei dintre popoare". Fratele mai mare este abandonat.

Efectul acestei victorii asupra celorlalte popoare ale Uniunii Sovietice nu este de neglijat. Este vorba de un efect moral care încurajează naţionalismul, dar şi de un efect politic. Popoarele unite printr–un alfabet comun, ermetic celorlalte, vor avea tendinţa de a forma o comunitate închisă. Există şi un efect internaţional: anumite frontiere ale Uniunii Sovietice dobîndesc astfel o porozitate lingvistică, popoare separate se vor apropia. Reîntorşi la scrierea latină, moldovenii revin în sînul comunităţii româneşti.[35] Recîştigîndu-şi alfabetul, azerii se apropie, cum şi doreau, de fraţii lor iranieni. Acest fapt este valabil pentru întreaga periferie, cu excepţia georgienilor şi armenilor cărora Stalin le lăsase alfabetul, ei nedispunînd de interlocutori în afara frontierelor.

Fronturile populare şi regrupările diferitelor mişcări au fost factorii decisivi ai descompunerii Imperiului. Mobilizînd societatea în

jurul unor aspiraţii sau neliniști latente care prin *glasnost* se pot, în sfîrșit, exprima, ele devin adevăraţii reprezentanţi ai societăţii. Legitimitatea cîștigată prin contactul strîns cu societatea le-a permis, făcînd presiuni asupra puterii locale, apoi asupra celei centrale, să orienteze sau să anuleze deciziile acestora, invocînd voinţa populară pe care o reprezintă. Dincolo de aceasta, în pofida sistemului de partid unic aflat încă în vigoare, ele au pătruns pe scena politică și au rivalizat triumfător cu Partidul, pe care l-au condamnat la prăbușire.

În spaţiul a doi ani, în care pluralismul nu există încă în URSS, iar Imperiul este, din punct de vedere oficial, intact, acești reprezentanţi reali ai voinţei sociale au contribuit — într-o manieră inegală, fără îndoială, dar aproape pretutindeni — la naşterea societăţii civile, la instaurarea unui pluralism *de facto*, la transformarea și dezintegrarea Imperiului.

Nu este de mirare că personalităţi precum Ligaciov, ataşate menţinerii sistemului sovietic, au constatat cu spaimă că înflorirea organizaţiilor informale sau recunoscute a condus la instaurarea unei *duble puteri*[36] (*dvoevlastie*), ceea ce implică dispariţia virtuală a sistemului sovietic sub forma în care a existat timp de șaptezeci de ani.

Capitolul VIII

De la suveranitate la independenţă

Federalismul sovietic se sprijină pe mai mulţi stîlpi. Justiţia este primul dintre aceştia. Constituţia Uniunii Sovietice este comună tuturor şi constituţiile republicilor trebuie să fie în acord cu ea (articolul 73 al Constituţiei din 1977). Articolul 74 precizează că „legile URSS-ului au putere egală pe teritoriul tuturor republicilor din federaţie. În caz de divergenţă, cea care prevalează este legea federală."

Un al doilea suport al federalismului este armata: „Serviciul militar efectuat în rîndurile forţelor armate ale URSS trebuie să fie o adevărată şcoală a internaţionalismului"[1]. Cu acest scop, legea militară din 1938, care a desfiinţat unităţile militare naţionale, stipulează că serviciul militar se efectuează în unităţi eterogene din punct de vedere etnic şi în afara teritoriului naţional.[2] Armata sovietică nu cunoaşte decît o limbă, rusa.

Ultimul stîlp de sprijin e Partidul Comunist, „forţa care orientează şi conduce societatea sovietică" (articolul 6 al Constituţiei din 1977). Partidul constituie simbolul unităţii societăţii sovietice chiar dacă există Partide comuniste locale în fiecare republică. Acestea nu sînt decît instanţe ale PCUS-ului, aşa cum precizează articolul 41 din statutul Partidului, adoptat la cel de al XXVII-lea Congres, în 1986.[3]

Cei trei stîlpi vor fi progresiv darîmaţi în anumite republici, în etapa de *suveranitate*, înainte de a se constata că şi această ultimă cerinţă este depăşită şi că a sunat ceasul *independenţei*.

Cîştigarea suveranităţii

Restaurarea adevărului istoric, chiar numai în parte, a jucat un rol considerabil în afirmarea suveranităţii republicilor. Semnificaţia cuvîntului este totuşi destul de neclară[4], deoarece ea acoperă atît practicarea tipului sovietic de federalism — „Republica federală... este un stat *suveran*" (art. 76 al Constituţiei din 1977) —, cît şi exigenţele maxime, adică independenţa şi separarea de Uniunea Sovietică.

La început, prevalează o concepţie intermediară, cînd statele baltice se decid să-şi proclame suveranitatea. La originea deciziei se află două constatări: suveranitatea în manieră sovietică nu este decît o himeră (cei trei „stîlpi" evocaţi mai sus o golesc de orice conţinut), iar „libera asociere" la Uniunea Sovietică, aflată la baza întregului sistem (art. 70 al Constituţiei), nu a fost valabilă în cazul ţărilor baltice; în al doilea rînd, dezbaterea asupra Pactului germano-sovietic[5] le-a permis acestor republici să-şi exprime dorinţa de suveranitate: anexate în virtutea unui acord atît de nedrept, încît a fost ţinut secret, statele baltice au în mod special dreptul de a o cere. Legalitatea cererii lor, nepercepută la timp de Moscova, se află în centrul demersului celor trei republici pentru dobîndirea mai întîi a suveranităţii, apoi a independenţei, adică pentru desprinderea de URSS.

Deci, în mai puţin de un an — noiembrie 1988 – iulie 1989 —, cele trei state baltice îşi afirmă suveranitatea şi, cu aceeaşi ocazie, obţin dispoziţiile legale ce le vor permite aplicarea ei în realitate. Deşi ideea a circulat înainte de 1988, Fronturile populare sînt cele care, prin programul lor, o materializează.

ASPECTUL CONSTITUŢIONAL

Estonia, deja radicală în politica sa lingvistică, este o dată în plus extrem de fermă în voinţa de a-şi recîştiga suveranitatea pierdută. La 16 noiembrie 1988, Sovietul Suprem al republicii o proclamă şi Parlamentul votează deîndată amendamentele constituţionale care îi dau conţinut. La 18 mai 1989, Lituania procedează la fel, urmată de Letonia la 28 iulie.[6] Din acest moment, statele baltice constituie o entitate aparte în ansamblul sovietic. Specificitatea este întărită de deciziile *Consiliului fronturilor populare* care concep un adevărat proces de integrare economică a celor trei

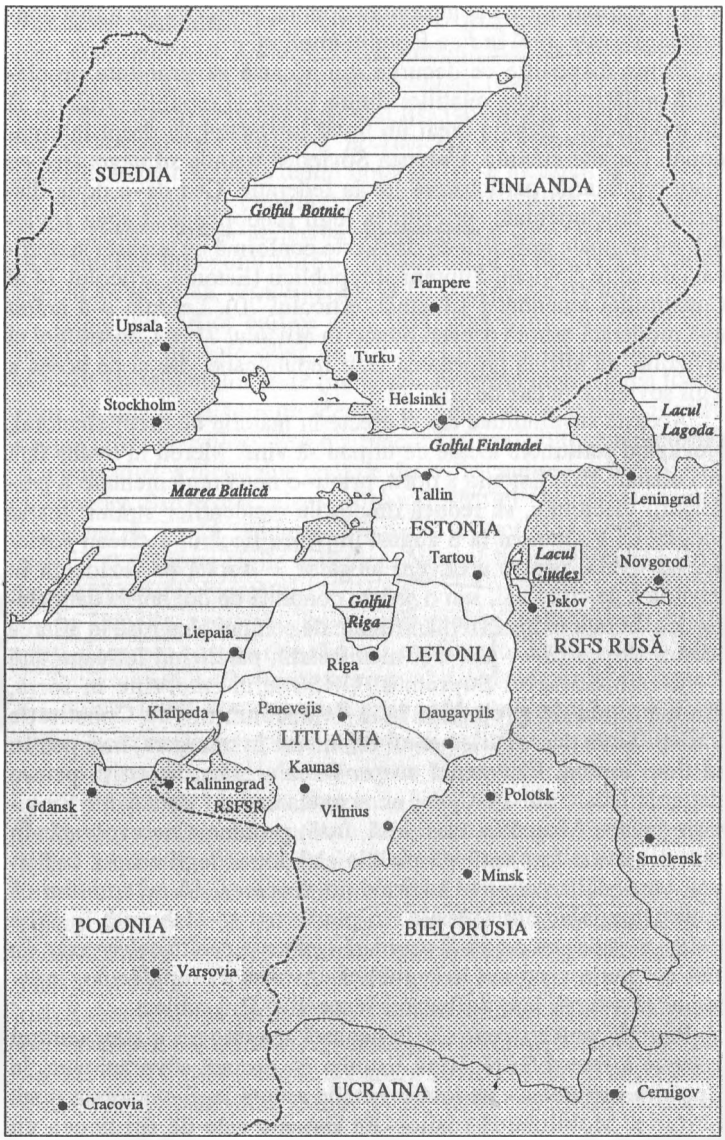
SUEDIA
FINLANDA
Golful Botnic
Tampere
Upsala
Turku
Stockholm
Helsinki
Lacul Lagoda
Golful Finlandei
Marea Baltică
Tallin
Leningrad
ESTONIA
Tartou
Lacul Ciudeş
Novgorod
Pskov
Golful Riga
Liepaia
LETONIA
RSFS RUSĂ
Riga
Klaipeda
Panevejis
Daugavpils
LITUANIA
Kaunas
Kaliningrad RSFSR
Gdansk
Vilnius
Polotsk
Smolensk
Minsk
POLONIA
BIELORUSIA
Varşovia
UCRAINA
Cracovia
Cernigov

republici. În nici o fază, de la afirmarea suveranităţii fiecărui stat, pînă la formarea acestui ansamblu comun, Moscova nu a fost consultată. Ea este pusă în faţa faptului împlinit.

Prima dispoziţie ce decurge din această suveranitate proclamată unilateral: baza relaţiilor dintre URSS şi republici trebuie să fie modificată; trebuie creat un tratat interstatal de drept internaţional. Cu alte cuvinte, Uniunea Sovietică trebuie *să negocieze* cu toate republicile participarea lor la federaţie. Cea de–a doua dispoziţie fundamentală: prioritatea legii republicane. Legea sovietică nu se poate aplica decît dacă este conformă cu aceasta şi aprobată de către Sovietul Suprem al republicii (Estonia, articolul 74 al Constituţiei amendate; Lituania, articolul 70). Letonia s–a arătat mai moderată asupra acestui punct: în articolul 71 al Constituţiei ei revizuite, ea afirmă prioritatea legii republicane, dar şi pe aceea a legii sovietice în caz de conflict.

Această suveranitate are şi efecte în materie de drept electoral, prevăzînd scrutinele locale ce urmau să vină. Mereu în avans faţă de celelalte ţări, Estonia a dorit, printr–o nouă reglementare a participării electorale, să reducă drepturile rezidenţilor străini; textul adoptat de Parlament la 8 august impunea fiecărui cetăţean sovietic, ne–eston, pentru a deveni alegător, o durată de rezidenţă în republică de cinci ani, sau o şedere continuă de doi ani la data alegerilor. În faţa indignării manifestate de comunitatea rusă la aflarea acestor dispoziţii — greve şi manifestaţii, paralizînd întreaga ţară — şi cum Sovietul Suprem al URSS–ului intervine în forţă, condamnîndu–le şi considerîndu–le neconforme cu Constituţia Uniunii Sovietice[7], Parlamentul eston bate în retragere, însă pentru un timp limitat. El votează suspendarea acestor dispoziţii pentru alegerile locale din 1990, dar nu şi anularea lor.[8] Satisfacţie provizorie pentru Moscova, care lasă, însă, problema nerezolvată. În fapt, aceasta a fost amînată pînă la elaborarea legii asupra cetăţeniei, cînd ideile cele mai radicale pot reapărea. Să ne amintim că Frontul popular din Letonia, în platforma sa elaborată în iulie 1988, prevedea că nu va fi acordată cetăţenia decît acelora care au trăit cel puţin zece ani în republică. Avansarea rapidă spre independenţă avea să lase dezbaterea respectivă fără subiect.

Reacţia puterii centrale la această respingere a supremaţiei federale a fost diferită. Cînd Estonia îşi declară suveranitatea, la Moscova ostilitatea este totală: bătălia asupra legii electorale îi stă mărturie. Mobilizarea rusilor din Estonia este de asemenea un

semn al neliniștii generate de acest demers inedit. Însă, în momentul declarației de suveranitate a Letoniei, Moscova pare să considere aceste declarații drept formale și se decide să reia inițiativa în plan economic. La 27 iulie 1989, Parlamentul sovietic (Sovietul Suprem) votează două trepte care stabilesc (sau mai degrabă recunosc) autonomia economică a celor trei republici și confirmă trecerea lor la economia contabilă *(hozrastcet)*. La Moscova s-a înțeles necesitatea de a accepta faptul împlinit[9] și se încearcă să se profite de această situație, convingînd republicile baltice să servească drept „cobai" pentru aplicarea reformelor pe care Gorbaciov vrea să le impună întregului URSS. Reușita lor ar fi benefică fiecăruia. Eșecul lor ar putea, de asemenea, să fie o lecție pentru toți.

Exemplul țărilor baltice este, însă, contagios. În primul rînd, pentru că el nu este doar de formă. Lituania opune ostentativ veto-ul său diferitelor texte (îndeosebi refuzînd impozitarea fondurilor de salarii ale întreprinderilor de stat, ori decizînd unilateral asupra cifrei pensiilor). Estonia practică și ea o politică a prețurilor și a impozitelor fără a ține cont de deciziile care se iau în federație. Alexandra Biriukova, vice-prim-ministru al Uniunii Sovietice, protestează, pe 16 ianuarie, precizînd că autonomia economică trebuie să respecte legile sovietice. Nimeni în statele baltice nu ia în seamă aceste obiecțiuni.

În Caucaz, exemplul baltic este mai seducător decît în alte părți, deoarece pare să dea răspuns conflictelor locale. Legea suveranității, votată de Sovietul Suprem al Azerbaidjanului în septembrie 1989, implică o concepție teritorială a suveranității. Azerbaidjanul se consideră stăpînul organizării politice a teritoriului său și numai organele puterii de stat sau un referendum popular pot să o modifice (aluzie clară la Nagornîi-Karabah). Ca în țările baltice, declarația azeră de suveranitate stipulează că legea sovietică nu se aplică în Azerbaidjan decît dacă este în conformitate cu aceea a republicii. În sfîrșit, exercițiul dreptului la separare depinde de un referendum popular în interiorul republicii. Azerbaidjanul își rezervă dreptul exclusiv de a proclama starea de urgență. Reiese de aici limitarea autorității centrale prin dispoziții ce o exclud de la orice reamenajare teritorială.[10] Contestată de Moscova pentru nerespectarea Constituției, ignorată și în practică, această lege nu a marcat decît o primă etapă, deoarece Sovietul suprem al republicii a anunțat, la începutul anului 1990, că —neputîndu-și impune

suveranitatea, — se va recurge la referendum pentru a se trece la separarea de URSS.

Armenia şi-a proclamat, de asemenea, suveranitatea, intitulîndu-se Republica Unită Armenia; într-o formă mai radicală, la fel face şi Georgia.

Cu toate acestea, în Georgia afirmarea unei suveranităţi reale pare de la bun început insuficientă, dintr-o dublă raţiune. După şocul din 9 aprilie, societatea este unită într-un sentiment de ură împotriva puterii sovietice, pe care trecerea timpului nu îl atenuează, ci dimpotrivă. Pe de altă parte, înmulţirea revendicărilor separatiste în interiorul republicii — ultimul episod: în vara anului 1989, azerii trăitori în Georgia fac presiuni pentru a obţine ca districtele situate la sud de Tbilisi, unde locuiau în grupuri masive, să primească un statut de autonomie teritorială — a convins mişcările naţionale că Georgia era ameninţată de o dezmembrare organizată la Moscova pentru a zdrobi definitiv sentimentul naţional. Ideea că supravieţuirea statului georgian este în cauză domină, de acum înainte, toate proiectele prezentate la Tbilisi. În această perspectivă, suveranitatea, care ar lăsa o parte din iniţiativă federaţiei sovietice, este respinsă în favoarea independenţei totale. Cît despre principiu, georgienii sînt primii în URSS care evocă dreptul la separare şi îl justifică prin condiţiile în care au fost ei legaţi de URSS: anexarea prin forţă militară în 1921, în pofida unui tratat de prietenie şi a unui statut de independenţă recunoscut pe plan internaţional. În iunie 1989, Uniunea scriitorilor din republică somează Sovietul suprem să proclame o suveranitate reală (asemănătoare celei din Estonia), cu crearea cetăţeniei georgiene şi organizarea, în funcţie de posibilităţi, a unui referendum popular în privinţa autodeterminării.[11] La 25 martie 1990, numeroasele partide politice şi organizaţii de diverse tipuri care au apărut în Georgia în pregătirea independenţei (această mărunţire a mişcării naţionale dovedeşte dificultatea georgienilor de a cădea de acord asupra modalităţilor unui asemenea demers) au reuşit, cel puţin, să se adune într-un *Forum naţional pentru independenţă*, destinat să devină o organizaţie rivală Sovietului suprem, pentru a conduce negocierile de separare cu Moscova. În acelaşi timp, Sovietul suprem republican amendează Constituţia, introducînd multi-partidismul, amînînd alegerile locale (care se desfăşurau în acel moment în întreaga Uniune Sovietică) pentru toamnă, în aşa fel încît să se poată ţine alegeri „naţionale" şi organizînd viaţa independentă a republicii.[12]

În forme diferite de cele adoptate de baltici, georgienii urmează aceeași cale. Modificînd calendarul electoral, dînd, mai ales, un conținut nou alegerilor locale din 1990, ei se plasează în afara vieții sovietice și subliniază că legalitatea se află, de acum înainte, la Tbilisi și nu la Moscova.

Un alt stat nou prin declararea suveranității este Uzbekistanul care, la 20 iunie 1990, a reluat pe seama sa modelul estonian, cu toate ezitările uzbecilor gata să se oprească din drum în loc să continue și să-și proclame independența.

Aceeași poziție o adoptă Moldova, în care Partidul Comunist local, confruntat cu pretenții separatiste în creștere, trece de la respingerea oricărei idei de suveranitate la adoptarea unui proiect de susținere a suveranității politice[13] și economice din interiorul unei federații transformate. O lună mai tîrziu, la 23 iunie 1990, Sovietul suprem al republicii votează această suveranitate, ca și proprietatea asupra tuturor resurselor naturale; el declară teritoriul zonă demilitarizată, respinge principiul unei duble cetățenii (moldovenească și sovietică) și anunță că republica va cere admiterea sa la Națiunile Unite.

Dacă mai adăugăm, în iulie 1990, proclamarea suveranității de către Ucraina, în termeni foarte radicali — însușirea tuturor resurselor naturale de către republică, decizia de a se crea o armată națională, de a bate monedă, adoptarea unei cetățenii ucrainene —, sîntem obligați să constatăm că extinderea fenomenului în toate republicile Uniunii Sovietice tinde să golească federația de conținutul său real.

Suveranitatea proclamată de către Rusia însăși constituie un capitol diferit, asupra căruia vom mai reveni. Totuși, ea atestă valoarea cuvîntului suveranitate, opus oricărei practici sovietice anterioare, care, în intervalul unui an, a cucerit uniunea întreagă și a demonstrat caducitatea federalismului sovietic. Prin demersul său îndrăzneț, Estonia a zguduit întregul sistem și a obligat Moscova să-l reconsidere de sus pînă jos.

ASPECTUL MILITAR

Armata sovietică — „armata prieteniei dintre popoarele Uniunii Sovietice" — nu a suferit mai puțin decît Constituția, de pe urma dorinței de suveranitate a republicilor. Viitorul unei armate plurietnice a fost mai mult decît pus în cauză la fața locului și în dezba-

terea publică. La faţa locului s-a dovedit că, departe de a juca rolul său de forţă integratoare a naţionalităţilor, armata era un loc privilegiat de dezvoltare a urii şi violenţei inter-etnice. Un raport oficial al procuraturii militare consideră că 20% din crime şi între 40 şi 70% din infracţiunile grave de încălcarea disciplinei din armată au „de acum un caracter explicit etnic sau rasial", fapt deosebit de alarmant; şi că „un mare număr dintre făptaşii unor acte criminale în armată sînt originari din Asia centrală sau din Caucaz".[14] Această constatare este confirmată de generalul N. Popov care scrie: „Elementele naţionaliste, contînd pe emoţia populară, tind să agraveze neînţelegerile inter-etnice. Ele reuşesc să-i tulbure pe tineri. Unii vin în unităţile lor cu un comportament şi nişte prejudecăţi naţionaliste şi religioase străine societăţii noastre".[15]

Aceste fraze acoperă un litigiu grav care explodează cînd *glasnost* va face posibilă exprimarea tuturor frustrărilor. Soldaţii înrolaţi din Asia Centrală se plîng de dispreţul şi tratamentul de sclavi la care îi supun ruşii, lucru confirmat de cuvintele unora dintre ei: „De la început, noi, albii, ne consideram superiori *ciurkilor* [centro-asiatici]. Dacă trebuia să facem o muncă dezagreabilă — să curăţăm latrinele —, obligam un kazah să o facă... În cazarmă, tot ce era respingător de făcut era pentru kazahi şi uzbeci." Dar şi balticii sînt victimele brutalităţilor în serviciul militar, în care violenţele fizice şi morale au devenit regulă.[17] Înfruntări organizate îi opun în armată pe „albi" musulmanilor; pe musulmani între ei, de la naţiune la naţiune; caucazienii, împărţiţi din cauza conflictului Nagornîi-Karabah, se înfruntă în marină.[18] Pe scurt, orice pretext este bun pentru a introduce în unităţile militare, atît de amestecate etnic, violenţa între etnii, ce împarte acum societatea sovietică. Încercările umilitoare la care sînt supuşi tinerii recruţi de către soldaţii mai vechi — *dedovşcina,* acest fenomen pe care toată presa îl denunţă astăzi ca pe o manifestare a răului ce roade societatea sovietică — nu exprimă, în principiu, decît diferenţa de vechime în armată. Nenumărate mărturii preluate de presa periferică arată că *dedovşcina* tinde tot mai mult să-i opună pe noii recruţi agresorilor pe grupuri naţionale, ceea ce agravează natura umilinţelor şi atinge violenţa rasială pură. Această violenţă duce la crime pe care *glasnost* le face publice. Uciderea unor soldaţi ruşi de către un soldat baltic care îi acuză de viol; uciderea apoi, drept pedeapsă, a balticului.[20]. Omorîrea sau zvonuri de omorîre a unor uzbeci. Nimic nu lipseşte din acest tablou tragic. Trebuie adăugat

că ierarhia militară, asigurată în majoritate de ruși — puterea nu a reușit să promoveze ofițeri proveniți din naționalitățile periferice, prea puțin tentați de viața militară sau incompetenți[21] —, apasă asupra acestui climat conflictual pe care responsabilii militari nici nu încearcă să-l risipească.

Armata este un mediu ostil celor ce nu sînt ruși, cel puțin ei o resimt în felul acesta. Atunci cum să mai uimească respingerea sa de către națiunile din federație? Pentru a scăpa de serviciul militar, totul este de încercat — cei chemați sub arme nu se prezintă la autoritățile militare, uimite de numărul în creștere al dezertorilor[22], sau de nenumăratele declarații de obiecțiuni de conștiință (reprimate în URSS). Greva foamei, susținută de manifestații populare, recruții refuzînd să servească în armata sovietică, au devenit monedă curentă, îndeosebi în Georgia. Dată fiind generalizarea rapidă a acestei ostilități față de armata sovietică, problema nu putea decît să figureze în fruntea revendicărilor mișcărilor naționale. De la o cerere moderată a unei modificări a regulilor militare sovietice, acestea au trecut adesea la o pretenție mai radicală: „Armata de ocupație trebuie să părăsească solul nostru".[23]

În această privință, plecarea trupelor Pactului de la Varșovia din Ungaria și Cehoslovacia, negociată în 1990, a avut un extraordinar efect de accelerare în URSS, îndeosebi în statele baltice, unde *Saiudis* cerea deja, de la crearea sa, să se revină la unitățile naționale și fiecare republică să-și înființeze propriile școli de ofițeri pentru a-i asigura cadrele. De la declararea suveranității, statele baltice încep să studieze transformarea sistemului militar și, consecință inevitabilă, tinerii chemați sub arme dezertează în număr tot mai ridicat, așteptînd să fie încorporați în armata republicii lor. În ziua în care este fondat, Frontul popular din Moldova înscrie în programul său, drept corolar al suveranității, formarea de unități militare omogene, chiar dacă admite ca acestea, rămînînd în cadrul armatei sovietice, să poată staționa în afara republicii. Însă Sovietului suprem al Moldovei îi va reveni decizia asupra locului lor de staționare și omogenitatea națională este un principiu ce nu poate fi negociat. Frontul popular din Georgia este tot atît de intransigent asupra acestui punct și cere tuturor simpatizanților săi, așteptînd ca serviciul militar sovietic să fie modificat, să protejeze pe recruții ce refuză să se înroleze. Nu este vorba de o dezertare, spune Frontul, ci de o poziție de așteptare legitimă. Cît despre

Ucraina suverană, ea rezolvă problemele în mod radical, decizînd să-şi creeze propria armată.

Presată din toate părţile, conştientă de atmosfera nesănătoasă din armată — atacată la capitolul *dedovşcina,* acela al violenţelor şi criminalităţii din mediul militar —, puterea sovietică a încercat să dezamorseze această bombă acordînd cîteva concesii naţionalităţilor mai turbulente.

Primul ministru al Estoniei a fost cel care s-a adresat cel dintîi Ministrului Apărarii al URSS-ului, pentru a obţine ca recruţii să rămînă în republică, la paza frontierelor sau în trupele Ministerului de Interne. El a obţinut o aprobare ambiguă, periodic denunţată la Moscova, dar care dă, cel puţin, guvernului naţional mijlocul de a proteja numeroşi tineri din contingent. În Lituania, primul secretar al Partidului, Algirdas Brazauskas, atent în permanenţă să nu fie depăşit în plan poliic de *Saiudis,* pledează el însuşi pentru această cauză pe lîngă generalul Iazov. În faţa unui fapt împlinit, se semnează un acord secret, deşi generalul Iazov continuă să se opună formării de unităţi naţionale. Georgienilor le-au servit aceste acorduri precedente menite să rămînă secrete, cunoscute însă de toată lumea; ei au obţinut ca recruţii căsătoriţi să beneficieze de aceleaşi privilegii în republica lor, ceea ce ar putea să genereze o creştere în curba căsătoriilor.[24]

Aceste aranjamente locale sînt mai puţin semnificative ca dezbaterea generală în care se înscriu. Şefii militari sovietici şi în primul rînd ministrul lor, se exprimă în general pentru menţinerea sistemului existent.[25] Ei sînt susţinuţi de Partid în această atitudine. Cea de a XIX-a conferinţă a Partidului s-a pronunţat fără ocolişuri, în iunie 1988, asupra necesităţii menţinerii sistemului. Totuşi, privind lucrurile mai îndeaproape, se constată că opinia armatei este împărţită în privinţa acestui subiect şi că un anumit număr dintre responsabili sînt înclinaţi să considere că o reîntoarcere la unităţile naţionale, departe de a avea un efect dezagregator, ar permite remedierea celor mai grave defecte dintr-o armată subminată de conflicte naţionale. Astfel, comandantul zonei militare baltice, general-locotenent Kuzmin— ales în Congresul deputaţilor poporului —, a sugerat că, dacă se doreşte evitarea descompunerii armatei sovietice în climatul de ostilitate generală, soluţia unităţilor naţionale ar constitui, poate, un rău mai mic.[26]

Neliniştea responsabililor sovietici în faţa extinderii tulburărilor etnice în armată s-a exprimat şi în cursul şedinţei plenare

consacrată de Partid problemelor naționale din septembrie 1989. Ministrul Apărării a atacat încă o dată „naționaliștii, separatiștii și extremiștii ce subminează armata din interior". Această poziție este împărtășită întru totul de puterea sovietică.

Dorința națiunilor de a-și reînsuși forța armată răspunde, în cele din urmă, unei duble preocupări. Grijei conducătorilor naționali de a reuni elementele unei suveranități veritabile i se adaugă o reală neliniște în fața consecințelor posibile în plan militar, în cazul unei confruntări naționale al cărei risc este tot mai mare. Toți se tem că va veni o zi în care, ca la Tbilisi, represiunea se va abate asupra republicii lor și un contingent însărcinat să restabilească ordinea va cuprinde în rîndurile sale soldați recrutați chiar din republică. Teama de a ajunge la un război civil — mișcările naționale sînt gata de orice sacrificii, dar nu sînt dispuse să-și lase compatrioții să se ucidă între ei — este prezentă pretutindeni. Evitînd o asemenea perspectivă prin menținerea recruților în republică, aceasta și-ar oferi totodată mijlocul de apărare în ipoteza unei represiuni militare.

Dezbaterea asupra armatei rămîne oarecum teoretică la Moscova, unde neîncrederea în recruții naționali se menține; mai mult, problema unei reorganizări generale a armatei — armată profesionistă sau serviciu militar — se pune de acum în mod direct. În acest context, problema reîntoarcerii la unitățile militare naționale prezintă o importanță secundară. La periferia Imperiului, însă, ea se pune în mod crucial, deoarece, dincolo de problemele de fond, fiecare guvern local care decide să-i apere pe cei ce nu se supun se întreabă dacă această acțiune nu va declanșa o reacție violentă a șefilor militari sovietici.

Pentru aceștia, într-adevăr, una este dezbaterea de principiu a organizării serviciului militar, alta este să asiști la evoluția nesupunerii, lucru cu atît mai îngrijorător, cu cît influența asupra recruților ruși este considerabilă. Armata sovietică, discreditată de campaniile de presă despre *dedovșcina*, pare un infern pentru toți și nimeni nu se grăbește să intre în rîndurile ei.[27] Dincolo de raporturile naționalităților cu armata, cazurile de indisciplină se înmulțesc (7000 de situații în 1989), contribuind la ruptura dintre armată și poporul sovietic.

RUPTURA DE PCUS

Într–o Uniune Sovietică aflată în descompunere, ultimul stîlp al integrării rămăsese, pînă de curînd, Partidul Comunist. Dar încrederea în el ca reprezentant al intereselor societăţii a dispărut, deoarece, după un sondaj efectuat în decembrie 1989, doar 4% din cei întrebaţi îi mai acordă un oarecare credit.[28] În pofida îndepărtării manifeste faţă de societate, Gorbaciov angajează, totuşi, în interiorul Partidului, la 19 septembrie 1989 — trei ani după revolta de la Alma–Ata —, prima discuţie de anvergură asupra problemei naţionale.[29]

La sfîrşitul lungii sale intervenţii — ceea ce nu face decît să dea mai multă importanţă cuvintelor sale — Gorbaciov dezvoltă ideea relaţiilor dintre PCUS şi partidele naţionale, problemă rezolvată aproape peste tot prin dominaţia fronturilor populare asupra partidelor. Ceea ce nu–l împiedică pe Gorbaciov, cum a făcut de multe ori, să avanseze certitudini contradictorii. Centralismul democratic autentic, corect, trebuie să dea — spune el — mai multă libertate de acţiune Partidelor comuniste decît republicilor, în acord, desigur, cu linia generală a Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, adică împotriva unei adevărate independenţe a partidelor naţionale. „Acesta ar fi sfîrşitul partidului nostru, fondat de Lenin!" declară el. Şi este adevărat că această bătălie împotriva federalizării Partidului, Lenin a dat-o la vremea sa cu o rigoare extremă şi a cîştigat–o![30]

Optzeci de ani mai tîrziu, discipolul său Gorbaciov va pierde aceeaşi luptă. Partidul Comunist Lituanian care, de la victoria electorală a organizaţiei *Saiudis,* nu supravieţuieşte decît supralicitîndu–şi politica naţională, a adoptat, la 10 iulie 1989, un nou program, prin care devine campionul „independenţei de stat lituaniene"; şi, pentru a–şi asigura mai bine noua imagine, anunţă un *congres extraordinar,* în care va decide propria sa independenţă. Episodul îşi are importanţa lui, marcînd sfîrşitul autorităţii Moscovei asupra unui partid comunist din federaţie şi subliniază slăbiciunea personală a lui Gorbaciov în afara zidurilor Kremlinului.

Partidul Comunist Lituanian este supus, timp de cîteva luni, unei duble presiuni: a CC al PCUS–ului şi a lui Gorbaciov însuşi. Alternînd rugăminţile cu ameninţările, acesta din urmă îşi înmulţeşte legăturile cu primul secretar al Partidului lituanian, Brazauskas, pentru a–l convinge să nu mai avanseze pe calea rupturii.

La 16 noiembrie, întreaga conducere a Partidului Comunist Lituanian este convocată la Moscova pentru a i se aduce la cunoștință că nici un partid nu trebuie și nu poate să părăsească PCUS–ul. Cincisprezece zile mai tîrziu, Vladimir Medvedev, responsabil ideologic al Biroului Politic, sosește la Vilnius, ca purtător al unui mesaj trimis de Gorbaciov. În fața tuturor acestor avertismente, cum să nu dai înapoi? Mai ales cînd ești în fruntea unui partid comunist al unei națiuni mici, ce numără mai puțin de patru milioane de locuitori! Amintirea celor petrecute la Tbilisi nu este atît de îndepărtată, încît aceste dezaprobări repetate pe ton amenințător să poată fi neglijate.

Totuși, Partidul lituanian, reunit în congres extraordinar la 20 decembrie 1989, votează fără ezitare ruptura de PCUS. Prima secesiune realizată în URSS, în plus de către un partid comunist! Rezultatele scrutinului sînt ele însele revelatoare: din 1038 de delegați numai 183 au votat împotrivă! Această cifră trebuie apropiată încă o dată de aceea a compoziției naționale a Lituaniei: 80% lituanieni. Este limpede că toți comuniștii lituanieni delegați la congres s–au pronunțat pentru ruptură.[31]

În fața acestui scor copleșitor, Gorbaciov reacționează la fel de violent ca Ligaciov. Amîndoi invocă „neliniștea generală a comuniștilor" și „inconștiența lituanienilor în fața dificultăților care îi așteaptă", vocabular ce amintește discursurile obișnuite ținute în ajunul oricărei reacții brutale în URSS, sau în Europa de Est, împotriva propriilor cetățeni

Inedit în această criză este curajul lituanienilor. Nici o ezitare, așa cum se vede din vot, apoi nici o sciziune (între lituanieni) în sînul partidului independent. Ei întîmpină cu indiferență presiunile Moscovei. Este clar că Gorbaciov, din acel moment, nu mai are nici o autoritate asupra Partidului lituanian și nici asupra Lituaniei în general. Puterea de decizie nu se mai află la Moscova. Alt subiect de uimire: în afara cuvintelor virulente ale conducerii PCUS–ului de la Moscova, nu sînt alte reacții și acest fapt încredințează naționalitățile că, în fața voinței lor de suveranitate, Gorbaciov nu se poate opune.

De ce, atunci, alte partide nu l–au urmat pe cel lituanian pe calea sciziunii? Probabil că aceste partide nu se bucură de un prestigiu suficient de mare în fața fronturilor populare, pentru a se angaja în lupte individuale din care nu speră să aibă vreun cîștig. Mai mult, curînd după exemplul dat de Partidul lituanian, istoria se

accelerează: de la independenţa Partidului se trece la independenţa statului. Suveranitatea nu mai satisface republicile cele mai avansate pe această cale. Lituania preia încă o dată conducerea mişcării.

David împotriva lui Goliat

Dacă pînă la secesiunea Partidului lituanian, Gorbaciov credea că este capabil să se opună tendinţelor de independenţă, după 20 decembrie 1989, el constată necesitatea prevenirii evenimentelor, în loc să acţioneze atunci cînd ele se întîmplau, adică prea tîrziu. Din acest motiv, pleacă în Lituania la 11 ianuarie 1990, precedat de o „mare ambasadă a PCUS–ului". Nici Gorbaciov, nici colegii săi nu şi–au precupeţit eforturile în cursul acestei călătorii ieşite din comun (din 1945, nici un conducător al URSS–ului nu a mai călcat pe solul Lituaniei) pentru a–i convinge pe lituanieni să renunţe la visul lor de separare şi să aştepte rezultatele *perestroikăi,* care avea să amelioreze soarta întregii Uniunii Sovietice. Toate argumentele posibile au fost avansate de Gorbaciov: soarta *perestroikăi,* ameninţată de comportamentul Lituaniei, interesul economic al acesteia, ale cărei structuri şi dezvoltare sînt strîns legate de cele ale Uniunii Sovietice; a desface aceste legături însemna a sărăci Lituania, neputîndu–li–se substitui legături economice cu statele capitaliste, care nu pot constitui o piaţă pentru producţia sa. „Independenţa vă conduce la preţurile de pe piaţa mondială şi vă prăbuşiţi!" profetizează Gorbaciov mulţimii venită să–l asculte într–o linişte glacială. Acestei ameninţări cu dezastrul economic i se adaugă un şantaj abia disimulat. Uniunea Sovietică a dotat Lituania cu porturi necesare comunităţii sovietice întregi, dar din care această republică are venituri considerabile în devize. Pentru Gorbaciov, lituanienii nu pot să ignore imensul prejudiciu pe care îl aduce independenţa lor Uniunii, ale cărei instalaţii militare şi navale vor fi puse astfel în cauză, ca şi persoanele care nu vor dori să rămînă într–un stat ultranaţionalist, chiar şovin. Toate acestea, în caz de ruptură, vor trebui să facă obiectul unei despăgubiri.

În mod mai explicit decît Gorbaciov, un articol apărut concomitent cu vizita sa evaluează preţul porturilor.[32] URSS–ul poate el, oare, să abandoneze investiţiile sale egoismului lituanian? Nu este Lituania datoare cu ceea ce toată ţara i–a sacrificat?

Presiunea economică și argumentul datoriei de înapoiat în caz de secesiune sînt explicate în discursul lui Gorbaciov. Nemulțumindu-se doar să mînuiască bastonul, el adaugă și o momeală prea puțin atrăgătoare, însă, pentru interlocutorii săi: Uniunea Sovietică va deveni o „adevărată federație", cum nu a fost niciodată, promite el. Și ea va vota o lege care va organiza dreptul la separare și care va permite lituanienilor să acționeze, dacă o vor mai dori, în deplină legalitate.[33]

Ascultat politicos de un auditoriu divers, Gorbaciov nu a impresionat pe nimeni, nici pe conducători și nici mulțimea. Visul de independență — *nezavisimost* — a înlocuit ideea suveranității. Alegerile locale din primăvara anului 1990 au permis organizației *Saiudis* să cîștige un mare succes cu un program de independență pentru un stat lituanian neutru, complet separat de URSS.

Aceste alegeri sînt foarte semnificative. Mai întîi, pentru că ele au fost o confruntare serioasă între partide politice deja foarte organizate (două Partide comuniste, unul independent, altul legat de PCUS, un partid social-democrat, un partid creștin-democrat, un partid ecologist). *Saiudis*, care nu este un partid politic propriu-zis, susține în principal candidați independenți sau candidați ai altor partide atașați programului său. În ciuda tuturor eforturilor ale Partidului comunist independent pentru a-și apăra pozițiile (Brazauskas optase pentru un program apropiat de cel al lui *Saiudis*, cu nuanțări: independență completă dar menținerea republicii cu un statut special în cadrul URSS-ului), *Saiudis* cîștigă alegerile în mod zdrobitor și cei cîțiva comuniști aleși și-au datorat succesul susținerii de către *Saïudis*.

Sovietul suprem al republicii, ieșit dintr-un sufragiu universal cu adevărat liber și pluralist, avea, deci, un mandat indiscutabil: să ducă la bun sfîrșit cîștigarea independenței. Reunit la 11 martie 1990, el a votat în cvasi-unanimitate (124 de voturi pentru și 6 abțineri) restabilirea independenței, reafirmînd valabilitatea votului din 1918 pentru a asigura continuitatea, istoric vorbind, cu statul lituanian independent pînă în 1940.

Unanimitatea caracterizează de asemenea votul asupra schimbării numelui republicii, care încetează de a mai fi *socialistă* și *sovietică*, pentru a redeveni *Republica Lituania;* la fel și votul asupra transformării Sovietului suprem în Consiliu suprem; și, în sfîrșit, alegerea lui Vitautas Landsbergis ca președinte. Noul președinte anunță de la bun început că va cere recunoașterea indepen-

denţei redobîndite din partea Moscovei şi declară că orice solicitare sovietică de despăgubire financiară va provoca în schimb cererea de reparaţii la care ar avea dreptul Lituania. Primul act al Consiliului suprem, destinat să marcheze independenţa, a fost adoptarea, la 13 martie 1990 — ziua alegerii lui Gorbaciov ca preşedinte al Uniunii Sovietice —, a unei legi ce îi elibera pe lituanieni de efectuarea serviciului militar în armata sovietică. Situaţia era cît se poate de clară: dreptul era de partea deciziei Lituaniei, Moscova urma nu-mai să recunoască această lege.

Reacţia sovietică a fost dominată mai mult de sentimente decît de înţelegerea evenimentului. „Ilegal", „neliniştitor", „inadmisibil" — Gorbaciov, Ligaciov, toţi liderii sovietici au folosit acelaşi vocabular pentru a răspunde declaraţiei de independenţă, chiar dacă Ligaciov, precaut, a anunţat de la bun început că folosirea forţei era exclusă. Pentru Gorbaciov, însă, nu era nimic de negociat, deoarece Uniunea Sovietică nu negociază decît cu statele străine, ceea ce nu era cazul Lituaniei. Pentru el, pînă la noi ordine, ea făcea parte din URSS.

La 15 martie, Congresul deputaţilor poporului îi susţine poziţia, refuzînd să recunoască soliditatea declaraţiei de independenţă, cu o majoritate zdrobitoare (1463 de voturi pentru această moţiune, 94 împotriva, 128 de abţineri). Lituania pare foarte izolată, vinovată de a fi păşit alături de drum. Gorbaciov îi adresează un ultimatum: să se alăture poziţiei Congresului deputaţilor poporului şi să recunoască ilegalitatea declaraţiei sale într-un răstimp de trei zile; pornind de aici, dacă Lituania o va cere prin referendum, se va putea reflecta la o negociere asupra procesului de separare şi a modalităţilor ce vor fi definite ulterior.

În această confruntare dintre Moscova şi Vilnius, ce debutează la 11 martie, Moscova este preocupată îndeosebi de urmări: independenţa pentru care a optat Lituania, relativ prudentă cu un an mai înainte, nu va cuprinde şi Estonia, care a fost în fruntea tuturor mişcărilor de pînă acum? Dar Letonia? Cum să o izolezi de Lituania? Cum să le inculci teama celor ce ar fi tentaţi să le urmeze exemplul, cum să îi faci să se răzgîndească? Probleme urgente, deoarece, dacă Estonia şi Letonia manifestă o oarecare prudenţă, orientarea lor nu lasă loc îndoielii.

Estonia urmează un drum foarte original. După alegerile din primăvara lui 1990, estonienii şi-au ales două parlamente. Unul este Sovietul suprem, ales în cadrul legilor sovietice; al doilea,

Congresul Estoniei, ales de comitetele de cetățeni. De fapt, Congresul este perceput de la bun început ca singurul Parla-ment legal al viitoarei republici. Străin de legalitatea sovietică, el a fost, totuși, acceptat de îndată de Sovietul Suprem, instituție sovietică. Printre membrii săi se află marile figuri ale vieții politice estoniene, majoritatea aleșilor estonieni la Congresul deputaților poporului, cum ar fi președinta Frontului Popular, Marilu Lauristin, și mulți alții.

Congresul Estoniei afirmă *existența neîntreruptă* a statului estonian (deoarece anexarea sa nu a fost recunoscută de un mare număr de state), el are ca program restabilirea republicii, pe baza tratatului semnat la Tartu în 1920 cu tînărul stat sovietic, dirijat atunci de Lenin. Deoarece Gorbaciov apelează la Lenin, să se arate, în consecință, fidel tratatelor semnate de acesta! La 12 martie, Congresul estonian adresează Congresului deputaților poporului al Uniunii Sovietice o declarație prin care reclamă recunoașterea *de facto* a republicii și deschiderea imediată a negocierilor pentru a reglementa toate problemele legate de independența redobîndită. Sovietul suprem al republicii îl urmează, el creează o comisie însărcinată cu negocierea independenței cu Moscova și numai un punct teoretic îl separă de Congres: a fost sau nu întreruptă existența republicii după anexare? există o continuitate între statul din 1918 și statul independent din 1990, care își exersează suveranitatea pe același teritoriu, cu aceeași populație?

În cele din urmă, Sovietul suprem uită repede aceste cîteva puncte controversate și se alătură Congresului. La 30 martie, cu 73 voturi favorabile și 3 abțineri, Sovietul declară că statul estonian și-a continuat existența *de drept*. Statutul său a fost acela al unui „stat ocupat" și consideră că proclamarea independenței nu este adecvată deoarece ar conferi o legitimitate guvernului de ocupație. Prin această declarație, Sovietul suprem deschide o perioadă tranzitorie, ce se va prelungi pînă la funcționarea normală a instituțiilor statului independent. Desigur, nu avem de-a face cu o independență formală, de tip lituanian, însă spiritul care o animă este același. Mai mult, alinierea totală a Sovietului suprem cu Congresul demonstrează triumful instituțiilor deja post-sovietice. Puterea estonă afirmă de asemenea că nu mai are obligații militare față de URSS și că asigură protecția celor ce refuză serviciul militar. Conflictul dintre Constituția Uniunii și cea estonă este, deci, deschis.

În ciuda handicapului unei populații rusofone masive, Letonia nu rămîne în urmă! La 15 februarie 1990, Sovietul suprem leton

votează — cu 177 voturi pentru şi 48 contra — o declaraţie mai ponderată decît celelalte, dar care afirmă, totuşi, necesitatea restaurării statului leton independent.

Trei poziţii distincte, deci, în care Lituania este în avans faţă de cele două state vecine; însă, în toate trei, independenţa declarată, sau pe cale de a fi, este fondată pe un mandat popular explicit (Lituania, Estonia) sau pe un vot parlamentar cu o mare majoritate (Letonia).

Oare Moscova mai are răgazul să-i intimideze pe estoni şi letoni, ameninţîndu-i pe cei din urmă? Poate fi determinată Lituania să dea înapoi prin ameninţări?

Goliat încurcat

Împotriva independenţei lituaniene, Moscova desfăşoară un arsenal prodigios: justiţia sovietică, presiunea economică, presiunea militară şi ameninţarea cu amputarea teritorială.

ARMA JUSTIŢIEI SOVIETICE

În timpul călătoriei sale în Lituania, Gorbaciov anunţase că o lege a separării republicilor era în pregătire. Agenda Congresului deputaţilor poporului dovedeşte că, dimpotrivă, această lege nu urma să fie dezbătută decît la sfîrşitul sesiunii. Declaraţia de la 11 martie o pune în prim plan. Congresul dezbate de îndată proiectul şi votează, la 4 aprilie 1990, o lege ce organizează modalităţile de separare.[34] Bazîndu-se pe această lege, Gorbaciov replică lituanienilor că ei sînt în contradicţie cu legea, textul din 4 aprilie neprevăzînd cazul declarării independenţei în mod unilateral. Lituanienii sînt deci trimişi la linia de „plecare", invitaţi să revină asupra declaraţiei din 11 martie şi să ia parcursul prevăzut de lege.

Nemulţumită de a opune Lituaniei numai legea separării, puterea sovietică invocă dreptul internaţional — Convenţia de la Viena, din 23 aprilie 1978, a cărei semnatară era şi Uniunea Sovietică. Această convenţie obligă statul care se autodetermină să respecte legile în vigoare ale statului din care face parte şi pe care vrea să-l părăsească. Aşa încît Moscova ridică flamura noii legi din 4 aprilie![35]

Răspunsul lituanian are o dublă pertinență. Lituania afirmă, în primul rînd, că separarea nu este aplicabilă decît țărilor care au aderat *liber* la URSS, ea nefiind în cazul acesta prin chiar termenii Constituției. Țară anexată cu forța, ca și celelalte două țări baltice, Lituania nu intră în categoria statelor descrise de articolul 70 al Constituției sovietice. Mai mult, ea obiectează că declarația ei de independență este conformă articolului 72 al acestei Constituții: „Fiecare republică își păstrează dreptul de a se separa liber de Uniunea Sovietică", necontravenind legii secesiunii, deoarece ea nu exista la 11 martie 1990. În plan internațional, poziția Lituaniei este cu atît mai greu de contestat, cu cît majoritatea marilor națiuni nu a recunoscut niciodată încorporarea sa în URSS, ceea ce președintele Giscard d'Estaing a reamintit în 1975, la semnarea acordului final de la Helsinki.

Aceasta va fi, de altfel, poziția adoptată prudent de majoritatea statelor occidentale în 1990 (cu Statele Unite și Franța în frunte). La cererea de recunoaștere a Lituaniei, ele răspund răspicat că nu pot recunoaște o independență pe care au considerat–o întotdeauna juridic menținută, chiar dacă, *de facto* a fost suprimată.

Dacă, jurisdicțional, Lituania este astfel pe un teren mai sigur decît Moscova, în realitate, forța nu este de partea sa. De aceea, Gorbaciov a refuzat să piardă timpul cu argumentări juridice și a preferat să se consacre presiunilor asupra rebelilor.

PRESIUNILE ECONOMICE

Presiunile economice sînt ușor de aplicat. Interdependența economică este regulă în URSS. Printr–o blocare adecvată, Moscova poate, deci, să asfixieze republica, chiar dacă Gorbaciov a susținut, la început, că nu are de gînd să o înfometeze. Blocarea economică, afectînd în principal produsele energetice și materiile prime, este o constrîngere ce apasă asupra capacităților de producție și a vieții cotidiene a republicii. Moscova amenință, de asemenea, să se opună oricărui export de bunuri din Lituania către restul Uniunii Sovietice lucru care îi va afecta de îndată bugetul.[36] Cu toate acestea, eficacitatea blocadei nu este totală. Lituania furnizează la rîndul ei bunuri de consum și îndeosebi bunuri alimentare a căror absență, în penuria generală, agravează efectele crizei economice.

Pentru ca blocajul să fie real, Uniunea Sovietică trebuie să se asigure că este urmată de toţi partenerii economici ai Vilniusului, în primul rînd, deci, de Estonia, Letonia şi Bielorusia vecine, în care tranzitează produsele petroliere destinate Lituaniei, venite din exterior. Ea ar trebui de asemenea privată de venitul în devize pe care îl obţine din traficul portuar.

Moscova s-a străduit în mod eficace să descurajeze orice ajutor exterior (Polonia a considerat înţelept, într-o primă perioadă, să nu încalce această regulă, statele Occidentale de asemenea) şi să interzică navelor şi turiştilor accesul pe litoralul şi la frontierele republicii. Experienţa istorică demonstrează, însă, că aceste măsuri au o acţiune limitată în general, mai ales cînd ele nu reuşesc de la început să intimideze ţara supusă embargoului. Or, este remarcabil că lituanienii rămîn decişi pe poziţia lor, exprimîndu-şi dispreţul faţiş pentru problemele materiale ivite din blocadă. În această privinţă, coeziunea societăţii în jurul puterii independente aminteşte mobilizarea englezilor în faţa *Blitz*-ului din 1940.

PRESIUNILE MILITARE

Presiunile militare sînt mai greu de suportat, deoarece nu se poate şti niciodată dacă este vorba de o simplă intimidare sau de pregătirea unei intervenţii militare totale. De la 11 martie, Moscova nu a încetat presiunile, cînd mai ameninţătoare, cînd mai formale. După ce responsabilii politici au declarat că orice recurgere la forţă este exclusă, mareşalul Akromeev, consilierul lui Gorbaciov în probleme militare, a adoptat poziţia inversă: „Nu-mi este teamă să utilizez forţa dacă va fi necesar"[37], declară el. Ameninţarea este cu atît mai serioasă, cu cît trupele sovietice nu au de efectuat mişcări importante pentru a ajunge în Lituania: ele se află la faţa locului, ca şi trupele Ministerului de Interne. De altfel, ele au făcut cîteva demonstraţii spectaculoase: defilări cu tancurile pe străzile Vilniusului, ocuparea cîtorva clădiri publice şi, mai ales, operaţiunea „lovituri de pumn", pentru a pune mîna pe recruţii ce refuzau înrolarea, ascunzîndu-se prin spitale. Însă, ca şi blocajul economic, ameninţarea militară nu este niciodată dusă pînă la capăt. Din cînd în cînd, un responsabil sovietic — Gorbaciov la întîlnirea la nivel înalt de la Ottawa, la 30 mai, de exemplu — lasă să se înţeleagă că e gata să utilizeze forţa. Ameninţare mult prea

agitată, fără a fi pusă în execuție de conducătorii sovietici, ea lasă să se instaleze îndoiala. Lituanienii care au luat hotărîrea să nu se lase teoretic înfricoșați, au ajuns încetul cu încetul la concluzia că nici nu aveau de ce și că aceste amenințări erau destinate mai degrabă să salveze demnitatea Uniunii Sovietice decît pentru a–i face să se supună voinței ei.

AMENINȚAREA TERITORIALĂ

Arma dislocării teritoriale este, poate, pînă la urmă, cea mai neliniștitoare, deoarece ea deschide poarta conflictelor ulterioare între națiunile vecine.

Două probleme teritoriale sînt ridicate la Moscova încă de la 11 martie: viitorul orașului Kaliningrad — fostul Königsberg — la care accesul Rusiei este repus în cauză de independența lituaniană și, mai ales, soarta orașelor Vilnius și Klaipeda pe care Uniunea Sovietică le atașase Lituaniei în 1940, cînd a anexat–o.[38] Aici se pune problema unor districte care în 1938 se aflau sub suveranitate poloneză și care, după anexarea Bielorusiei occidentale în 1945 de către URSS, ar fi trebuit, din rațiuni istorice evidente, să fie încorporate Republicii Sovietice Bieloruse. Frontiera lituano–bielorusă, trasată în 1940 și completată la sfîrșitul războiului, integrează aceste districte și în special Vilno (sau Wilna), devenită Vilnius, teritoriului Republicii Socialiste Sovietice Lituaniene. Pînă în 1990, nimeni din Bielorusia nu s–a gîndit să conteste această situație și brusca ardoare a bielorușilor în revendicarea teritoriilor situate în Lituania își are, fără îndoială, originea la Moscova. Această ardoare se materializează printr–o cerere oficială adresată de Sovietul suprem al Bielorusiei Vilniusului, de a reconsidera linia frontierelor. Pentru bielorusi este limpede că, în cazul în care Lituania părăsește Uniunea Sovietică, respingînd consecințele acordului din 1939 și 1940, nici ei nu au mai multe motive să respecte acest acord ce îi privează de o parte din teritoriul lor.

Lituania poate să accepte, oare, în același timp, să piardă Vilniusul, mai multe districte, portul Klaipeda și să fie traversată de un coridor ce leagă Rusia de Kaliningrad? Responsabilii lituanieni resping fără discuție aceste amenințări teritoriale. Pe de altă parte, au înțeles că nu le pot trata cu ușurință, deoarece, la acest punct, dreptatea nu este de partea lor întru totul.

Îndată ce a păşit pe calea deschisă de Lituania, Estonia a devenit obiectul unor ameninţări similare. *Interfrontul,* care îi reuneşte pe ruşii estonieni a anunţat că, în caz de separare formală, ruşii vor cere la rîndul lor dreptul de a se separa de Estonia pentru a forma, în Nord-Estul în care locuiesc, o regiune ataşată Uniunii Sovietice. Mai tîrziu au cerut şi adăugarea regiunii Tallin. Chiar dacă Estonia nu poate accepta să-şi piardă în felul acesta o parte din teritoriul său, conducătorii ei au primit cu sînge rece acest proiect, în care bănuiau mai degrabă o presiune indirectă venită de la Moscova decît o ameninţare serioasă din partea comunităţii ruseşti.[39]

SPRE SECESIUNE

Cu toate punerile în gardă, Estonia şi Letonia s-au alăturat în două luni Lituaniei. Fidelă concepţiei prudente care a dirijat toate demersurile sale în acest domeniu, Estonia s-a mulţumit să acumuleze deciziile care întăreau declaraţia sa din 30 martie: refuzul de a îndeplini obligaţiile militare comune; refuzul de a contribui în continuare la bugetul apărării şi menţinerii ordinii în URSS pentru KGB în primul rînd; instaurarea, prin legea din 16 mai, a unui statut tranzitoriu, la sfîrşitul căruia legalitatea sovietică şi sistemul judiciar din URSS încetează de a mai fi aplicate. După ce şi-a reluat numele tradiţional al republicii, Estonia a demontat statuile lui Lenin. În sfîrşit, comuniştii pro-sovietici şi provocatorii încercînd să ia cu asalt sediul guvernului, autorităţile au mobilizat o miliţie naţională — compusă din recruţii potenţiali şi din cei ce refuzau să se înroleze — şi au însărcinat-o cu menţinerea ordinii publice şi, în caz de necesitate, cu apărarea statului.

Letonia a mers pe o cale mai formală. La 4 mai 1990, Sovietul suprem a proclamat prin lege independenţa republicii, în cursul unei reuniuni solemne, la care a fost invitat şi preşedintele Lituaniei, prezenţa sa simbolizînd solidaritatea şi comunitatea ideilor în Baltica.[40]

Asemeni Estoniei, Lituania i-a mobilizat pe tineri pentru a constitui o gardă naţională, armată potenţială, care nu ar fi putut fi foarte eficace în faţa unei intervenţii militare, dar care dovedeşte, ca şi garda estonă, hotărîrea republicii de a apăra cu orice mijloace independenţa redobîndită.

La 12 mai, preşedinţii celor trei state baltice, reuniţi la Tallin, au reînfiinţat *Consiliul Statelor Baltice*[41] care a existat înainte de

război. Acest Consiliu are ca sarcină să organizeze în comun trecerea de la o independență formală la una reală și să contribuie la dezvoltarea cooperării dintre cele trei state. În primul rînd, însă, el a fost reînființat pentru ca balticii să se poată prezenta exteriorului sub un front comun. Odată instalat, Consiliul i-a cerut lui Mihail Gorbaciov să înceapă negocierile în vederea normalizării raporturilor dintre cele trei state și URSS, pentru a reglementa toate chestiunile legate de separare. El a cerut, de asemenea, semnatarilor acordului final de la Helsinki acceptarea țărilor baltice, mai întîi ca observatori, de către CSCE, care să servească drept cadru independențelor lor restabilite.

Ignorate de semnatarii acordului de la Helsinki, demersurile balticilor au fost însă remarcate la Moscova. Și mai puțin decît în luna martie, Mihail Gorbaciov nu se arată dispus nici în mai să accepte aceste independențe despre care susține că sînt declarate unitaleral. El denunță încălcarea Constituției prin demersurile letone și estoniene, însărcinînd procurorii republicii să asigure în statele baltice, sub autoritatea Procuraturii Uniunii Sovietice, respectarea Constituției sovietice și a legilor federale. Însoțite de insinuarea că sancțiuni economice ar putea fi aplicate Letoniei și Estoniei, aceste dispoziții sînt, la o primă privire, greu de interpretat. Sînt ele amenințări reale, sau tentative destinate cîștigării de timp, în așteptarea unei negocieri ce ar salva aparențele și de o parte și de cealaltă?

Fără îndoială că poziția oficială a Moscovei se exprimă într-o primă etapă printr-o reală intransigență verbală. Așa cum a făcut și la 11 martie, Gorbaciov își menține afirmațiile: statele Baltice sînt în afara legilor, statutul lor este o afacere internă a Uniunii Sovietice și nu poate fi obiectul unei negocieri, deoarece negocierea se face în relațiile inter-statale, nu în relațiile interne dintr-un stat. Dacă statele baltice renunță la independența lor, acceptă să se încadreze în Uniunea Sovietică și respectă Constituția ei, atunci un compromis ar putea avea loc.

Oricît de radicală ar părea această poziție, ea naște îndoiala. Dacă Gorbaciov invită țările baltice să se supună în fața forței Moscovei, înseamnă că anumite porți au fost deschise. El le va deschide și mai mult după întîlnirea sovieto-americană. Această cronologie este, de altfel, ușor de înțeles: Gorbaciov nu putea să-l întîlnească pe Bush după ce ar fi făcut concesii balticilor, de parcă ar fi cedat dinainte „preocupărilor" Statelor Unite. Cine se prezintă

la o întîlnire la nivel înalt pe poziţii de extremă slăbiciune, cedînd cărţile cu cea mai mare miză? După întîlnire, însă, reconfortat de faptul că nici o presiune reală în favoarea balticilor nu a fost exercitată oficial asupra lui, îşi poate permite să pregătească liniştirea spiritelor.

La 12 iunie, Gorbaciov îi primeşte la Moscova pe cei trei preşedinţi ai Sovietelor supreme baltice şi le sugerează să-şi *îngheţe* declaraţiile de independenţă, pentru a permite începerea negocierilor. În aparenţă nu s-a schimbat nimic, pasul este, însă, considerabil. Mai întîi, *a îngheţa* nu înseamnă a anula aceste declaraţii. Acestea subzistă, chiar dacă în perioada de tranziţie guvernele baltice se angajează să nu ia decizii contrare legilor sovietice. Mai mult, Mihail Gorbaciov adoptă o poziţie suplă referitoare la procedura de separare şi admite că ea poate fi mai rapidă decît o prevăd documentele. Preşedintele Consiliului suprem leton, Anatoli Gorbunov are dreptate, fără îndoială, cînd constată că propunerea lui Gorbaciov echivalează cu o recunoaştere implicită a independenţei. Nu se poate „îngheţa" decît ceva ce există. Şi responsabilii lituanieni, pînă atunci intratabili, acceptă principiul „îngheţării", îndată ce URSS-ul renunţă la blocada economică.

Calea este liberă pentru o soluţie negociată, nu a „crizei baltice", ci a separării statelor baltice. David şi Goliat sînt în aparenţă la egalitate. Însă Davidul baltic debutase atît de rău cu trei luni mai înainte, încît simpla sa supravieţuire este o victorie. În cele din urmă, totul obligă Moscova să evite prelungirea unui conflict ale cărui consecinţe asupra restului federaţiei sînt deja dezastruoase.

„Modelul" baltic

La 11 martie, declaraţia de independenţă a Lituaniei a fost primită cu scepticism de toate republicile unde gestul spectaculos al Parlamentului din Vilnius a fost considerat o imprudenţă. Marea majoritate care votează la Moscova legea secesiunii, lege care obligă Lituania să cedeze, dovedeşte solitudinea iniţială a balticilor. Mai mult, ezitările estonilor şi letonilor de a se angaja pe calea deschisă de lituanieni i-au inspirat Moscovei ideea că, alternînd cu îndemînare ameninţările cu ofertele de pace, era posibil să evite formarea unui front baltic unit.

Eroarea de calcul devine curînd vizibilă. Estonienii și letonii preferă imprudența, asumîndu-și riscul de a părea rupți de restul republicilor și în felul acesta vulnerabili. După o scurtă ezitare, ei își înmulțesc gesturile de solidaritate cu Vilniusul. Semne de susținere asemănătoare vin și din restul Uniunii Sovietice, unde fronturile populare — de pildă, RUKH-ul —, dar și autorități oficiale — Sovietul Moscovei, de exemplu — organizează manifestații în favoarea Lituaniei. Frontul popular din Bielorusia s-a arătat în această privință deosebit de activ, luînd poziție împotriva guvernului acestei republici și împotriva pretențiilor sale teritoriale în Lituania.

Balticii datorează Frontului din Bielorusia mobilizarea generală a fronturilor populare în favoarea lor și elaborarea a două proiecte ce îngrijorează Moscova: o „Uniune politică a republicilor occidentale din URSS, de la Estonia pînă la Moldova" și o Piață comună acoperind aceleași spații.[42]

În statele musulmane, sentimentul solidarității este la fel de puternic. El se exprimă prin manifestații de sprijin și prin acte spectaculoase organizate de fronturile populare. În Uzbekistan, *Birlik* adresează o scrisoare conducătorilor sovietici, responsabililor tuturor republicilor și Națiunilor Unite. Toate mișcările neoficiale și partidele politice din Azerbaidjan se regrupează pentru a propune republicii lor și celorlalte să ajute Lituania „să-și plătească răscumpărarea față de URSS", dacă va fi obligată la aceasta și să intre în contact diplomatic cu ea.[43]

Atîta timp cît acest sprijin vine din partea unor organizații politice cu un statut nedefinit, Moscova poate să-l ignore. Curînd însă, guverne și autorități oficiale se aliniază pe același front. Moldova, Bielorusia, Georgia — prin Sovietele lor supreme votate în 1990 — recunosc solemn dreptul țărilor baltice la autodeterminare și legalitatea procedurilor pe care le-au folosit, deoarece independența lor a fost declarată de parlamente alese în mod liber.

La 31 mai, un ales al ultimelor alegeri face un gest definitiv. Gavril Popov, noul primar al Moscovei, anunță intenția sa de a stabili relații comerciale cu Lituania în vederea aprovizionării capitalei. La Leningrad, tot un primar proaspăt ales, Anatoli Sobceak, angajează, la 26 iunie, convorbiri politice și economice cu guvernul Estoniei. În sfîrșit, Boris Elțîn, de îndată ce este ales președintele Sovietului suprem al Rusiei, își exprimă intenția de a încheia un tratat de cooperare cu țările baltice.

În exterior, în pofida prudenţei generale, gheaţa care înconjura statele independente începe să se topească. Polonia începe să furnizeze materii prime Lituaniei. Vaclav Havel, noul preşedinte al statului cehoslovac, îl primeşte pe preşedintele Landsbergis la Praga.

Chiar dacă François Mitterrand şi Helmut Kohl invită Lituania la negocieri, este clar că mesajul lor stimulează cele două părţi la un dialog rezonabil. Acest mesaj înseamnă, totodată, o recunoaştere implicită a caracterului internaţional al confruntării dintre Moscova şi statele baltice. Este teza susţinută de Vilnius, ea îşi bazează apelul la negociere pe o independenţă ce nu priveşte decît Lituania. În sfîrşit, cînd Consiliul statelor baltice se adresează CSCE şi Naţiunilor Unite, devine limpede că nici una dintre cele două organizaţii — mai ales CSCE — nu vor putea ignora mult timp aceste state. Izolarea baltică va deveni curînd o amintire şi Moscova se află în defensivă.

„Modelul baltic" nu i-a învins doar pe sceptici, el a făcut şi discipoli. În demersul său spre separare, Georgia reia pe seama sa argumentarea generală a balticilor, sperînd să pătrundă în felul acesta pe o „cale internaţională" de acces la independenţă, în loc de a se supune procedurii atît de dificile a separării. Invocînd condiţiile în care a intrat în sistemul sovietic, ea afirmă că guvernul legal nu şi-a abandonat funcţiile sale şi că el nu a aderat de bună voie la Uniune. Prin urmare, legea separării nu o priveşte, aşa cum ea nu a fost valabilă pentru Estonia. Este îndoielnic dacă situaţia Georgiei este resimţită la Moscova drept identică aceleia a ţărilor baltice. În mod liber sau nu, Georgia a aderat la pactul Uniunii care a fondat URSS-ul la 30 decembrie 1920 şi acest demers neliniştește Moscova, deoarece el dovedeşte că republicile profită de tot ce se întîmplă în URSS şi în afară pentru a-şi argumenta cauza.

Evenimentele care au răscolit spaţiul politic est-european — frontiere rupte, schimbate, popoare reunite — au cunoscut un ecou extraordinar la periferia Imperiului sovietic, fapt ce nu poate decît să încurajeze avansarea spre independenţă. Moldova înseamnă, în această privinţă, o problemă serioasă pentru Moscova. Fără îndoială că nesiguranţa ce caracterizează politica românească îi poate îndemna o vreme pe moldoveni la răbdare. Însă manifestaţiile populare de la graniţă, grupurile ce încearcă să taie sîrma ghimpată care separă Moldova de România (nu a început revoluţia din Estul european prin tăierea sîrmelor ghimpate de la frontiera Austriei cu Ungaria?) dovedesc că visul reunificării prinde viaţă în Moldova.

Acest proces de reunire nu este, oare, la acest sfîrșit de secol, perspectiva ce se deschide popoarelor separate în 1945?

Aceeași dorință se manifestă la karelienii din Finlanda, separați de frații lor la sfîrșitul războiului sovieto–finlandez, în 1945, cînd URSS–ul și–a însușit o parte importantă din teritoriul Kareliei. La ceasul revendicărilor unificatoare, karelienii din Finlanda îi cer președintelui lor să îndemne URSS–ul să accepte pentru ei ceea ce a acceptat pentru Germania. Optzeci și unu de mii de karelieni trăiesc în Republica Autonomă a Kareliei, respectiv a zecea parte a populației sale.[44] Numărul lor este în descreștere în fiecare an și compatrioții lor din Finlanda susțin în zadar că, rămînînd în URSS, ei vor dispărea în curînd cu totul. Dacă este greu de imaginat guvernul finlandez cerînd Moscovei returnarea teritoriului pierdut, în schimb ne putem aștepta ca poporul karelian din URSS să se organizeze pentru a reclama suveranitatea Kareliei. Ținînd cont de numărul redus al karelienilor, amenințarea ce vine dinspre ei nu apasă prea mult asupra Moscovei. Însă, în fierberea națională din URSS, Moscova dorește, oare, adăugarea unei noi crize, oricît de marginală ar fi, celor ce clatină deja țara?

★

Totul pledează deci, în cazul Balticii, în favoarea liniștirii spiritelor, pentru care vor fi necesare un timp și o dorință solidă de compromis. Oricare ar fi soluția negocierilor în care se angajează Gorbaciov și statele baltice, criza deschisă prin voința acestora de a–și redobîndi independența pierdută în 1940 va transforma definitiv Uniunea Sovietică. Aceasta, însă, a însemnat sfîrșitul federalismului, a constrîns puterea sovietică să caute formule noi de organizare a relațiilor în interiorul a ceea ce a fost Imperiul și să admită că există posibilitatea separării, chiar dacă ea este însoțită de condiții foarte dificile.

Ce este de reținut din această criză?

În primul rînd, comportamentul puterii centrale, acela al lui Gorbaciov însuși, a constituit un element decisiv. Ignorînd prea mult timp cele ce se petreceau la marginea Imperiului, aspirațiile naționale în creștere și care la început nu depășeau revendicările de autonomie reală, Gorbaciov a exasperat pasiunile, a făcut anumite republici să considere că, de la Centru nevenindu–le nici o schimbare, lor le revenea să schimbe totul și să o facă în mod radical.[45]

În această privinţă, gestul de ruptură definitivă al Lituaniei este decis de politica de aşteptare oarbă adoptată de Moscova.

Gorbaciov a jucat un rol dublu, contradictoriu, din care lituanienii au tras învăţămintele. Recunoscînd la Vilnius că federaţia sovietică nu era decît un mit, că ea aparţine viitorului, el, aparent, a acordat republicilor puterea reală pe care ele nu o obţinuseră pînă atunci. Însă, în acelaşi timp, pe cînd la periferie se aştepta o veritabilă deconcentrare a puterilor, Gorbaciov cere Congresului deputaţilor poporului să voteze în grabă reforma politică, instituind în URSS puterea prezidenţială. Or, această funcţie pe care şi-a dorit-o cu pasiune şi pe care a impus-o reprezintă o autoritate centrală considerabilă. Preşedintele Uniunii Sovietice are capacitatea de a plasa, în orice moment, orice parte a teritoriului sovietic sub un regim de excepţie, *legea prezidenţială,* care, pentru un timp, se substituie oricărei autorităţi. Cum să împaci suveranitatea reală a republicilor cu un preşedinte atotputernic ce poate să-şi aroge toate drepturile, dacă el consideră acest lucru necesar?

Lituanienii au înţeles perfect această contradicţie. Ei au înţeles că, impunînd un regim prezidenţial înainte de a proceda la cea mai mică reformă a federaţiei, Gorbaciov pregătea de fapt o „federaţie prezidenţială" ale cărei contururi putea să le deseneze după voia sa. Opoziţia faţă de această concepţie autoritară a viitorului sistem sovietic nu a venit numai de la periferie. În Rusia, Boris Elţîn a expus datele problemei: să creezi o putere prezidenţială fără să cunoşti spaţiul în care ea se va aplica şi nici condiţiile în care republicile vor accepta de a fi integrate acestui spaţiu, va duce cu siguranţă la accelerarea dezmembrării ţării. Şi, convinşi că, odată creată această putere prezidenţială, ea va dicta definirea cadrului federal, iar posibilităţile de a ieşi din federaţie vor fi reduse, lituanienii s-au grăbit să o părăsească înainte ca instituţia prezidenţială să fie votată. Dacă la început demersul lituanian a fost considerat o imprudenţă — şi i s-a reproşat acest lucru —, în final, lituanienii au dovedit, dimpotrivă, o acţiune foarte prudentă.

Confruntarea în care s-au angajat era periculoasă, fără îndoială, deoarece nimic, în afara spiritului de compromis manifestat de URSS în ţările Europei de est, nu era de natură să-i încurajeze. Dar ceea ce pentru Moscova era de acceptat în afara frontierelor sovietice, era oare valabil şi în interiorul acestora? Putea ea să tolereze ca fiecare republică să-şi revendice dreptul de a fi tratată ca Polonia sau Ungaria? Lituanienii gîndeau că aveau un argument

potrivit pentru a liniști Moscova asupra acestui punct. Invocînd condițiile anexării lor la URSS — în 1940, pe cînd tratatul Uniunii fusese semnat în 1922 —, ei oferă o linie de apărare pentru Gorbaciov: ce este valabil pentru statele baltice nu este pentru celelalte care, în 1922, de voie sau de nevoie, au fondat împreună federația sovietică. Respingînd acest argument și plasînd Lituania la egalitate cu celelalte republici, Gorbaciov își oferea, în imediat, posibilitatea de a respinge pretențiile lor de independență, dar, pe termen lung, el a autorizat toate republicile — în ipoteza că Lituania reușea desprinderea sa —, să opteze pentru acest model și să decidă singure asupra destinului lor. Între lituanieni și Gorbaciov cine a fost mai imprudent?[46]

Problema prudenței reapare în momentul în care încep negocierile.[47] Acceptînd un moratoriu prin care se îngheață pentru un timp nedeterminat efectele independenței, Lituania a fost în avantaj prin deschiderea negocierilor sau i-a dat lui Gorbaciov șansa de a cîștiga timp și a goli de conținut noțiunea de independență? Fără îndoială, cele două ipoteze au coexistat. Însă evoluția istorică s-a derulat în favoarea Lituaniei. Europa de est și-a cîștigat autodeterminarea, republicile din URSS își proclamă suveranitatea, totul se petrece într-o cadență accelerată. Se poate, deci, imagina oprirea bruscă a mișcării și o pornire în sens contrar?

În momentul moratoriului, înfruntarea dintre baltici și Moscova este revelatoare mai ales pentru diferența de vederi și strategii dintre cele două părți. Important pentru baltici nu este suspendarea pentru moment a cursei lor pentru separare, cîștigul era deja considerabil — independența proclamată face parte din peisajul politic, legile ce marchează aceasta au fost votate — ci ca acest moratoriu să nu afecteze ce s-a dobîndit. Demersul lor constînd în fixarea unul cîte unul a jaloanelor independenței și recunoașterea existenței ei în fapt, balticii au ținut în primul rînd ca nici un act, nici o lege să nu fie „înghețate". Or, moratoriul nu le-a impus acest lucru.

În schimb, pentru Gorbaciov, esențialul pare să rezide în aparențe. Mai mult decît faptele, îl sperie cuvintele prin încărcătura lor explozivă. În ochii Moscovei, moratoriul semnifică, pentru o vreme, abolirea cuvîntului independență. Prea puțin contează legile ce subzistă. De fapt, în proba de forță dintre David și Goliat, lucrurile nu s-au petrecut la fel? Prăștia lui David, oricît de modestă era, a învins puterea lui Goliat pentru că ea a marcat triumful realității asupra aparențelor.

Capitolul IX

Rusia împotriva URSS-ului

„Curînd popoarele umilite vor intra pe scena Istoriei..." Această prezicere a lui Lenin, în clipa în care întreaga sa operă se prăbuşeşte, se verifică prin iruperea ori mai degrabă reîntoarcerea pe aceeaşi scenă a celui mai neaşteptat dintre actori: Rusia. Absentă sieşi, cît şi lumii întregi, din 1917, Rusia a devenit, dintr-o dată, în furtuna sovietică, o componentă foarte importantă a crizei naţionale.

La prima vedere, această reintoarcere aparţine paradoxului. Rusia nu este ea, oare, „miezul tare" al Uniunii Sovietice? Toate popoarele Uniunii ce manifestă o ostilitate în creştere faţă de ruşi, elaborează împotriva limbii şi culturii ruse legi destinate a-i limita influenţa, chiar folosinţa, care afirmă urgenţa de a reglementa pentru totdeauna „chestiunea rusească", separîndu-se de Rusia şi făcînd din ea simbolul opresiunii pe care o resping. În afara Uniunii Sovietice, neînţelegerea este tot atît de mare: reapariţia Rusiei trezeşte neîncrederea, în timp ce revolta popoarelor din URSS apare ca un mers spre progres. Absentă sau prezentă, Rusia deranjează. Nimeni nu vrea să vadă în renaşterea ei o şansă pentru această ţară de a-şi relua lungul şi dificilul drum spre un destin european.

Salvarea trecutului

Trezirea sentimentului naţional rus este un fenomen recent[1], care nu exprimă la origine decît neliniştile unui mic grup de intelectuali. Cîteva teme îi unesc şi îi fac să se aplece asupra sorţii Rusiei. În primul rînd, distrugerea locurilor şi monumentelor, mărturii

ale trecutului ţării: biserici distruse sistematic de la 1917 încoace sau deturnate de la destinaţia lor iniţială, transformate în hangare, cinematografe sau direct abandonate şi care cad în ruine în nepsarea generală; sate ce mor sau ale căror proiecte de modernizare distrug ultimele vestigii. La începutul anilor '80, ceea ce rămîne din trecutul rusesc este şi mai ameninţat de ultimul proiect „prometeic" al puterii sovietice — abaterea fluviilor din Siberia spre regiunile meridionale ale Imperiului pe care puterea voia să le transforme în noi „Californii". De la Stalin pînă la Brejnev, puterea centrală a fost generoasă în asemenea proiecte ce trebuiau să demonstreze că omul, în special omul din socialism, putea să transforme natura după voia sa. Fiecare proiect a distrus cîte puţin din moştenirea trecutului: monumente şi natură. Dacă, pînă în 1970, nimeni nu a fost preocupat de acest lucru, din acel moment o societate demoralizată, fără repere, se întoarce spre trecutul ei, refăcînd legătura cu el. Intelectualii ruşi descoperă atunci cît de sărac a devenit patrimoniul lor.

Dacă ei pleacă în căutarea trecutului, o fac şi pentru că prezentul le este defavorabil. Recensămintele din 1970 şi 1979, cu cifre reconfortante pentru numeroasele popoare din URSS, care citesc în ele dinamismul lor, viitorul lor, pentru ruşi sînt o probă întristătoare. Reculul naţiunii ruse într-un imperiu pe care l-a edificat altădată, descreşterea sa în comparaţie cu popoarele pe care le-a dominat, reies brusc din cifre şi nu pot fi contestate. Acuzat de a fi un popor dominator, poporul rus află că este un popor în declin, condamnat. Înspăimîntaţi de această constatare, intelectualii nu-i ignoră cauzele. Rusia este epuizată, demoralizată, abandonată alcoolismului cum nu a fost niciodată. Familia este dezbinată, morala tradiţională nu mai există, copiii nu-şi mai au locul într-un univers în care nu găseşti locuinţe, unde divorţul este o practică generală, iar creşele aproape inexistente. Distrugerea mediului rural, a satelor în care familiile şi vecinii prosperau într-o adevărată solidaritate, sînt la originea acestui fenomen. O remarcabilă pleiadă de scriitori, aproape toţi originari de la ţară, *ruraliştii,* confruntaţi cu această catastrofă rusească, se apleacă asupra cauzelor distrugerii satelor, ale căror memorialişti devin. Belov, Astafiev, Rasputin, Soloukin, Zalighin se dovedesc într-o primă perioadă arhiviştii disperaţi ai trecutului şi ai unei civilizaţii pe care o credeau pierdută. Această nostalgie nu duce la o mişcare sau la vreun program. Ea este geamăt dureros.

Venirea la putere a lui Gorbaciov, dreptul la adevăr, pe care îl decretează el, schimbă totul și îi fac pe visătorii națiunii pierdute să treacă la acțiune, pentru a o salva. Aceștia se vor angaja pe trei fronturi.

Prima urgență, bătălia pentru a salva pămîntul și satele care au mai rămas după dezastruosul proiect de abatere a fluviilor. Într-o luptă ca aceasta, scriitorii ruraliști se regăsesc alături de una dintre cele mai remarcabile personalități ale Rusiei, marele bizantinolog Dmitri Lihaciov. Ei publică împreună un apel la rațiune și cîștigă o primă victorie.[2] În ciuda presiunilor venite din Asia Centrală, unde speranța se întemeia pe fluviile deturnate pentru irigarea unui pămînt sărac, proiectul este abandonat. Între timp, Cernobîlul avea să demonstreze cît de periculoasă poate fi Uniunea Sovietică, lăsînd cale liberă tuturor luptelor de protejare a omului împotriva unui progres nestăpînit.

Cel de-al doilea front: recucerirea trecutului. Totul a fost ascuns sub tăcere în ceea ce privește trecutul apropiat și cel îndepărtat: constatînd că Rusia și-a pierdut rădăcinile țărănești, ba chiar rădăcinile pur și simplu, intelectualii îi vor reconstitui istoria și o vor reda societății. Mai tristă decît distrugerea satelor, istoria Rusiei este, în primul rînd, aceea a genocidului țăranilor. Dacă genocid înseamnă distrugerea sistematică a unui grup etnic, atunci acest termen se aplică perfect politicii aplicate țărănimii ruse și ucrainene, lichidate numai pentru că reprezentau țăranii, iar Rusia era în primul rînd o civilizație rurală.

„Aproape întreg capitalul de energie intelectuală adunată în Rusia în secolul XIX, utilizată pînă la revoluție, a fost dizolvată în masa țărănimii. Intelectualul, producătorul de hrană spirituală, muncitorul, creatorul de mecanisme ale culturii urbane, sînt înghițiți, cu o viteză mereu în creștere, de către țărănimea care se hrănește vorace cu ceea ce alții au produs cu un efort de necrezut. Se poate spune cu certitudine că țărănimea a renăscut distrugînd intelectualitatea și clasa muncitoare.... Poporul rus din orașe și sate, animal pe jumătate sălbatic, stupid, aproape înspăimîntător, va muri pentru a ceda locul unei noi rase omenești."[3] Aceste cuvinte pline de ură, rasiste, ale lui Maxim Gorki, prietenul lui Lenin, definind țărănimea (textul este scris în 1922), anunță politica anilor ce vor urma. Lupta dusă de scriitorii lumii rurale îi conduce nu numai la descrierea genocidului în opere remarcabile ce vor fi, în sfîrșit, publicate, dar și la stabilirea responsabilităților — Soloukin face astfel procesul lui Lenin la acest capitol —, la evocarea abandonă-

rii satelor în zilele noastre. Lor li se datorează, de asemenea, publicarea textelor cele mai odioase, cum este cel al lui Gorki, pînă atunci ferite de critici şi care, prin restabilirea adevărului, îşi dovedesc contribuţia la genocidul ţărănesc. Scriitorii ruralişti au reuşit să demonstreze că preţul industrializării forţate a ţării a fost moartea a zeci de milioane de oameni, jefuirea şi reducerea la sclavie a lumii ţărăneşti, distrugerea, în final, a temeliei civilizaţiei ruseşti.[4]

Aşa ajungem la cel de al treilea front, în care toate eforturile se concentrează într-o singură întrebare: de ce s-au întîmplat toate acestea? Merita Rusia o asemenea soartă?

Răspunsul se ascunde în istoria adevărată a ţării, cea care i-a fost confiscată începînd din 1917. Încă o dată marele intelectual Lihaciov, model de toleranţă, se regăseşte alături de persoane al căror naţionalism se înrudeşte cu şovinismul, pentru a pretinde publicarea de urgenţă a *Istoriei statului rus* de Karamzin.[5] Poporul trebuie să judece cît valorează trecutul său şi dacă statul rus oferă, pentru a avansa pe calea progresului, o alternativă soluţiilor radicale ale lui Lenin.

În aceste prime bătălii, în cursul cărora se dezvoltă, treptat, sentimentul naţional rus, nimic nu seamănă cu o mobilizare împotriva cuiva. A reda viaţă trecutului, a-l înţelege, aceasta este prima ţintă. Desigur, un subiect conflictual îşi face apariţia: acest trecut distrus purta, oare, în el semnul progresului? Pe ce cale? Aceea a Rusiei, a specificităţii sale? Sau pe aceea a lumii occidentale? Calea Occidentului nu a dus oare la dezastru? Vechiul conflict, pentru sau împotriva deschiderii spre Occident, este pe aproape.

Însă, în afara cîtorva abateri, pe ici-pe colo, influenţa occidentală nu este încă asimilată unui „complot iudeo-masonic"! Atunci cînd Dmitri Lihaciov spune că „naţionalismul trebuie să fie, de fapt, patriotism", deci fidelitate faţă de patrie şi nu impermeabilitate faţa de celălalt, el rezumă destul de bine spiritul ce animă această căutare a adevărului rus.

Intoleranţa va veni mai tîrziu.

Rusia privită în ochi

Dezvăluirea tragediei trăite de Rusia constituie deja o probă grea. Ce popor poate descoperi cu sînge rece masacrarea sistematică a membrilor săi, dispreţul şi umilirea omului, în care a trăit o întreagă societate, complicitatea morală a societăţii cu călăii?

Pentru că puterea a fost rusă, pentru că toate popoarele Uniunii Sovietice consideră Rusia și sistemul cele două fațete ale aceleiași realități, societatea rusă nu poate scăpa de constatarea că ea a fost victimă și călău în același timp. După decenii de nenorociri, ea trebuie să se redescopere, să măsoare amploarea pustiirii sale, să-și recunoască responsabilitatea pentru a se accepta. Trezindu-se, Rusia trebuie să meargă pînă la capătul adevărului. Aceasta conferă naționalismului său o tonalitate particulară. Nu avem de-a face cu naționalismul triumfător al unui popor care are revelația forței sale. Naționalismul său este acela al durerii și al umilinței.

Ca și cum acest lucru nu ar ajunge, renașterea Rusiei are drept cadru un dezastru care condamnă, poate, pentru totdeauna națiunea. Popor în declin demografic, supus unei tendințe pe care nici o baghetă magică nu o poate schimba prea curînd, poporul rus este un popor „distrus" fizic și intelectual.

Rusia împarte cu Lituania, Estonia și Ucraina tristul privilegiu de a avea cea mai ridicată rată a mortalității din Uniunea Sovietică și de a se situa pe acest plan deasupra mediei naționale (10,5 la mie în RSFSR și 7 la mie în Asia centrală, în 1987), fapt ce nu surprinde dacă ținem cont de piramida vîrstelor. Este, însă, adevărat că în Rusia este bătut recordul de etilism, iar numărul alcoolicilor a crescut în cursul anilor de *perestroikă*.[6]

Dacă degradarea stării sănătății rușilor era previzibilă din cauza gradului înalt de urbanizare, reculul lor intelectual este surprinzător; or, această constatare este foarte gravă pentru un popor. O lucrare recentă dă o imagine precisă asupra situației:[7] „Recensămîntul din 1970 a demonstrat că, dacă RSFSR-ul are cel mai înalt procentaj de absolvenți de învățămînt superior din URSS printre locuitorii ce depășesc 60 de ani, situația se inversează pentru generațiile mai tinere, iar printre cei de 20–29 de ani Rusia este precedată de toate republicile, cu excepția Ucrainei și Kirghiziei. Recensămîntul din 1979 dovedește accentuarea acestei tendințe... Procentajul specialiștilor cu o formație superioară sau liceală (medie) se situează deasupra mediei naționale în Caucaz și în Asia Centrală, sub acest nivel în Rusia."

Toți indicatorii sînt alarmanți în această privință. Rusia numără în medie de două ori și jumătate mai puține instituții de învățămînt superior decît ansamblul republicilor din Uniune. Ea este mai săracă în „aspiranți" și doctori, are de cinci ori mai puțini academicieni și corespondenți ai Academiei.[8] Învățămîntul primar și secundar

este tot atît de neglijat; dacă numărul de copii şcolarizaţi creşte rapid în Asia centrală, el a scăzut în Rusia. Învăţămîntul obligatoriu nu a frînat *deşcolarizarea,* deoarece acesta este fenomenul. El depinde de creşterea numărului de copii deficienţi fizic şi mental, de închiderea şcolilor în regiunile depopulate şi de nivelul scăzut al cadrelor didactice în şcolile mai mult sau mai puţin abandonate. La periferia Imperiului, fenomenul este invers, numărul şcolilor creşte şi calitatea institutorilor se îmbunătăţeşte.

Consecinţele acestei evoluţii sînt proletarizarea rapidă a societăţii ruse şi promovarea socială a societăţilor periferice: 40% din populaţia activă rusă se compune din muncitori în industrie, în Asia Centrală ei ating doar 10%... La periferia meridională, populaţia activă se împarte între intelectuali şi ţărani. Or, acolo unde clasa muncitoare stagnează, intelectualii beneficiază de posibilităţi de promovare socială. Cît despre ţărani, ei reprezintă stabilitatea morală şi permanenţa referinţelor sociale ce conferă o mare siguranţă societăţii. Altfel spus, a fi rus nu oferă şanse — sau oferă mai puţine şanse — de a ocupa în viitor un loc hotărîtor în federaţie.[9] Deci nu numai din cauza demografiei îşi pierde poporul rus rolul conducător în ansamblul sovietic, regresia se bazează şi pe o adevărată discriminare.[10]

Mult timp, ruşii, acuzaţi de naţionalităţi că domină ansamblul republicilor, nu au putut măsura temeiul acestei constatări. Însă *glasnost* a permis verificarea intuiţiilor inteligenţiei naţionale, convinsă că Rusia nu era beneficiarul sistemului federal. Gorbaciov deja denunţase „parazitismul" republicilor ca insuportabil. În ochii ruşilor, acest lucru este mai puţin grav ca deposedarea intelectuală a cărei victimă se simt.

Raţiunile acestui statut umilitor ţin de strategia însăşi a federalismului. Pe de o parte, promovarea naţională are, în URSS, ca şi în Statele Unite, efecte prea radicale. În anumite instituţii prestigioase de învăţămînt superior din Moscova, selecţia inegalitară destinată favorizării naţionalităţilor duce la situaţia ca nici un rus să nu fie admis.[11] Acestei promovări naţionale trebuie să i se adauge voinţa de a identifica Rusia cu URSS–ul, pentru a deschide aceleaşi perspective tuturor naţiunilor, voinţă ce privează Rusia de numeroase instituţii ce existau înainte. Pînă în 1990, ea nu avea un partid comunist propriu şi nici Academie de ştiinţe. Or, în toate republicile, Academiile de ştiinţă s–au dedicat promovării naţiunii. Fiecare republică federală dispune de un Institut de istorie, unde

este scrisă în cele mai mici amănunte istoria națiunii respective. Această inegalitate duce la situații cel puțin curioase. Bibliotecile sovietice se prăbușesc sub maldărul de lucrări consacrate celui de-al doilea război mondial în variantele lui naționale, ca: *Aportul karakalpacilor la cel de-al doilea război mondial, Uzbecii în cel de-al doilea război mondial* etc. Nu există popor, cît de mărunt, căruia o instituție națională să nu-i cînte gloria și faptele de vitejie, în afară de ruși. După lipsurile din biblioteci, s-ar zice că Rusia nu a făcut nimic nici în revoluție, nici în război, nici în economie. Poporul rus ca atare nu există în cărți.

Ficțiunea identificării cu URSS-ul nu numai că lipsește acest popor de istoria sa, dar dăunează atît limbii cît și culturii sale. Nici o instituție nu apără literatura rusă; ea este binele comun al *poporului sovietic* despre care s-a constatat că nu există! Cît despre limba rusă, impusă tuturor ca limbă comună, ea a fost, tocmai din această cauză, cumplit desfigurată. Rusia, sufocată de o țărănime aruncată fără tranziție la orașe, supusă unui amestec de populații fără precedent, constrînsă să se exileze la marginea Imperiului, a asistat la sărăcirea și la „țărănirea" limbii sale. Pentru a o face inteligibilă tuturor cetățenilor URSS-ului, ea a fost umplută cu abrevieri, cu trunchieri, cu sovietisme. În timp ce popoarele de la periferii luptau pentru a-și salva limba de influențele exterioare, pentru a-i menține puritatea sintactică și gramaticală, limba rusă se transforma într-un adevărat jargon pe care naționalitățile îl respingeau cu dispreț. Și nici măcar o Academie de științe care să vegheze la păstrarea moștenirii!

Cînd, la sfîrșitul acestui secol, rușii fac bilanțul „dominației" lor în sînul federației, ei constată că mizeria materială și intelectuală, deposedarea de trecut și de cultură sînt corolarul ororii pe care au trăit-o. Toate acestea ei trebuie să le accepte.În acest cadru se desfășoară în prezent reflecția națională și renașterea națiunii.

Gorbaciov și naționalismul rus

Mihail Gorbaciov nu putea rămîne indiferent la creșterea neliniștii rușilor, care coincide cu venirea sa la putere. Prestigiul intelectualilor angajați în bătălia rusă, în momentul în care el însuși vrea să mobilizeze inteligheția pentru a convinge societatea de

eforturile ce trebuie îndeplinite, îl conduce spre ei. Acest prestigiu se poate măsura prin recunoaşterea operelor lor. În URSS, oamenii se bat pe cărţile lui Pikul, Astafiev, Belov, sau ale scriitorului kirghiz Cinghiz Aitmatov, foarte iubit de scriitorii ruşi. Lucrările acestor autori preocupaţi de realitatea popoarelor lor se bucură de tiraje mari în URSS. De zece ori mai mari decît *Perestroika* lui Gorbaciov! Îi poate el ignora pe cei ale căror scrieri fascinează într-atît societatea?

Puterea se deschide în direcţia sentimentului naţional rus pe două căi: apelul adresat anumitor reprezentanţi ai săi şi reconcilierea definitivă cu Biserica Rusiei.

În toamna lui 1986, Gorbaciov îl numeşte pe academicianul Lihaciov, considerat de compatrioţii săi „conştiinţa Rusiei", ca preşedinte al *Fondului pentru cultura sovietică*. Iar scriitorul ruralist Serghei Zalîghin devine redactorul şef al revistei *Novîi Mir*. Două numiri care ar fi trebuit să-i atragă lui Gorbaciov simpatia inteligheţiei ruse.

Novîi Mir, sub direcţia lui Zalîghin, este cu adevărat revista de renaştere intelectuală şi morală a Rusiei. Toate tendinţele ce se conjugă pentru a înţelege trecutul sînt prezente în această revistă. Aici vor apărea operele interzise ale lui Pasternak, ale lui Bulgakov; şi Soljeniţîn va fi repede înscris pe lista celor publicaţi. Revista îi încredinţează lui Serghei Averinţev, o altă figură emblematică a gîndirii liberale ruse, responsabilitatea de a regăsi şi publica textele gînditorilor din secolul XIX.[13]

Astfel, Rusia reînnoadă legătura cu propriul patrimoniu, ea îl poate folosi drept sursă pentru a se regăsi şi a-şi descoperi drumul de urmat. Fondul dirijat de Lihaciov oferă şi el şanse mari proiectelor naţionale. El şi-a propus să reînvie trecutul redînd vechile denumiri străzilor şi oraşelor. Reabilitarea poetului Gumilev, împuşcat pe vremea lui Lenin, publicarea operelor lui Karamzin, totul pare să devină posibil deodată, prin simplul fapt că oameni respectaţi sînt în fruntea unor reviste sau instituţii care pot promova această politică de redescoperire a Rusiei.

Eforturile lui Gorbaciov se îndreaptă şi spre reconcilierea cu Biserica. De la „concordatul moral" instituit de Stalin cu Biserica rusă, raporturile între aceşti doi parteneri atît de nepotriviţi au fost fluctuante. Desigur, Biserica Rusiei şi-a regăsit dreptul de cetate, dar în ce condiţii! Un Patriarhat supus Statului, puţin respectat, mereu gata să se asocieze tuturor demersurilor puterii (apeluri

pentru pace etc.). Un cler ale cărui legături cu KGB-ul sînt notorii. Biserici prea puține, în care numai credincioșii în vîrstă mai frecventaseră slujbele de-a lungul anilor. Pe deasupra, o oscilație perpetuă a puterii între dorința de a desființa religia — Hrușciov chiar a încercat — și o toleranță ce compromite ierarhia.

La începutul anilor '80, această perspectivă tristă prezintă, totuși, cîteva zone luminoase. Intelectualitatea rusă ezită din ce în ce mai puțin să-și afirme credința. Un tineret neliniștit umple bisericile, venind adesea pe o cale ocolită, după ce le-a descoperit ca monumente în pericol și a contribuit la salvarea lor. Gorbaciov vede în Biserica Rusiei o dublă atracție. Fiind rusă, ea este pentru el un mijloc de a se prezenta ca apărător al rădăcinilor religioase ale patriei sale. Fiind purtătoare a unui sistem de valori morale — timpul valorilor spirituale nu a sosit încă —, ea îl poate ajuta la remobilizarea unei societăți demoralizate. Așa se explică faptul că sărbătorirea unui mileniu de la creștinarea Rusiei a fost pentru el o ocazie de a arunca un pod între puterea sovietică și Biserică. Gorbaciov a fost de acord să se dea acestei celebrări o pompă extraordinară, mai apropiată de fasturile Vechiului Regim, decît de cele ale Uniunii Sovietice. Întîlnirea sa solemnă cu Patriarhul și cu Sfîntul Sinod[14], prezența Raisei Gorbaciova la ceremoniile din 10 iunie 1988 de la Teatrul Bolșoi, critica sistematică adusă de Gorbaciov restrîngerii libertăților religioase, în sfîrșit, informația oferită presei franceze, că el însuși era botezat, totul trebuia să contribuie la alăturarea Bisericii *perestroikăi*, înscrisă printre marile priorități naționale. Redresarea Rusiei, restituirea lăcașurilor de cult, mult timp închise, Bisericii, autorizația de a construi noi biserici, aceea de a celebra, pentru o zi — de neuitat pentru sufletul rușilor —, o slujbă în catedrala Înălțării din Kremlin sînt tot atîtea semne făcute în direcția societății ruse, care să-i sugereze că se afla, în sfîrșit, în fața unei puteri prietenoase.

Erau toate acestea suficiente pentru a convinge intelectualitatea națională să se adune în jurul *perestroikăi?* Fără îndoială că nu. Chiar dacă îl consideră pe Lihaciov reprezentantul ei la *Fondul pentru cultura sovietică,* iar revista *Novîi Mir* drept locul cel mai adecvat exprimării ideilor sale, pentru că a ținut să fondeze instituții care să fie în mod explicit rusești și din care termenul *sovietic* să fie eliminat. Așa iau naștere *Asociația artiștilor ruși* și *Fundația pentru literatura și cultura slavă.*

Prima, fondată în noiembrie 1988 sub egida unei pleiade de intelectuali ruşi de renume — Rasputin, Belov, Astafiev, Kuniaev, Lobanov, Kojinov — şi a directorului revistei ultra-conservatoare *Molodaia Gvardia* (Tînăra Gardă — n.trad.), îşi propune să se consacre redescoperirii şi propagării patrimoniului cultural şi istoric al Rusiei şi mobilizării intelectualilor pentru a păstra unitatea ţării în faţa sfîşierilor naţionaliste. Cea de-a doua, ivită din cooperarea mai multor instituţii — Uniunile scriitorilor din cele trei republici slave, Biserica Rusiei, Biserica de Rit Vechi —, doreşte să reunească într-un unic efort de redresare toate popoarele slave din Rusia. În fruntea sa se află trei scriitori pe care îi vom reîntîlni mai tîrziu în jurul lui Gorbaciov: Rasputin, ucraineanul Boris Olinik, şi bielorusul Nil Gilevici. Sprijinul direct oferit de patriarhatul Moscovei şi mai ales de mitropolitul Leningradului, Alexis, care îi va urma patriarhului Pimen în 1990, subliniază amestecul de idei religioase şi pan-slaviste care domină demersul.

Gorbaciov i-a atras mai puţin în jurul lui pe promotorii cauzei ruse, contribuind mai mult, prin deschiderea sa în direcţia lor, la a-i face să beneficieze de importante canale de exprimare şi, în ultimă instanţă, la a conferi o legitimitate acestui naţionalism rus ale cărui variante merită să le analizăm.

Pluralismul naţional rus

Din naţionalismul rus, Occidentul reţine îndeosebi varianta extremistă, uneori caricaturală, cu care identifică *Pamiat*-ul. Îşi imaginează o mişcare structurată, coerentă din punct de vedere intelectual, de tip neonazist. Dacă *Pamiat* este, în realitate, o denumire ce cuprinde o puzderie de organizaţii diferenţiate, asupra cărora vom reveni, curentele influente ale naţionalismului se situează în întregime în afara acestei constelaţii şi sînt extrem de departe de stereotipurile răspîndite în Occident.

După felul în care s-a dezvoltat în anii 1986-90, naţionalismul rus se împarte, în mare, în patru curente: naţionalismul liberal, naţionalismele radicale de dreapta şi de stînga, naţionalismul conservator. Trebuie remarcat că toate au în comun un şir de revendicări sau de proiecte care constituie realmente programul naţionalismului rus:

• guvern rus independent; puteri locale; amplă autonomie economică în chiar interiorul Rusiei, pentru a permite inițiativei populare să se exprime;

• refacerea unei țărănimi proprietare de pământ;

• separarea reală a Bisericii de Stat;

• revenirea la denumirile rusești tradiționale ale orașelor și străzilor.[15]

În afara acestui program comun, fiecare tendință naționalistă are propriile vederi asupra unor probleme importante, cum ar fi opțiunea între modelul de dezvoltare occidental și tradiția socio-economică rusă, locul religiei în sistemul politic, raporturile cu celelalte națiuni.

Liberalii, care ar putea fi calificați drept creștini-democrați, au drept responsabil moral pe Dmitri Lihaciov care, după ce a luptat pentru păstrarea patrimoniului cultural și natural, încearcă să apere naționalismul de devierile șovine. Ajutat de Zalîghin și de echipa de la *Novîi Mir,* el caută să-i păstreze în rîndul naționalismului liberal pe cei considerați capabili să-și atragă numeroși simpatizanți prin talentul lor și prin înțelegerea tragediei ruse. Dacă Rasputin (cu excepția unor excese de limbaj), Belov și Astafiev rămîn alături de acest grup, este pentru că Lihaciov nu dorește să-i vadă trecînd în rîndul conservatorilor care abia așteaptă să-i primească. Acestora, moștenirea intelectuală și filozofică rusă a începutului de secol este suficient de bogată pentru a le servi drept referință într-o Rusie fără identitate. Berdiaev, Bulgakov, Simion Franck sînt tot atîția filozofi care au știut să găsească în valorile creștine o alternativă la marxism. Necunoscuți în URSS, ei trebuie, de acum înainte, să stimuleze gîndirea rusă pe cale de a renaște. În acest creștinism — cheia culturii politice ruse — nu este loc, spune Lihaciov, pentru intoleranță și respingerea semenului. Dimpotrivă, există elementele unei apropieri între popoare a căror istorie a fost la fel de tragică. Patrioți — dar pentru ei patria nu se definește nici prin sol, nici prin gene, ci se suprapune unei moșteniri culturale —, liberalii resping cu putere marxismul și mai ales „nihilismul său național".[16] Dar resping și șovinismul care uneori duce la antisemitism. Lihaciov consideră că acest ultim aspect este specific „pseudo-intelectualilor" ruși, în timp ce adevărata inteligență, ca și adevărata țărănime, nu îl cunosc. Creștinismul, care înseamnă deschidere, nu acceptă asemenea devieri. De aici nevoia de a se

sprijini ferm pe ceea ce constituie însăşi esenţa culturii ruse autentice. Nu a spus chiar Gorbaciov, într-un discurs, că „Rusia este ultimul refugiu al spiritualităţii"?[17]

La cealaltă extremitate a spectrului politic, naţionaliştii radicali sau *naţional-bolşevicii,* nu sînt staliniști; cu toate acestea, ei nu resping moştenirea lăsată de conducătorii URSS-ului. Le recunosc meritul de a fi păstrat Imperiul, de a fi construit un Stat puternic ce a ştiut să preia o mare parte din tradiţiile statului precedent. Sigur, ei resping marxism-leninismul, dar îi acceptă implicit o variantă rusă. Pot fi găsiţi în posturile-cheie din marile instituţii culturale: Uniunea Scriitorilor din URSS, Uniunea Scriitorilor din Rusia. Au un ziar, *Molodaia Gvardia* şi apar frecvent la loc de cinste în ziarul armatei, *Krasnaia Zvezda.* Bodnarev, Proskurin, fruntaşii lor, încearcă — întocmai ca liberalii — să atragă de partea lor centrul ezitant, clasat cu prea multă uşurinţă la dreapta.

Tot radical, dar situîndu-se la stînga, spre deosebire de cel precedent, un întreg grup, adunat în cluburi politice care au început să abunde la Moscova şi Leningrad, pozează în reformatori de tip social-democrat şi occidentalizanţi. Aici, în publicaţii ca *Nouvelles de Moscou, Oktiabr, Znamia,* îşi găseşte Gorbaciov cei mai înflăcăraţi partizani. Ei se străduiesc să delimiteze linia ce separă cuceririle revoluţiei de „cultul personalităţii". *Copiii Arbatului,* romanul-fluviu al lui Rîbakov, corespunde într-un anume fel programului lor. Lămurirea condiţiilor din perioada stalinistă şi ale distrugerii vechii gărzi leniniste, găsirea în acest dezastru a unei gîndiri şi a unui proiect de modernizare care să poată servi drept referinţă, iată ce îi uneşte între ei şi de Gorbaciov. Ei sînt cei care s-au luptat să smulgă trecutului sovietic figurile de frunte — Buharin, Troţki —, ce pot da culturii politice ruse o altă imagine decît aceea pe care o dau slavofilii pre-revoluţionari.[18] O parte dintre ei au participat la competiţia electorală şi încearcă, la congresul deputaţilor poporului, să elaboreze un program democratic în care poporul rus să se poată recunoaşte. Ceea ce îi deosebeşte în primul rînd de liberali este faptul că pentru ei creştinismul reprezintă o chestiune personală şi nu un element constitutiv al culturii politice pe care să se reconstruiască Rusia. De asemenea, chiar dacă se pretind ruşi, naţionalismul contează mai puţin decît ataşamentul la o parte din trecutul sovietic, anume aceea care ar fi trebuit să constituie un proiect de modernizare. Ei încă mai speră să salveze cîte

ceva din socialism — intenția, concepțiile unui Buharin, ale *Noii Politici Economice* — pentru a dezvolta Rusia.

Între aceste tendințe atît de diferite se află un *centru* calificat drept conservator — dar toate aceste calificative sînt în realitate nepotrivite —, format exact din scriitorii pe care Rusia îi respectă pentru strădania de a-i restitui trecutul. Aici se situează toți ruraliștii, criticul Kojinov, pictorul Glazunov, cu o personalitate obscură. Pentru ei, marxism-leninismul este total inacceptabil, la fel ca tot ce li se pare că s-ar afla la originea acestui sistem de gîndire, sau ca tot ce îndepărtează Rusia de destinul său. Ei resping Occidentul care l-a produs pe Marx și pe moștenitorii lui care la sfîrșitul acestui secol se străduiesc să pervertească Rusia pe alte căi: cultura de masă fără nici o rădăcină, permisivă prin însăși esența ei, rock-ul cosmopolit, drogul distrugător de societăți. Valorile morale ale creștinismului, atît de înrădăcinate în Rusia, sînt refugiul împotriva unei pseudo-culturi ce nu are alt obiectiv decît să „ocupe" spiritul uman și să-l deturneze de la adevăratele finalități, salvarea personală și păstrarea unei comunități de cultură stabile.

Ca toate curentele naționale, această tendință, mizînd pentru viitor pe cultura tradițională, țărănească și creștină, consacră o mulțime de timp analizei trecutului. Aici încep conflictele și acuzațiile. Naționaliști fervenți, ei opun tezei *cultului personalității* o reflecție asupra motivațiilor sale profunde. Această reflecție îi apropie de Soljenițîn. Ei insistă asupra proiectului nihilist de distrugere a societății ruse.

Într-un eseu strălucit, *Pravda-Istina*[19], criticul Vadim Kojinov atacă această problemă. Analiza lui a provocat o adevărată furtună și a deschis calea unui soi de război religios. Acuzat, pur și simplu, de antisemitism, sau de a fi un maniac al „complotului masonic", Kojinov are, fără îndoială, un limbaj excesiv, dar rezumă o dezbatere foarte importantă: este Stalin cel care a provocat tragedia rusă, sau originea ei trebuie căutată într-un *sistem de gîndire* care a condus la revoluție? Rusia, înapoierea ei, poporul ei neobișnuit cu democrația, sînt, oare, răspunzătoare de stalinism? Oferea ea stalinismului un mediu ideal, sau era vorba doar de o pervertire a spiritului, străină de Rusia și importată din străinătate?

Kojinov întoarce spatele unei pleiade de scriitori care se apleacă asupra cultului personalității: Rîbakov, Șatrov *(Mai departe... mai departe, Pacea de la Brest-Litovsk)*, el polemizează cu criticul Benedikt Sarnov, se opune în general tuturor celor pentru care

cauza decisivă a tragediei a fost disprețul pe care moștenitorii lui Lenin l–au arătat față de testamentul acestuia. Datorită faptului că se opune unor autori ale căror teze au avut mare succes în rîndurile intelectualității și pentru că în critica sa atacă o serie de scriitori (Șatrov, Razgon) și de camarazi ai lui Lenin, care de multe ori erau evrei, Kojinov este acuzat de antisemitism și aruncat în tabăra *Pamiat*–ului. Dar, pentru liberali, aceste glasuri care exprimă neliniștile societății ruse nu trebuie puse pe seama extremiștilor. Cînd Rasputin afirmă: „întregul nostru *glasnost* nu lasă loc nici măcar pentru o vorbă de apărare", ridicîndu–se împotriva faptului că *Pamiat*–ul nu numai că face obiectul unor critici violente, ci chiar se încearcă să i se astupe gura, este el însuși tratat de extremism antisemit de către colaboratorii de la *Nouvelles de Moscou*. El găsește, însă, în același timp, apărători înfocați printre liberali. Alla Latînina[20], care a prezentat poate cea mai bună sinteză a acestor conflicte dintre intelectuali și care este în dezacord profund cu formulările extreme ale lui Kojînov sau Rasputin, subliniază că, dincolo de formulări, important este să înfrunți adevărul; să nu mai fii mulțumit cu găsirea unor vinovați comozi, ci să aprofundezi ideile. Și, conchide ea, Rasputin are meritul „de a lua asupra lui greaua sarcină de a pune toate întrebările în mod brutal, dar cinstit". Ea lansează, totodată, un avertisment naționaliștilor radicali: „Se pare că aceia care s–au ridicat împotriva conservatorilor abordînd drapelul democratizării, care au zdruncinat edificiul stalinist, care doreau o societate deschisă, trebuiau să mizeze pe liberalism. Dar libertatea de gîndire nu are succes... De acum încolo, teoria este: Să cîștigăm mai întîi, apoi vom face loc pentru libertate".[21] Ea dă astfel glas neliniștii exprimate de un alt liberal, A. Strelianîi: „Cel mai tare mă tem că li se va impune tăcere conservatorilor. Dacă vom ajunge aici, nu ne vom mulțumi să facem ca ei, ci chiar le vom lua locul".[22]

Aceasta este poziția liberalilor, preocupați să nu cadă în nici un extremism, să nu legitimeze vreunul, să încerce să le înlăture pe toate care ar putea influența societatea.

Se înțelege că gîndirea național–liberală nu acceptă nici extremismul *Pamiat*–ului, nici neo–stalinismul Ninei Andreeva.

Ca să fim cinstiți, aceasta din urmă nu este o intelectuală, ci o „pedagogă" necunoscută pînă la apariția textului–manifest, condamnînd de-a valma reformismul lui Gorbaciov, calificat drept „liberalism de stînga", național–liberalismul și toate orientările

care resping moștenirea revoluționară.[23] Nu este inutil să subliniem că această nostalgie a stalinismului, care face apel la o întoarcere rapidă la ordine, manifestă un antisemitism visceral, sugerînd că, pentru stînga liberală gorbaciovistă, caracteristic este chiar faptul că este compusă din evrei, așa cum era altădată grupul de adversari ai lui Stalin.

În ceea ce privește *Pamiat*–ul[24], acesta este o nebuloasă născută la sfîrșitul anilor '70 dintr–o asociație de protecție a monumentelor istorice și culturale. Timp de cîțiva ani, s–a mulțumit cu acest scop. Apoi, sub influența fotografului Vasiliev, orator remarcabil, capabil să electrizeze auditoriul propagînd idei antisemite și ostile față de toate naționalitățile Uniunii Sovietice, *Pamiat*–ul a reușit, la un moment dat, să mobilizeze un public important; influența lui, însă, a scăzut rapid. Cauza este intrarea naționalismului rus pe scena politică. Tuturor celor, nenumărați în Rusia, pentru care nostalgia față de un trecut pierdut capătă în dezastrul actual dimensiunea unei *epoci de aur*, făcînd ideile naționaliste atrăgătoare, *Pamiat*–ul nu le aduce nici un fel de răspuns. Dimpotrivă, intrarea în politică a națiunii ruse prin purtători de cuvînt respectabili, deputați aleși prin sufragiu universal, întoarce atenția de la grupusculele zgomotoase, dar ineficiente. Împrăștierea tendinței *Pamiat* într–un număr pe zi ce trece mai mare de organizații (*Otecestvo*, *Rodina*, *Patriot* etc.), face ca aceste grupuri și cauza lor să–și piardă creditul. De asemenea, a apărut ideea că *Pamiat*–ul ar fi un instrument manipulat de KGB.

Asta nu înseamnă că ideile vehiculate de adepții *Pamiat*–ului, în primul rînd antisemitismul, ar fi condamnate în totalitate. Ele își au locul în resentimentele societății ruse. Totuși, forța de atracție a creștinismului sporește și alimentează un naționalism fără îndoială conservator, dar pe care liberalii se străduiesc să nu–l abandoneze demonilor care–l amenință. Naționalismul depinde, în mare măsură, de cei care dispun de un mandat politic sau de o tribună pentru împiedicarea acestei derive. Și toți, fie că este vorba de un înțelept ca Lihaciov, sau de scriitori ale căror cărți și articole sînt foarte căutate, încearcă să impună de acum înainte o concepție umanistă despre Rusia.

Dezbaterea rămîne deschisă asupra unui punct central: trebuie sau nu să fii occidentalist, sortit să imiți Europa? Un liberal ca Țipko se străduiește să împingă marxismul dincolo de orizontul

rusesc şi susţine, împreună cu Seliunin, Averinţev, Latînina, ideea necesităţii de a restaura o cultură creştină — fundament al societăţii ruse viitoare —, respingînd-o, în acelaşi timp, pe aceea că ar trebui întors spatele Europei şi Occidentului.[25] Chiar dacă atracţia către o Rusie solitară repliată asupra ei însăşi, asupra propriului geniu, este considerabilă, ideile lui Ţipko — o combinaţie între o cultură rusă şi una creştină, cu aport occidental — se pot dezvolta din momentul în care destinul politic al Rusiei începe să se precizeze. Acest destin, recompus puţin cîte puţin, va permite să fie neglijat pericolul unei derive a naţionalismului către extrema dreaptă anti-semită. Mai ales dacă noii conducători ai Rusiei vor şti să găsească, în sînul republicii lor, cîteva remedii, oricît de limitate, împotriva dezordinii şi penuriei[26] şi să ofere repere ideologice, aşa cum au şi început să facă, atunci va slăbi şi tentaţia unei alunecări către neo–stalinism.

Viitorul politic al naţiunii ruse

În sfera puterii, toată lumea a încercat să tragă foloase de pe urma acestei Rusii renăscînde. Cu atît mai mult, cu cît criza naţională a periferiei face ca Rusia să apară drept adevăratul stîlp al ansamblului, dar un stîlp pe care nu te poţi sprijini ca în trecut, fără să plăteşti un preţ. Acest preţ este recunoaşterea drepturilor Rusiei şi a datoriei contractate de URSS. Primul care a sesizat importanţa acestui fapt, Mihail Gorbaciov, nu numai că a ştiut să se înconjoare de liberali cărora le–a dat acces la mijloace de comunicare, dar, asumîndu–şi Preşedinţia Statului, a integrat în Consiliul prezidenţial reprezentanţi, uneori destul de extremişti, ai mişcării naţionale ruse. Prezenţa scriitorului Rasputin în acest Consiliu nu este, oare, un mod de a recunoaşte că este necesar să se ataşeze majorităţii un purtător de cuvînt al naţionalismului slavofil? De asemenea, prezenţa, alături de Rasputin, a lui Cinghiz Aitmatov, scriitorul kirghiz cel mai popular în Rusia, atît de apropiat mişcărilor naţionaliste, marchează interesul pe care Gorbaciov îl poartă certitudinilor naţionale.

Ca şi naţionaliştii ruşi liberali şi conservatori, Aitmatov pledează pentru restaurarea valorilor religioase şi este îngrijorat din pricina degradării morale a ţării. Cum vor lucra, însă, alături economistul reformator Şatalin şi conservatorul Rasputin, frămîntat de

ideea că orice reformă ce ar îndrepta țara către capitalism este periculoasă pentru Rusia, care-și va pierde imediat identitatea?

Rasputin asigură legătura între puterea lui Gorbaciov și Biserica ortodoxă. Trebuie să mai amintim că nu este membru al Partidului comunist, spre deosebire de ceilalți membri ai Consiliului? Pentru el, acea parte a Rusiei care nu a cedat tentațiilor comunismului, aceea va intra în aparatul de stat.

Altă numire „națională": cea a muncitorului Veniamin Iarin, unul dintre fondatorii *Frontului muncitorilor ruși*, apărut în 1989[28] și reprezentant al aripii naționale ultra-conservatoare a clasei muncitoare, pe care Gorbaciov trebuia s-o îndepărteze de la tentația de a recrea un front de clasă neo-stalinist.

Un alt gest în direcția naționalismului: alegerea noului Patriarh, în persoana mitropolitului Leningradului și Novgorodului, Alexei. Fără îndoială, nu Gorbaciov este cel care a organizat alegerea lui, dar participarea puterii la desemnarea unui patriarh este decisivă. Nici un patriarh nu poate fi ales contra voinței puterii. Alexei, originar din Estonia, atent la problemele naționale, susținînd mișcările culturale rusești, nu este, oare, unul dintre oamenii noi, de care are nevoie Gorbaciov pentru a evita ca naționalismul să se întoarcă împotriva lui?[29]

Ligaciov, care a jucat cu asiduitate, începînd din 1985, rolul conservatorului ce se străduiește să păstreze cuceririle sistemului, a fost purtătorul de cuvînt al unei ideologii neschimbate, opusă tentațiilor reînnoirii religioase: „Unii discută despre utilitatea unei toleranțe mai mari față de religie. Ei uită învățătura fundamentală a marxismului, potrivit căreia religia nu este în nici un caz un izvor de moralitate pentru individ".[30] Legăturile lui Ligaciov cu național-bolșevicii, și chiar cu neo-staliniștii, par bine stabilite. Chiar dacă acest fapt nu este direct dovedit, Nina Andreeva se revendică, fără nici un dubiu, de la el[31], Ligaciov plasîndu-se astfel în situația incomodă de a părea fruntașul unui neo-stalinism mai degrabă critic față de naționalism. Într-o perioadă în care naționalismul pare a fi mijlocul cel mai sigur de a stabili un raport cu societatea, o asemenea orientare este cel puțin nefericită. John Dunlop, cel mai bun cunoscător al naționalismului rus, a remarcat totuși că, vizitînd în mod solemn expoziția lui Glazunov, în iulie 1988, Ligaciov descoperise, poate, mijlocul de a veni în tabăra naționaliștilor „duri".[32]

Dar evoluţia politică a URSS–ului, în special dezbaterea publică impusă de alegeri, avea să favorizeze trecerea reflecţiei asupra chestiunii naţionale de la inteligenţie la popor.

Sondajul real: alegerile din 1990

Alegerile locale din 1990 au un răsunet cu atît mai mare în Rusia, cu cît republica este deja înzestrată cu instituţii care le reproduc pe cele ale Uniunii Sovietice. RSFSR–ul are, într–adevăr, un parlament cu două camere: *Congresul deputaţilor poporului,* alcătuit din 1.068 deputaţi aleşi şi *Sovietul Suprem,* însumînd 152 de membri.[33] În timpul campaniei electorale, au existat două mari tendinţe opuse: *Blocul Rusiei democratice* şi *Blocul mişcărilor patriotice ruse.*

La Moscova, această confruntare a fost deosebit de interesantă şi semnificativă. *Rusia democratică* număra, printre candidaţii săi moscoviţi, figuri de frunte ale gîndirii liberale, responsabili ai multor publicaţii al căror succes se sprijinea pe marea lor deschidere spirituală: *Argumentî i Faktî* (33 milioane de abonaţi), al cărei redactor–şef Starkov şi o parte din comitetul redacţional s–au prezentat în faţa alegătorilor, ca şi redactorii–şefi de la *Vek XX i Mir, Selskaia Molodioj* şi *Voprosî Ekonomiki.* Printre candidaţi se numără şi o parte dintre animatorii *Grupului inter–regional al Congresului sovietic,* care se află în avangarda reformismului. Aceasta înseamnă că alegerile din Rusia au mobilizat tot ce avea mai prestigios clasa politică rusă în tabăra liberală.

Blocul Rusiei democratice, format în ianuarie 1990 pentru a pregăti alegerile, a adoptat atunci un program orientat în special către reformele democratice: pluripartitism, descentralizare, abolirea monopolului politic şi economic... fără, însă, a exclude partida naţională rusă: „Vom impune o adevărată suveranitate a Rusiei, cu prioritatea legii republicane asupra legii federale".[34] În ansamblu, asupra acestui capitol al revendicărilor naţionale *Blocul democratic* şi–a însuşit toate exigenţele naţionalismului liberal, dar pe un ton foarte moderat, în care dorinţa de a nu leza nici un popor — fără şovinism! — prevalează în orice moment.

Blocul patrioţilor ruşi este o alianţă de societăţi culturale şi politice regrupate cu ocazia acelorași alegeri. În ciuda apelativului „patriot", căruia academicianul Lihaciov îi dădea un sens deschis şi tolerant, această alianţă se caracterizează prin închidere şi into-

leranță. *Patrioții ruși* — în această privință, programul lor electoral este explicit — critică reformele care tind către o economie de piață, deși apără ideea că țăranii trebuie să fie stăpînii pămîntului pe care îl lucrează; ei se opun slăbirii și dezmembrării Statului și Imperiului sovietic. În sfîrșit, cer ca Rusia să joace un rol central în Statul sovietic, dar, prea puțin consecvenți cu ei înșiși, afirmă totodată necesitatea ca Rusia să aibă un statut independent. În fine, susțin ideea ordinii morale, a reabilitării valorilor spirituale și a întoarcerii la tradițiile culturale ruse. În ansamblu, acest program combină — nu fără contradicții — aspirațiile național-bolșevicilor și un anume populism tradițional în Rusia[35], poate în intenția de a seduce două electorate opuse: nostalgicii stalinismului, de tip Nina Andreeva și simpatizanții unui naționalism conservator. Socoteală încurcată, care explică, fără îndoială, dezastrul electoral al *Patrioților ruși* și succesul *Blocului democratic*.

Această înfrîngere a naționaliștilor duri este cu atît mai remarcabilă, cu cît ei sînt cei care au făcut cea mai zgomotoasă și mai susținută campanie electorală prin mass-media. Organul Partidului din Rusia, *Sovietkaia Rosiia*, a fost, în tot timpul campaniei, de partea *patrioților*. Astfel, înfrîngerea lor devine înfrîngerea Partidului, arătînd lipsa de simpatie a populației ruse pentru varianta naționalistă susținută de acesta. Aproape toate vedetele tendinței conservatoare au fost învinse. Puțini au ieșit cu bine, în circumscripțiile îndepărtate. Redactorul-șef de la *Sovietkaia Rosiia* a trebuit să caute, pentru a fi ales, o circumscripție pierdută undeva în Daghestan, unde probabil că nimeni nu-i auzise numele. Scriitori ca Bondarenko, Saluțki, Glușkova au fost zdrobiți (voturi între 2,72 și 3,41%!).

Electoratul n-a fost mai indulgent nici cu candidatul din partea *Pamiat*-ului, care a obținut 5% din voturi. Chiar și din acest dezastru se degajă o lecție. Cele mai puțin proaste rezultate au fost obținute de candidații care au insistat asupra atașamentului față de Rusia și nu asupra nostalgiei pentru ordinea dispărută, de exemplu Kuniaev, redactor-șef la *Naș Sovremenik*, sau pictorul Glazunov, chiar dacă ei nu au reușit să fie aleși.

Blocul democrat a avut candidați renumiți pentru poziția lor ultra-liberală, aleși din primul tur, cum este tînăra economistă Tatiana Koriaghina, una dintre speranțele vieții politice ruse (65% din voturi în primul tur). Preferințele alegătorilor au fost bine marcate. O particularitate a acestui scrutin o constituie diferențele mari de voturi între aleși și învinși. Redactorul-șef de la *Argumenti i Faktî*, Starkov, a fost ales împotriva mai multor adversari cu aproape

51%. din voturi. În schimb, cele mai mari procente obţinute de învinşii din *Blocul patrioţilor* se situează în jur de 20% — un singur candidat atingînd 41%. Alegerile au adus o majoritate mare de voturi *Blocului democrat* la Leningrad (în cele două oraşe principale ale Rusiei *Blocul* va reuşi să pună mîna şi pe municipalitate), precum şi numeroase locuri în întreaga ţară. Din urne a ieşit, deci, un Congres mai degrabă democratic.[36]

Dar opţiunea alegătorilor nu este atît de simplă cum pare la prima vedere. Nu „democraţii" au fost preferaţi „conservatorilor", ci, în primul rînd, cei care au fost capabili să îmbine o atitudine deschisă cu exigenţele ruseşti explicite. *Blocul democratic* a putut măsura importanţa acestor exigenţe, prin urmare necesitatea, pentru el, de a ocupa terenul naţional cu ocazia alegerilor pentru Sovietul Republicii şi mai ales la desemnarea preşedintelui acestuia. Alegerile au decepţionat, de fapt, *Blocul,* ale cărui vedete au fost învinse în totalitate şi care s–a regăsit minoritar într–o adunare dominată de conservatori. Pierderea acestei bătălii a făcut şi mai importantă cucerirea preşedinţiei care — după cum a demonstrat Gorbaciov Sovietului Suprem al URSS–ului — îşi poate impune punctul de vedere oricărei majorităţi, dacă este mînuită abil. Alegere cu atît mai hotărîtoare, cu cît RSFSR–ul nu are încă un „şef de stat", deci „omul forte" este preşedintele Sovietului Suprem. Cum poate fi evitată aici o înfrîngere în faţa conservatorilor majoritari?

Încă de la prima sesiune a Congresului, la 16 mai, *liberalii* au repurtat o victorie decisivă în această direcţie, obţinînd acordul adunării asupra unui examen de bilanţ al guvernului care îşi termina mandatul. Guvernul ultra–conservator condus de Alexandr Vlasov, candidat la preşedinţie, nu avea de ce să se bucure de o atare perspectivă. O politică dezastruoasă îl condamna, scoţîndu–l din cursă pe Vlasov şi lăsînd cale liberă lui Boris Elţîn, a cărui candidatură obţinuse în cele din urmă asentimentul democraţilor. În ultimă instanţă, bătălia pentru preşedinţie a opus doi candidaţi, Elţîn şi Vlasov[37], amîndoi — aceasta este important — înscriind suveranitatea Rusiei printre priorităţile lor. Dar, în timp ce Elţîn spune *suveranitate totală,* Vlasov răspunde *suveranitate economică în cadrul sistemului politic sovietic.* Discursul puternic impregnat de naţionalism al lui Elţîn îi aduce 537 de voturi în turul al treilea, împotriva 467 ale adversarului său.[38]

Primele discursuri ale lui Elțîn confirmă „jocul său rus": o sută de zile pentru a stabili suveranitatea republicii, introducerea unui sistem prezidențial în Rusia, pentru ca președintele Republicii să nu fie în poziție de inferioritate față de Președintele sovietic, reforme foarte rapide, în așa fel încît Rusia să se găsească în avans în efortul de reconstrucție față de URSS, restituirea autorității morale[39] Bisericii în Rusia, redîndu-i-se în special locul în sistemul educațional[40]; în sfîrșit, critica orientărilor către Vest, prea insistente, ale lui Gorbaciov.

Acest discurs satisface, după cum se vede, naționalismul crescînd din Rusia. Și Elțîn insistă: el este președintele tuturor rușilor, de toate tendințele, nu numai al părții celei mai reformiste. Cuvintele lui nu se pot reduce doar la dorința demagogică de a întări o poziție deja solidă. Exprimînd idei mai mult naționaliste decît reformiste — cu toate că Elțîn dorește să se prezinte în postura celui ce tinde spre schimbare — noul președinte rus are conștiința că merge în direcția spre care se îndreaptă întreaga Rusie, liberală ori conservatoare.[41]

Poate că numărul din ce în ce mai mare de organizații extremiste (în ciuda insuccesului electoral al *Pamiat*-ului) este cel care îi convinge pe liberalii ruși că, tot împingînd pe planul al doilea problema națiunii ruse, vor fi într-o zi depășiți de manifestările de șovinism radical. A bara cît mai repede calea unui naționalism inavuabil prin excesele sale, a împiedica o alianță *de facto* între acest naționalism extrem și conservatori: nimic nu pare mai urgent în acest moment. Într-adevăr, după alegeri liberalii realizează că succesele lor îi vor împinge pe conservatori să supraliciteze în materie de naționalism și să găsească astfel un teren favorabil recuceririi opiniei publice. Democratizarea relativă a URSS-ului, care permite nu doar competiția electorală, ci și dezvoltarea partidelor și a exprimării politice[42], are acest efect întrucîtva neașteptat, de a lăsa cale liberă unui naționalism pînă atunci confuz. Dat fiind că, în afara problemelor de zi cu zi, opinia publică — lucru arătat de anumite sondaje — se interesează în special de Rusia, de renașterea ei, de afirmarea existenței sale, toate tendințele politice sînt obligate să-și consacre reflecțiile acestei probleme, riscînd altminteri să fie izolate de societate. Liberalii, puțin în urmă la acest capitol, nu pot decît să elaboreze un adevărat program rus. Elțîn a împrumutat foarte repede această cale, iar poziția sa politică în Rusia — în măsura în care succesele economice necesită timp — va depinde, înainte de toate, de capacitatea sa de a poza în apărător al națiunii și a face să avanseze

tezele ruse. Acest lucru a fost foarte bine înţeles de guvernele statelor baltice, care au salutat cu căldură orientarea „independentistă" a Rusiei, convinşi că slăbirea federaţiei venea să întărească propria lor cauză.

Dintr–o dată, liberalii se găsesc pe o cale dificilă. Trebuie să joace cartea rusă, dar, în acelaşi timp, rămînînd fideli ideilor lor, să evite încurajarea unui naţionalism îngust, care ar duce la ostilitate faţă de celelalte popoare ale URSS–ului. Să smulgi Rusia tentaţiilor şovinismului şi izolaţionalismului fără să cazi tu însuţi în nici una dintre aceste capcane, iată o linie greu de urmat. Mulţi liberali se alarmează. Ţara lor nu este o mică Estonie, ci un Stat puternic care nu are nevoie să se apere împotriva altuia. Confundînd problemele Rusiei cu cele ale micilor naţiuni din Uniunea Sovietică, ea riscă să se coboare la rangul lor.

În cele din urmă, lui Alexandr Ţipko — naţionalist liberal şi creştin, analist lucid al rădăcinilor marxiste ale tragediei sovietice — i se datorează concluzia cea mai stimulatoare a dezbaterii, sub titlul *Ruşii ar părăsi Rusia*[43]: „Ieşirea RSFSR–ului din URSS nu ar rezolva problema rusă, suveranitatea Rusiei nu rezolvă nimic. Dacă nu i se smulg Rusiei rădăcinile nenorocirii sale, ruşii independenţi vor fi la fel de săraci cum sînt acum, integraţi în federaţie. În plus, Rusia nu este Lituania. Vilnius se poate separa de Moscova, e dreptul său. Dar Moscova nu poate părăsi Moscova. Moscova poate doar să–şi reintegreze istoria şi să se elibereze de ceea ce a împiedicat–o atîta timp să trăiască şi să se dezvolte."

Respingerea sistemului federal, care începe cu dezvoltarea unei a doua puteri, exercitată progresiv de fronturile populare, a dus, deci, la două forme de ruptură, prima: independenţa Lituaniei şi a celorlalte state baltice; a doua: proclamarea suveranităţii ruse.

Cu siguranţă, aceste două rupturi nu au aceeaşi semnificaţie. Proclamîndu–şi independenţa, republicile baltice înţeleg să părăsească întru totul ceea ce mai subzistă din Uniunea Sovietică. Ele nu au afinităţi cu ea, iar legăturile care le–au unit de federaţie le–au fost impuse prin forţă timp de cincizeci de ani, deşi ele îşi găsiseră un echilibru propriu încă din 1918. Cultura, voinţa lor le îndreaptă spre lumea scandinavă de care aparţin. Istoria postbelică le–a constrîns, fără îndoială, să se integreze în Uniunea Sovietică, iar interdependenţa economică este atît de puternică, încît o ruptură totală pare absurdă. Balticii, care au încercat să părăsească ansamblul sovietic invocînd specificul lor, pentru a evita o ruptură care să sfîrşească printr–o confruntare, ştiau acest lucru.[44] Ei au

fost convinși că, dincolo de o criză inițială, s-ar putea negocia asupra schimburilor economice, facilităților portuare, chiar a statutului rușilor care ar opta să rămînă și astfel legăturile contractuale de cooperare și bună vecinătate ar înlocui încetul cu încetul vechile legături de dependență. Commonwealth-ul britanic, Comunitatea statelor francofone stau mărturie că, odată trecută vremea dominației, popoarele care au împărtășit același destin pot să-i perpetueze anumite elemente. Cînd peisajul european, despre care se credea că este încremenit pe vecie, se schimbă, de ce balticii încorporați în URSS în momentul în care acest peisaj s-a fixat, nu ar putea să ia parte la schimbare? Dacă unitatea Germaniei, aparent uitată, a devenit acceptabilă pentru Moscova, de ce nu ar fi recunoscută și independența baltică? Văzînd cum dau înapoi limitele imposibilului în restul Europei, balticii au considerat, în mod rațional, că aceste limite ar putea regresa și pentru ei. Acest raționament era cu atît mai legitim, cu cît ceea ce constituia liantul federalismului — sistemul politic, legile, armata — era pe cale de dispariție. Dubla putere și pluralismul au ocupat insidios spațiul politic și au înlocuit sistemul sovietic. Oficial, acest sistem era intact. În realitate, nu mai era decît o cochilie goală, în care, chiar înainte de independență, se strecuraseră elementele unui alt sistem, rupt de Uniunea Sovietică. Nimeni nu mai ascultă de legea sovietică, iar stăpînul URSS-ului este incapabil să-și impună autoritatea balticilor, și anume într-un moment în care nimeni nu vorbise încă de independență. Însăși armata este un sprijin îndoielnic într-o țară în care oricine — recruți, rezerviști, familii de rezerviști, foști luptători — își pune întrebări și înțelege să hotărască singur care îi este datoria. Timp de decenii, URSS-ul a putut să-și impună voința unor popoare rebele într-un anumit moment, la Budapesta, Praga sau Varșovia, pentru că nimeni nu-și putea exprima îndoielile cu voce tare. Cu atît mai mult în spațiul interior sovietic îndoielile și revolta unui individ nu se puteau transforma în conștiință colectivă, deci să joace un rol politic. Dar dreptul la adevăr și la exprimarea publică, adăugat constatării că Uniunea Sovietică acceptă respingerea sistemului și a tutelei sale în tot estul Europei, urma să desăvîrșească schimbarea care începuse în profunzimile societăților naționale. Opinia publică, pe care *glasnost* a lăsat-o să înflorească, societatea civilă încadrată de fronturile populare au luat act de realitate: un sistem s-a îndepărtat pe nesimțite, în timp ce se strecurau în locul lui noi instanțe de autoritate. Independența statelor baltice era dobîndită înainte de a fi fost proclamată.

Cea de-a doua ruptură produsă în Rusia este mai dureroasă şi mai complexă pe termen lung. Sfîşiată între cele două vocaţii — „un destin de naţiune-pustnic", cum spunea Claudel, adică de naţiune „autarhică, ispitită de ruptura dialogului cultural cu Europa, de încremenire în timp, de abolire a viitorului"[45], pe de o parte şi destinul european pe de altă parte —, Rusiei îi este cu atît mai greu să opteze, cu cît înnoirea politică s-a strecurat în această dilemă, s-a amestecat cu ea şi toate mişcările care vorbesc de viitorul rus o fac referindu-se la aceste două extreme. Pentru un popor umilit, disperat, căruia i se spune că totul a fost greşit în acest secol (Gorbaciov) şi că el este vinovat (naţiunile), ce poate fi mai tentant decît retragerea în sine şi în trecut! Europa dezvoltată pare atunci mai puţin atrăgătoare, ea dă măsura întîrzierii acumulate şi creşte şi mai mult umilinţa şi tendinţa către autoflagelare.

Dar această tentaţie poate da înapoi în faţa celeilalte tendinţe care marchează renaşterea rusă. Voinţa de a înţelege nenorocirea care s-a abătut asupra acestei ţări şi care a adus-o în mizeria morală şi materială actuală hrăneşte o extraordinară mişcare intelectuală. Dacă începutul de secol a fost *Epoca* ei *de argint*, acest sfîrşit de secol în Rusia ar putea, de asemenea, merita o astfel de denumire. Probabil că nu prin calitatea artistică a operelor produse, cît prin efortul de a se smulge paraliziei spirituale la care părea condamnată. Toţi gînditorii, autorii *Epocii de argint* pe care revoluţia lui Lenin i-a gonit din Rusia, din spirit şi din memorie, îşi refac apariţia în ţara lor. Aceasta descoperă uimită o gîndire filozofică, o literatură, o pictură care îi fuseseră ascunse, iar în efervescenţa prodigioasă de idei şi opere îşi poate regăsi identitatea. Intelectualitatea rusă liberală se consacră astăzi cu pasiune nu propriilor opere, ci reconstituirii morale a Rusiei. Prin aceasta, ea poate juca un rol decisiv. Ea respinge închiderea în sine şi nostalgia devastatoare. Vrea să conducă Rusia spre Europa, dar, în acelaşi timp, fiind ataşată visceral poporului, unei concepţii umaniste asupra destinului său, încearcă să arunce o punte între cele două vocaţii ale acestui popor. Strălucita pleiadă adunată în jurul lui Lihaciov: Averinţev, Ţipko, Nuikin, Seliunin, Laţînina şi atîţia alţii, ştie — şi spune — că Rusia trebuie să fie Rusia şi Europa în acelaşi timp. Trebuie să ştie să fie ea însăşi, fără să cedeze demonilor care o pîndesc.

Pentru această Rusie care nu ştie încă pentru ce să opteze, care ezită între modernitate şi specificitate, cuvintele *suveranitate* şi *independenţă* îi par la fel de atrăgătoare ca şi celorlalte naţiuni din

URSS. Dar în Rusia nu pot avea aceeași semnificație și nici aceeași finalitate. Dacă popoarele Imperiului rus pot hotărî — luîndu-și riscul de a chibzui apoi la pertinența unei asemenea alegeri — să părăsească Uniunea Sovietică și Rusia, aceasta nu se poate autopărăsi, pentru că URSS-ul este o parte a destinului ei și nici nu se poate întoarce de bună voie împotriva popoarelor din Imperiul său. Ea trebuie să iasă dintr-un sistem răspunzător de falimentul și pustiirea care o caracterizează astăzi și, în același timp, să rezolve problema Imperiului de o manieră echitabilă. Aceasta înseamnă că trebuie să permită popoarelor care doresc să se elibereze să o facă, dar ea nu se poate despărți de cei ce nu doresc. Or, Imperiul atîrnă prea greu, iar partea lui cea mai întîrziată, cea care nu-l poate părăsi — periferia musulmană — o trage către subdezvoltare. Rusia poate și mai puțin hotărî, asemeni altor națiuni, să meargă singură către progres, cînd ea închide între frontierele sale, în spațiul rus inalienabil, o infinitate de mici națiuni și grupuri etnice, cu care este condamnată să trăiască pentru totdeauna.

Statul-națiune rus, etapă necesară pe calea modernizării, nu va putea să semene cu nici un alt stat. Această imensă dificultate de a defini viitorul, de a se separa de Imperiu, acceptînd, în același timp, să fie o Rusie eterogenă, multi-etnică, deschisă altor culturi, explică violența opozițiilor în sînul naționalismului rus ce renaște. Așa se explică și efortul disperat al spiritelor libere — de la Zaharov pînă la Soljenițîn — de a găsi o cale de mijloc menită să împiedice o societate dezorientată să răspundă apelurilor extremiste. Toți știu că Rusia trebuie, ca și celelalte națiuni, să se elibereze de sistemul sovietic, dar că nu poate renega această parte a istoriei fără a se separa de ea însăși. În schimb, dacă popoarele pe care le domină se pot emancipa împotriva ei, pentru că au fost constrînse să trăiască împreună, acest fapt nu poate decît să se împace cu sine însăși.

Sfîrșitul federalismului, al sistemului fondat de Lenin, nu îngăduie Rusiei să refacă ideologia comunismului sub o altă formă. Modernizarea este, în ultimă instanță, o liniștire a vieții sociale și internaționale. Dacă lupta de clasă, ura de clasă, pe care le reprezenta sistemul sovietic sînt înlocuite cu lupta națiunilor, atunci Rusia va încremeni din nou într-un destin care respinge modernitatea.

Cîștigarea independenței la acest sfîrșit de secol este un ideal relativ simplu pentru popoarele Imperiului, dar teribil de complicat pentru Rusia. Imensitatea spațiului rus se regăsește în imensitatea opțiunilor care îi sînt impuse de acum încolo.

Partea a patra

DUPĂ IMPERIU

-

Capitolul X

De la Federaţie la *Casa Comună*

Violenţele inter–etnice care au zguduit Uniunea Sovietică din 1988 încoace au alarmat o clasă conducătoare obişnuită să considere problema naţională drept secundară. Neliniştit de zvonurile de revoltă care vin în februarie 1988 din Caucaz, Gorbaciov hotărăşte să deschidă discuţia în faţa Partidului. Îi va trebui, totuşi, destul de mult timp pînă să–şi dea seama de gravitatea problemei naţionale şi să încerce să–i găsească alte soluţii decît un discurs prin care să laude virtuţile internaţionalismului.

Dezbaterea la care se angajase Partidul nu va avea loc decît în toamna lui 1989, un an şi jumătate mai tîrziu decît fusese hotărîtă: optsprezece luni în care intelectualii partizani ai *perestroikăi* încearcă să–i atragă atenţia lui Gorbaciov asupra a ceea ce ei încep să perceapă drept un obstacol decisiv în calea oricărui progres în general[1]: „Puterea sovietică are o politică etnocidă"; „Poporul rus o face pe patronul faţă de naţionalităţi"[2]. Avertismente inutile, sau aproape. Gorbaciov este preocupat, înainte de orice, să–şi consolideze puterea şi nu acordă decît o atenţie distrată crizei în plină dezvoltare. La cea de–a XIX–a Conferinţă a Partidului, care se ţine în iunie 1988 şi unde el propune să fie remodelat sistemul politic, problema naţională este evocată doar în termeni generali: trebuie să fim echitabili faţă de toate naţiunile. Proiectul de descentralizare politică pe care îl susţine la această conferinţă poate oferi spaţii de responsabilitate naţiunilor, dar în ce cadru: cel al statelor naţionale? Sau cel al regiunilor, slăbind prin aceasta ponderea Statului

naţional? Nimeni nu va spune cu precizie. Iar revizuirea Constituţiei, în decembrie 1988, arată că, în realitate, Gorbaciov nu a inclus problema naţională între preocupările lui.

Provocarea constituţională

La 22 octombrie 1988, presa sovietică publică proiectul Constituţiei amendate, care este supus dezbaterii publice.[3] În republici se iscă de îndată revolta. Balticii şi georgienii cei dintîi — dar ei nu sînt singurii — denunţă cu vigoare un proiect centralizator, care ignoră toate revendicările lor şi constituie o adevărată regresie a federalismului.[4] Într-o vreme în care naţionalităţile încep să se organizeze şi demonstrează, prin violenţă sau prin dezbatere paşnică — după cum privim spre Caucaz sau spre statele baltice —, că întregul sistem federal este depăşit, acest proiect constituţional constituie o adevărată provocare.

Revizuirea Constituţiei s-ar fi impus în momentul în care Gorbaciov a propus instaurarea unui parlamentarism adevărat, fiind necesară, deci, definirea expresiilor acestuia, Congresul deputaţilor poporului şi Sovietul Suprem transformat. Din păcate, în chiar definiţia puterilor instituţiilor menite a face să progreseze democraţia — *Congres, Soviet Suprem, Comitet de control constituţional* — republicile descoperă că democratizarea se va face pe seama federalismului. Indignarea lor este îndreptăţită din mai multe motive.

Mai întîi, dreptul la secesiune. Chiar dacă întotdeauna a fost pur teoretic, acest drept înscris în Constituţia sovietică este fundamental pentru toate republicile. El stabileşte că, dacă se întrunesc anumite condiţii, ele vor putea dispune de viitorul lor. Într-o federaţie trunchiată, acest drept este simbolul unei eventuale evoluţii către un federalism autentic. Or, proiectul constituţional din 1988 practic îl anulează, conferind Congresului deputaţilor poporului dreptul exclusiv de „a decide în privinţa compoziţiei URSS-ului, de a ratifica formarea de noi republici (articolul 108, aliniatul 2 din proiect). Chiar dacă dreptul de secesiune este menţinut de articolul 72, el are o semnificaţie redusă în faţa autorităţii totale a Congresului în materie. Cu atît mai mult cu cît compoziţia acestui Congres este defavorabilă republicilor. În constituţiile anterioare — 1936, 1977 —, Sovietul Suprem, un pseudo-parlament, era o adunare bicamerală, în care naţiunile erau reprezentate de două ori:

în Sovietul Uniunii, cu titlul de circumscripţii teritoriale — un deputat pentru 300.000 locuitori — şi în Sovietul naţionalităţilor. Fiecare cameră număra 750 deputaţi. Or, sistemul din 1988 răstoarnă acest echilibru, prevăzînd un sistem triplu de reprezentare: 750 deputaţi pentru circumscripţiile teritoriale, 750 pentru circumscripţiile naţionale şi 750 pentru organizaţiile sociale (partide, sindicate etc.). Această repartiţie, chiar dacă duce la o reprezentare mai mult sau mai puţin echitabilă a naţiunilor în Parlament, simbolic este dezastruoasă. Reprezentarea naţională propriu–zisă, cea a unei ţări pluri–etnice de tip federal, scade de la jumătate la o treime. Aceasta înseamnă a li se notifica naţionalităţilor că, în fond, au acelaşi statut ca şi organizaţiile sociale şi că federalismul nu mai este pus pe acelaşi plan cu comunitatea sovietică. Această regresie statutară din Congres este însoţită de o scădere a reprezentării republicilor în cea de–a doua cameră a noului Soviet Suprem, Sovietul naţionalităţilor, în favoarea Republicii Ruse. Proiectul constituţional reduce, într–adevăr, dimensiunea Sovietului Suprem, care era de 1.500 deputaţi, la 542, adică 271 pe cameră, modificînd, deci, partea acordată fiecărei formaţiuni naţionale. Articolul 111 atribuie 7 deputaţi fiecărei republici (faţă de 32 înainte), 4 republicilor autonome, 2 regiunilor autonome, 1 districtelor naţionale. Consecinţa acestei repartizări: Rusia, care înglobează în frontierele sale 16 republici autonome din 20, 5 regiuni din 8 şi toate districtele naţionale, se va găsi mult mai bine reprezentată în raport cu celelalte republici decît înainte, de vreme ce, în loc să beneficieze de 32% din locuri în Sovietul naţionalităţilor, noul sistem îi acordă 43%. Sigur că Rusia reprezintă 50% din populaţia Uniunii Sovietice, dar cine ar accepta ca, în momentul revendicărilor naţionale crescînde, să fie micşorată reprezentarea naţiunilor? Este o manieră prea puţin democratică de a le lua în seamă.

Alte două motive de nemulţumire pentru naţiuni: definirea puterilor Sovietului Suprem şi structura Comitetului de control constituţional.

Sovietul Suprem, sau mai degrabă prezidiul său, al cărui preşedinte este Gorbaciov, are capacitatea exclusivă (articolul 119, aliniatul 1) să decreteze *starea de urgenţă* şi să instituie o *administraţie specială*, ceea ce, consideră balticii, permite în caz de criză gravă la periferie să se substituie puterilor locale autoritatea centrală. Tot aşa, definirea competenţelor Sovietului Suprem în materie economică — în special preţuri şi salarii — impietează asupra

autorităţii republicilor şi chiar o aboleşte. Atunci cînd în Uniunea Sovietică se aminteşte de autonomia economică a republicilor ca de un mijloc legitim de a le satisface exigenţele, această manieră de a pune accentul pe competenţele centrale dovedeşte că nimeni nu are de gînd, la Moscova, să joace cartea unei emancipări reale.

În sfîrşit, un punct deosebit de sensibil îl constituie structura Comitetului de control constituţional nou creat (articolul 125), despre care se spune că va număra, în afară de preşedinte şi vicepreşedinte, treisprezece membri. Cine vor fi aceştia? Ce parte vor avea republicile? Neclaritatea textului duce cu gîndul la faptul că această instituţie, după asemănarea altora, ar purta amprenta aceleiaşi dorinţe centralizatoare.[5]

Acest proiect de revizuire constituţională are prin ce surprinde. Vine în contradicţie cu situaţia URSS-ului, unde criza naţională este faţişă, cu tot discursul oficial de democratizare şi descentralizare, cu tot angajamentul luat de a respecta mai bine drepturile naţionale. Dacă la Moscova s-ar fi dorit precipitarea crizei politice la periferie, nu s-ar fi procedat altfel. Explicaţia comodă a tensiunilor dintre renovatori şi partizanii înrăiţi ai *statu-quo*-ului este în mod special lipsită de pertinenţă; de fapt, Gorbaciov continuă să manifeste o remarcabilă indiferenţă faţă de acuzaţiile de la periferie. În acest moment (noiembrie 1988) el îşi concepe reforma politică în termenii puterii centrale; pentru el, problema naţională nu face încă parte dintre problemele politice ale Uniunii Sovietice. Este evident că în materie de echilibru politic centru/periferie, acest reformator este partizanul lipsei de schimbări, deci eminamente conservator.

Aici, în faţa voinţelor naţionale, înregistrează Gorbaciov prima sa înfrîngere. Indignarea republicilor, în special a celor în care violenţa nu a înlocuit dezbaterea politică — fapt ce dă multă greutate poziţiei lor — sfîrşeşte prin a înfrînge proiectul constituţional. Acesta este amendat, iar textul adoptat la 1 decembrie 1988 ţine cont de numeroasele lor obiecţii.[6]

Mai întîi, reprezentarea naţională a republicilor creşte de la 7 la 11 locuri; articolul 125 asigură *tuturor* republicilor o reprezentare în Comitetul de control constituţional. Din moment ce se tinde către un *stat de drept,* Constituţia şi Controlul constituţionalităţii legilor trebuie să joace un rol decisiv în evoluţia sovietică. Se înţelege perfect că republicile au acordat o importanţă extremă compoziţiei federale a Comitetului de control constituţional.[7]

Republicile au mai obţinut în plus ca *starea de urgenţă* să nu poată fi declarată fără consultarea lor prealabilă şi ca nici o administraţie centrală să nu poată înlătura sau înlocui autorităţile locale. În sfîrşit, dreptul la secesiune este menţinut în forma sa anterioară, fără ca vreo competenţă specială a Congresului deputaţilor poporului să-i poată limita exercitarea.

În general, exigenţele de la periferie au fost înţelese, iar textul amendat al Constituţiei a fost adoptat cu o mare majoritate de către Sovietul Suprem al URSS-ului (1.344 voturi pentru, 5 împotrivă, 27 abţineri).

Acest acord cvasi-unanim ţine nu numai de modificările aduse textului iniţial, dar şi de angajamentul pe care şi l-a luat puterea centrală de a completa într-o a doua etapă ceea ce nu este încă decît o schiţă a viitorului sistem politic din URSS. Etapa a doua va fi cea a definirii competenţelor republicane, care vor creşte considerabil. În tot cazul, acesta este angajamentul lui Gorbaciov, pe care şi Comitetul Central l-a adoptat în ajunul votării.

Cu ocazia dezbaterilor, Gorbaciov a recunoscut că puterea evaluase greşit situaţia, dar că de atunci a înţeles avertismentul ce i-a fost adresat. Cu toate acestea, el s-a ferit să admită că revizuirea Constituţiei fusese iniţial o tentativă — eşuată — de a spori puterea centrală, îngrădind în paralel autoritatea republicilor. Noua lui atitudine denota, oare, o conştientizare a agitaţiei de la periferie şi a cauzelor care o determinau? Sau rămînea el, pur şi simplu, la concepţia iniţială asupra federalismului, considerat ca o concesie provizorie făcută unui sentiment naţional condamnat în timp de Istorie? Pentru elitele politice de la periferie, răspunsul nu lasă nici o îndoială: revizuirea Constituţiei a fost o tentativă deliberată de a opune progreselor naţionalismului un proces accelerat de centralizare. Totuşi, dacă luăm în seamă uşurinţa cu care Gorbaciov a acceptat să se supună, sîntem tentaţi să optăm pentru a doua explicaţie şi să considerăm că, în acest stadiu, puterea încă nu a înţeles că federalismul moare în conştiinţele naţionale şi că, prin urmare, *statu-quo*-ul nu poate fi păstrat.

Provocare sau neglijenţă, esenţialul este altul: şi anume faptul că, la 1 decembrie 1988, naţionalismul periferiei a făcut puterea centrală să dea înapoi. S-a putut constata că o confruntare fermă, chiar fără recurgere la violenţă, a modificat în totalitate raporturile centru/periferie.

Consecinţele acestei prime crize politice între Gorbaciov şi republici sînt grave. Autoritatea personală a lui Gorbaciov, iniţiatorul revizuirii, este deja afectată. Încrederea care i se acordă este şi ea afectată, din moment ce i se atribuie paternitatea proiectului iniţial, deci o concepţie centralistă în contradicţie cu spusele lui liniştitoare. De fapt, totul sugerează că Gorbaciov, dacă a înţeles că trebuie să cedeze, nu şi-a revizuit şi concepţia asupra problemei naţionale şi nici nu a înţeles ce însemnau urmările acestui conflict pentru autoritatea sa.

Un centru puternic, republici puternice

În mod ciudat, anul 1989, an de mari schimbări politice în URSS — alegeri, descoperirea virtuţilor parlamentarismului —, este şi anul unei adevărate „stagnări naţionale" în politica lui Gorbaciov. Această stagnare este cu atît mai surprinzătoare, cu cît este însoţită de o răsturnare radicală a peisajului naţional: violenţă generalizată în sudul Uniunii, mers paşnic către independenţă în vest. În această revoluţie a naţiunilor, în care totul se scufundă — ordine publică, autoritate centrală, şanse de convieţuire între popoare —, imobilismul intelectual şi politic al puterii centrale este uimitor. S-ar părea că la Moscova nimeni nu imaginează un alt răspuns la valul de naţionalisme, decît represiunea sau ignorarea.

După evenimente, cu aproape optsprezece luni întîrziere, Partidul Comunist se reuneşte, la 19 septembrie 1989, pentru a dezbate problema.

În ajunul acestei reuniuni, formula definitivă a „documentului-platformă" al Partidului este publicată de presă şi prezintă poziţia sa oficială.[9] Documentul este o nouă mărturie a paraliziei mentale care îi afectează pe conducătorii URSS-ului de îndată ce se pune problema naţională. Textul Partidului, incredibil de rămas în urmă faţă de evoluţia tumultuoasă a evenimentelor, nu marchează nici o schimbare de perspectivă, afară doar în ceea ce priveşte Rusia, a cărei deşteptare o ia în considerare. Care este esenţialul de reţinut din acest text, în afara faptului că nu răspunde la nici una dintre problemele care se pun, că nu marchează nici un progres în direcţia unui federalism real, chiar atunci cînd evoluţia sovietică a depăşit această exigenţă şi că în el se întîlnesc toate ingredientele

necesare pentru a irita și mai tare republicile, presupunînd că acestea mai acordă vreo atenție orientărilor puterii centrale?

Textul Comitetului Central, care amintește dezbaterile din 1922 asupra viitorului URSS–ului, punînd față în față pe partizanii unei soluții confederale și pe „autonomiști", adică pe centralizatori (Stalin), recunoaște înțelepciunea opțiunii lui Lenin în favoarea federalismului. Dar această concluzie este la fel de valabilă în prezent ca și în trecut. Or, în 1989 nu ne mai aflăm în aceeași situație. Numai trecerea la o confederație foarte suplă de state suverane, legate printr–un tratat, ar fi constituit, poate, o soluție în stare să salveze URSS–ul de la dezmembrare. Este soluția pe care o susține cu perseverență academicianul Zaharov.[10] Și este corect să recunoaștem că această teză trezește un ecou în periferia cea mai coaptă din punct de vedere politic, la baltici și la ucraineni. Socotind inutil să se atingă cît de puțin de Constituția din 1922, Partidul Comunist respinge cu dispreț această soluție confederală. Pentru ce să negociezi tratate, din moment ce Constituția din 1922 se sprijinea pe un tratat? Din cîte se pare, Comitetul Central uită, printre alte detalii, faptul că, în 1922, Statele baltice erau independente și că, prin urmare, nimic nu le leagă de federație. Aceștia își vor aminti de acest lucru cîteva luni mai tîrziu, atunci cînd vor face pasul spre declarația de independență.

Recunoscînd că deviațiile au afectat în trecut buna funcționare a sistemului federal, Partidul definește cu exactitate sistemul și mijloacele care îl fac să funcționeze. În termenii documentului, el este o asociație voluntară de State, care, în sînul unui stat unic, URSS, își păstrează totala independență. Pentru ca federația să nu fie deviată, așa cum a fost, ea trebuie să îmbine „un centru puternic și republici puternice".

Cum s–ar putea mulțumi republicile cu dorința reafirmată de a păstra un sistem pe care îl resping și cu această formulă total contradictorie, ce le asociază cu un centru la fel de puternic? Ele au de asemenea motive să se plîngă de termenul folosit pentru a le defini suveranitatea — este cel mai slab dintre cele două cuvinte care puteau fi introduse în document: *samostoiatelnost* folosit aici, care înseamnă *a fi stăpîn pe propriul destin*, este, din punct de vedere politic, mai puțin precis decît termenul pe care republicile îl vor adopta încetul cu încetul, *nezavisimost*, care înseamnă, textual, *non–dependent* și care exclude explicit orice altă autoritate[11].

Republicile nu pot socoti un progres nici rolul pe care şi-l atribuie cu insistenţă Rusia în federaţie: un rol decisiv în progresul general. Este limpede că Partidul a fost mai sensibil la doleanţele ruseşti şi la amplificarea sentimentului naţional rus, decît la evoluţia celorlalte naţiuni. În acest document, el le adresează rușilor un adevărat mesaj: e timpul ca Rusia, ca şi celelalte republici, să dispună de toate instituţiile politice şi culturale care vor permite acestei naţiuni să se emancipeze.

În sfîrşit, un ultim punct poate, pe bună dreptate, să tulbure marile republici şi naţiunile care dispun de un Stat. Partidul Comunist se face campionul drepturilor *tuturor* minorităţilor naţionale şi sugerează ca republicile şi regiunile autonome să devină mai importante. Statelor–naţiuni li se trezeşte bănuiala că Partidul îşi continuă vechea strategie de slăbire a grupurilor mari, opunîndu–le micile etnii minoritare. Pentru georgienii confruntaţi cu pretenţiile abhaze, pentru azerii care refuză să–i asculte pe armenii din Nagornîi Karabah, aceste propoziţii sînt cu adevărat o provocare. În fond, republicile întrevăd în acest discurs o reluare sau o perpetuare a binecunoscutei strategii care constă în a le prinde în menghină între Rusia şi minorităţi, afirmînd, totodată, drepturile lor imprescriptibile.[12]

Discursul pronunţat de Gorbaciov la plenara „naţională" nu are darul de a risipi aceste bănuieli. Dimpotrivă, el a insistat asupra avantajelor pe care le aduce federaţia fiecărei naţiuni şi asupra legăturilor indisolubile pe care interesul economic le–a ţesut între ele. Autodeterminarea, zice Gorbaciov, este principiul în jurul căruia gravitează întregul sistem, dar ea trebuie înţeleasă în accepţiunea ei reală: nu pentru a favoriza secesiunile, ceea ce nu ar avea nici un sens, ci ca principiu de autogestiune, permiţînd fiecărei naţiuni din interiorul marelui ansamblu sovietic să ajungă la o dezvoltare completă.

La aceeaşi plenară, Gorbaciov şi–a aruncat în balanţă autoritatea şi în favoarea promovării limbii ruse ca limbă de stat a întregului URSS *(obşcegosudarstvenoi)*. Acest proiect trebuia, fără îndoială, să amelioreze multe lucruri în URSS, dar în 1989, cînd toate popoarele denunţă rusificarea, el sună ca o provocare.

Gorbaciov deranjează, de asemenea, multe sensibilităţi naţionale evocînd condiţiile „indiscutabile" ale ataşării statelor baltice la URSS. De altfel, asupra acestui punct se află în dezacord cu el însuşi. Pe de o parte, el reia teza adeziunii lor voluntare la URSS,

iar pe de altă parte, admite în discursul său necesitatea restabilirii adevărului istoric asupra evenimentelor din 1940...[13]

Discurs complex, pe alocuri incoerent, care tinde în același timp să calmeze conflictele, să păstreze ceea ce există, arătînd că orice altă cale ar fi periculoasă și virtualmente impracticabilă și, în fine, să semnaleze balticilor că merg prea departe, iar rușilor că au fost înțeleși. În ansamblu, impresia pe care ne-o lasă acest discurs este că Gorbaciov nu a înțeles nici acum că în joc este însăși existența URSS-ului. El pare fixat într-o poziție neschimbată, cu toate că acceptă cîteva concesii verbale sau reale. Sînt necesare, zice el, instanțe speciale pentru a trata problemele naționale, deci pentru exorcizarea fantomelor separatismului. Dar, ca lider al Partidului, Gorbaciov se arată, de asemenea, un moștenitor intratabil al lui Lenin. În această calitate, el respinge categoric aspirația partidelor comuniste locale de a se federaliza. Unitatea Partidului este un principiu care nu poate fi pus în cauză. Aici, de asemenea, Gorbaciov tratează problema ca și cum în teritoriu, mai ales în statele baltice, partidele naționale ar mai accepta acest principiu. Însă realitatea a scăpat deja viziunii gorbacioviste. Independența acestor partide se află în plină expansiune, iar Gorbaciov duce o luptă de ariergardă, căreia nimeni nu-i mai dă atenție.

Formula „un centru puternic, republici puternice" va deveni inoperantă. Abia au propus instanțele supreme ale Uniunii Sovietice republicilor acest program surprinzător — al cărui principal susținător este Cebrikov — că se și poate vedea cît de mult se îndepărtează țara reală de cei care mai cred că reprezintă țara legală. La periferie, violențele de răsunet și activitatea fronturilor populare atestă că republicile înțeleg să-și sporească puterea, contestînd centrul și ignorîndu-l, ba chiar slăbindu-l. Distanța dintre un centru încremenit în percepția sa asupra problemei naționale și o periferie care nu încetează să își afirme ambițiile autonomiste sau separatiste se adîncește inexorabil.

Sondajele care se înmulțesc în URSS arată că societatea în ansamblul ei își pune probleme asupra viitorului federației. O anchetă de opinie făcută la Moscova — oraș eterogen, unde sînt prezente toate naționalitățile, dar unde predominanța rușilor este zdrobitoare — arată că, deși 72% dintre cei chestionați se pronunță în favoarea stabilității instituțiilor federale, 18% resimt necesitatea de a se acorda o foarte largă autonomie republicilor, iar 6% doresc ca republicile candidate la secesiune să-și poată finaliza intențiile.

Ideea unei restructurări a federalismului cîştigă teren şi printre partizanii *perestroikăi*.[14] Liberalii sînt, de acum încolo, răspunzători de politica naţională şi nutresc cele mai mari îndoieli asupra perpetuării situaţiei existente. Intervenţia cea mai interesantă, din acest punct de vedere, se datorează unui bielorus, Tarazevici, preşedintele *Comisiei permanente* a Sovietului naţionalităţilor, care, comentînd platforma Partidului, declară centralizarea în Uniunea Sovietică dezastruoasă pentru raporturile inter–etnice. El adaugă intenţia comisiei sale de a propune legi menite să protejeze prerogativele republicilor. În felul acesta, se vede aparînd un clivaj între un Partid teoretician al problemei naţionale, păzitor al unei ortodoxii denunţate de toţi şi practicienii care se confruntă realmente cu acestea. Tarazevici pune cu luciditate problemele concrete pe care Partidul a refuzat să le evoce: a frontierelor interne ale Uniunii şi a competenţei republicilor pluri–etnice în acest domeniu.[15]

Preşedinţie imperială şi federaţie

Nici Partidul şi nici Congresul nu au avansat cu adevărat în chestiunea naţională, în timp ce evenimentele se derulau rapid. Convinşi că Moscova nu va merge dincolo de proiectele de autonomie economică, asupra cărora, la urma urmei, dezacordul din sînul echipei conducătoare este profund[16], balticii deduc că trebuie să înainteze singuri pe drumul pe care Moscova refuză să îl deschidă şi se ajunge la confruntarea dramatică dintre Gorbaciov şi mulţimea din Lituania, la Vilnius, în ianuarie 1990.

Această călătorie, punînd în valoare curajul fizic şi moral al lui Gorbaciov — ai nevoie de curaj pentru a înfrunta o mulţime calmă, dar foarte hotărîtă —, este în acelaşi timp patetică, pentru că scoate în evidenţă dificultăţile întîmpinate de puterea centrală în a înţelege consecinţele unei situaţii pe care abia începe să o evalueze corect.

La Vilnius, Gorbaciov face în fine gestul pe care îl refuzase mereu. Recunoaşte că federalismul nu a existat niciodată în URSS şi pledează pentru un răgaz, angajîndu–se să refacă radical instituţiile sovietice. Întors la Moscova, el se adresează Comitetului Central al PCUS–ului la 5 februarie, constatînd că deteriorarea rapidă a raporturilor centru/periferie impune o reevaluare de ansamblu şi sugerează pentru prima dată că s–ar putea imagina diversificarea sistemului de legături federale, adaptîndu–le la situaţii

foarte variate.[17] Evocînd această posibilitate, Gorbaciov se referea, fără îndoială, la platforma adoptată de Partid în septembrie, care afirma exact contrariul, dar este foarte probabil că, făcînd o cotitură importantă, el simte nevoia să liniștească Partidul și să îl convingă că rămîne pe linia dreaptă a programului adoptat cu puțin înainte. În tot cazul — lucru care se întîmplă pentru prima dată —, Gorbaciov este de acord cu numeroșii reprezentanți ai statelor baltice care pledează pentru un nou tratat unional care să țină cont de situațiile istorice și de ceea ce s-a întîmplat deja la fața locului. Un astfel de tratat, stabilind o *confederație* (și nu o federație), susțin ei, ar avea avantajul de a feri URSS-ul de secesiunile deja previzibile. Revista *Statul sovietic și dreptul* propune în același moment aceeași analiză a soluțiilor posibile ale crizei.[18]

Deodată, calea pare deschisă unei inițiative a centrului. Propunînd republicilor un nou tratat, Gorbaciov le-ar constrînge la dialog, în timp ce ele se închid, pe zi ce trece, în propria lor viziune asupra independenței. Uniunea Sovietică se va schimba oare?

Bineînțeles că se schimbă, dar nu acolo unde ar fi fost de așteptat! Dacă federația reînnoită trece acum pe planul al doilea, aceasta se datorează faptului că pe Gorbaciov îl preocupă, înainte de orice, instaurarea unui sistem prezidențial.

Congresul deputaților poporului, reunit la 12–13 martie 1990, este chemat să se pronunțe asupra acestei revoluții a instituțiilor, al cărei proiect a fost făcut public cu cîteva zile înainte.[19] Instaurarea unei puteri prezidențiale a cîntărit foarte puternic în evoluția rapidă a problemei naționale; iată un element a cărui importanță nu a fost îndeajuns percepută și care explică în special decizia lituaniană de a opta pentru independența imediată, fără negocieri prealabile. Gorbaciov, care a respins multă vreme ideea unei asemenea transformări a sistemului sovietic, a recurs, totuși, la ea — cel puțin, așa a fost justificată — ca să elimine o dată pentru totdeauna amenințările de înlăturare care îl vizau în sînul Partidului și ca să-și creeze mijloacele de acțiune de care avea nevoie pentru a-și impune reformele.

Puterile prezidențiale, mai ales în definiția lor inițială, sînt considerabile; ca și proiectul de revizuire constituțională din iarna lui 1988, ele dau naștere imediat unui conflict cu republicile.

Președintele Uniunii Sovietice concentrează toate puterile Sovietului Suprem și ale președintelui său. În măsura în care acest

prezidiu cuprindea preşedinţii Sovietelor supreme ale republicilor federale, schimbarea din 13 martie înseamnă deposedarea republicilor de autoritatea lor, în favoarea puterii centrale. Dar asta nu e tot. În proiectul iniţial, Preşedintele Uniunii dispune de dreptul de a hotărî singur asupra stării de urgenţă, sau a legii marţiale, pe întregul teritoriu sovietic. Bătălia dată de republici în decembrie 1988, pentru a împărţi acest drept cu Congresul, pe care atunci o cîştigaseră, pare repusă în cauză prin aceste puteri exorbitante. În sfîrşit, numirea membrilor Comitetului de control constituţional, depinde de asemenea de şeful Statului.

Dezbaterile din Congres l-au constrîns, fără îndoială, pe Gorbaciov să cedeze asupra unor puncte decisive pentru republici, dar nu asupra tuturor. Două concesii, foarte importante pentru ele, privesc starea excepţională şi Comitetul de control constituţional. Pentru a impune legea marţială sau starea de urgenţă, Preşedintele are nevoie, în final, de acordul autorităţilor republicii în care se va impune această decizie. În lipsa acordului din teritoriu, Sovietul Suprem al URSS-ului o va putea autoriza, cu o majoritate de două treimi. Tot aşa, Gorbaciov trebuie să renunţe la dreptul de a numi membrii Comitetului de control constituţional. Ceea ce republicile obţinuseră în 1988 le este astfel din nou recunoscut.

Dar aceasta nu înseamnă că sistemul prezidenţial — înzestrat cu dispoziţii mai echilibrate — merge în sensul adevăratei federaţii, pe care Gorbaciov s-a angajat, în timpul călătoriei la Vilnius, să o facă să progreseze. Şi încă mai puţin în sensul unei confederaţii. Această preşedinţie puternică este un mijloc de centralizare. Cum să se poată împăca ea cu nişte „republici puternice" şi cu un tratat unional prevăzînd statute diferenţiate, a căror necesitate se făcuse simţită?

Dacă dezbaterile l-au constrîns pe Gorbaciov să renunţe la o putere cvasi-totală, partizanii săi sînt satisfăcuţi, pentru ei cel mai important fiind ca el să nu fie eliminat de adversarii schimbării şi ca politica de reformă să poată fi continuată. Criticii săi au perceput, însă, foarte bine contradicţia existentă între discursul descentralizator, deschis către naţiuni, pe care începe să-l ţină Gorbaciov şi această concentrare a puterilor în propriile mîini. Boris Elţîn a exprimat-o clar, subliniind în ce măsură alegerea acestui calendar — mai întîi stabilirea unor puteri prezidenţiale şi abia apoi reforma federalismului — era rău venită şi dăunătoare pentru liniştirea crizei de la periferie.[20] O poziţie similară a susţinut şi Iuri Afanasiev, care nu poate fi bănuit că se opune lui Gorbaciov pentru a-şi

urmări mai bine ambițiile personale. Trebuie mai întîi modificată Constituția și numai după aceea introdusă o președinție, declară el. Mai mult: după el, într–o societate pluri–etnică, alegerea unui președinte ar trebui să se facă direct, prin sufragiu universal, altminteri președintelui îi va lipsi întotdeauna încrederea naționalităților. Acest raționament era cu atît mai pertinent, cu cît sistemul electoral din 1988 a mărit considerabil, cum era și de așteptat, reprezentarea RSFSR–ului: dacă în vechiul Soviet Suprem el dispunea de 43% din deputați, în Congresul ales în 1989 aceștia reprezintă 49%.[21]

Cît despre lituanieni, este clar că, examinînd puterile înscrise în proiectul inițial, li s–a părut mai înțelept să se îndepărteze de federație, înainte ca un președinte prea puternic să se poată opune.

În ciuda recitențelor exprimate, sistemul prezidențial a fost adoptat cu 1.817 voturi contra 133 și 61 abțineri. Alegerea lui Gorbaciov în acest post croit pe măsura sa a fost, însă, mult mai puțin strălucită; el nu a obținut decît 1.329 voturi pentru și 495 voturi ostile. Deputații baltici au boicotat în totalitate acest scrutin care, considerau ei, nu–i mai privea.

Opoziția dintre Gorbaciov și naționalități iese în evidență foarte bine la această cotitură politică. Gorbaciov a simțit–o atît de bine, încît, abia ales, a afirmat clar, în discursul lui, că se angajează să apere integritatea politică și teritorială a Statului sovietic și că nu are de gînd să fie președintele unui stat dezmembrat.

Dacă Lituania adoptă o poziție radicală față de opțiunile lui Gorbaciov, celelalte națiuni ale Uniunii Sovietice se pun de acord să le judece la fel. Ce încredere să acorde cuvintelor liniștitoare și promisiunilor pe care le face cîteodată Gorbaciov, atîta vreme cît prin faptele sale privilegiază — stă mărturie alegerea unui sistem prezidențial — o versiune centralizatoare, unificatoare și autoritară a Statului sovietic? Nu contestă nimeni că este nevoie de reformă și de autoritate. Se pune, însă, întrebarea: care reformă este mai urgentă, cea a federalismului sau cea a economiei? Puterile pe care și le atribuie Gorbaciov sînt ele, oare, indispensabile pentru a face cea mai mică mișcare? Răspunsul națiunilor e clar: respingînd reforma federală, Gorbaciov, oricare i–ar fi puterile, se condamnă la neputință. Trebuie mai întîi ca națiunile să se reconcilieze cu Uniunea Sovietică, abolind un statut inegal, a cărui nedreptate și caracter mincinos au fost recunoscute de însuși Gorbaciov. Se poate, oare, afirma fără a greși că federalismul nu există și respinge la

nesfîrşit reforma lui? Ceea ce îi lipseşte lui Gorbaciov nu este puterea, declară Afanasiev în cursul acestei dezbateri, ci încrederea. Iată şi concluzia naţiunilor. Iar instaurarea preşedinţiei a dat o lovitură fatală încrederii pe care Gorbaciov o cerea într-un mod atît de patetic la Vilnius.

Preşedinţia reprezintă, poate, pentru el, o mare victorie personală, dar, în istoria zbuciumată a relaţiilor centru/periferie, instaurarea ei constituie încă o ocazie pierdută, mai rău: o lovitură urîtă dată Uniunii. Şi o mărturie în plus a extraordinarei perseverenţe a lui Gorbaciov în subestimarea gravităţii rupturii naţionale.

Legea asupra „non-secesiunii"

Independenţa Lituaniei, proclamată în ajunul adoptării a ceea ce este perceput la periferie ca o „preşedinţie imperială", pune de la început pe noul preşedinte în faţa problemei naţionale. De data aceasta, nu-i poate ignora urgenţa. Ce este de făcut în faţa unei republici care îşi hotărăşte singură autodeterminarea? Absenţa din texte — Constituţia şi legile sovietice nu comportă nici o dispoziţie privitor la exercitarea autodeterminării — dă dreptate Lituaniei atunci cînd aceasta afirmă că procedează în conformitate cu dreptul. Graba pe care o arată puterea centrală în a umple această lacună juridică vine într-un remarcabil contrast cu cei cinci ani în cursul cărora a lăsat în părăsire problema naţională.

Din 1989, cînd cuvîntul *independenţă* a prins formă în diverse republici, presa a evocat periodic necesitatea de a i se defini modalităţile. La Vilnius, în ianuarie 1990, Gorbaciov a subliniat că independenţa nu putea fi realizată în lipsa textelor de lege, ceea ce avea să fie remediat. Dar, în ianuarie 1990, programul de lucru al Sovietului Suprem nu prevedea decît o dezbatere pe această temă; nimic nu arăta că o lege urma să fie propusă şi adoptată în grabă în cursul acelei sesiuni. De aceea, precipitarea care a dus la votarea legii asupra secesiunii, la 3 aprilie 1990, este cu atît mai remarcabilă.[22] Grabă care trebuie subliniată: ea explică, poate, adoptarea unui text la fel de nefericit pentru relaţiile dintre centru şi periferie, ca toate celelalte decizii luate anterior.

Legea respectivă — intitulată *Despre procedura legată de secesiunea unei republici de Uniune* — a fost botezată, în republicile în care umorul întovărăşeşte adesea evenimentele grave, „legea

asupra non–secesiunii". Definiţie pertinentă pentru un text destinat să instaureze un traseu plin de piedici, care transformă secesiunea într–un pariu, făcînd–o impracticabilă pentru o parte deloc neglijabilă dintre republicile sovietice.

În douăzeci de articole, textul respectiv închide poarta multor speranţe. Punctul de plecare pentru orice procedură de secesiune este *referendumul,* hotărît de Sovietul suprem al unei republici, sau la iniţiativa cetăţenilor reprezentînd cel puţin o zecime din populaţia respectivei republici. Acest referendum cu scrutin secret trebuie organizat într–un răgaz de şase pînă la nouă luni socotit din momentul în care a fost luată iniţiativa. Pentru ca procedura de separare să poată fi angajată, este nevoie ca două treimi din voturi să se exprime în favoarea propunerii de secesiune. Apoi începe o perioadă de tranziţie, care trebuie să dureze cinci ani şi în cursul căreia intervine URSS–ul. Sovietul Suprem al Uniunii Sovietice, redus, în timpul primei faze, la rolul de observator, condamnat la pasivitate, în afară de cazul unei grave contestări, îşi recapătă toate prerogativele a doua zi după referendum. Sarcina lui este de a constata legalitatea referendumului şi de a impune eventual o nouă votare, într–un interval de trei luni; apoi de a supune rezultatele tuturor republicilor din URSS, pentru a fi comentate; în sfîrşit, de a prezenta rezultatele şi comentariile în faţa Congresului, pentru dezbateri. Abia la capătul acestui proces a cărui durată nu este precizată, începe cu adevărat perioada de tranziţie de cinci ani. Ea este consacrată rezolvării tuturor problemelor pe care secesiunea le pune restului Uniunii — interese economice, instalaţii militare şi interese strategice ale URSS–ului, drepturile personale etc. Articolul 15 tratează în mod special situaţia rezidenţilor străini în republică: în momentul secesiunii, ei trebuie să hotărască dacă vor să rămînă. În acest caz, republica este obligată să–i primească. Dacă doresc să obţină cetăţenia, republica este obligată să le–o acorde. Dacă doresc să plece, statul independent le datorează o compensaţie care să acopere avantajele pe care le–au pierdut, ca şi instalarea lor în altă parte. La sfîrşitul acestui parcurs, cînd totul este rezolvat, Congresul pronunţă secesiunea. Dezbaterea parlamentară asupra proiectului de lege a confirmat că era vorba de o aprobare automată şi nu de una supusă dezbaterii.

Deci, la prima vedere, parcursul nu pare să prezinte decît un singur defect: încetineala. Cel puţin şase luni pentru organizarea referendumului, cîteva săptămîni sau luni pentru organizarea difu-

zării rezultatelor şi strîngerea opiniilor din întregul URSS, cinci ani pentru rezolvarea tuturor problemelor; de fapt, cei cinci ani fac pe puţin şase. Pentru republicile grăbite este foarte mult, dar răgazul cerut pentru a se desprinde din Uniune nu este nimic faţă de capcanele pe care le cuprinde procedura.

Prima dintre ele, majoritatea de două treimi cerută pentru ca referendumul să deschidă calea procedurii de secesiune. Toate republicile sînt departe de a avea o populaţie naţională reprezentînd două treimi din populaţia totală şi este clar că minorităţile sau rezidenţii ruşi sînt prea puţin dornici să favorizeze secesiunea. Dacă Ucraina, Bielorusia, Uzbekistanul, Turkmenia, Azerbaidjanul, Armenia, Georgia şi Lituania sînt în această situaţie, şase alte republici se găsesc dedesubtul acestei ştachete de două treimi şi le va fi foarte greu să-şi convingă corpul electoral să adere la un asemenea proiect. (Amintim că legea franceză asupra autodeterminării Noii-Caledonii nu cerea decît cincizeci la sută din voturi, ceea ce pare mai echitabil).

Mai grav, legea oferă posibilitatea minorităţilor înzestrate cu un statut politic — republici şi regiuni autonome, districte naţionale — să voteze separat cu ocazia referendumului, voturile lor trebuind luate în consideraţie de o manieră distinctă. Altfel spus, pot nu numai să voteze împotriva secesiunii, dar chiar să exprime un proiect propriu, cum ar fi o secesiune în interiorul secesiunii republicane şi, eventual, alăturarea lor la URSS. Este clar că Azerbaidjanul, angajat într-o procedură de secesiune, ar pierde imediat Karabah-ul, Georgia ar pierde Abhazia etc. Pentru republicile candidate la secesiune, această dispoziţie este foarte descurajatoare. În plus, chiar dacă secesiunea nu este cerută, ea nu poate decît adînci conflictele între majoritatea care ştie ce ameninţare reprezintă minorităţile pentru visele ei de independenţă şi acestea din urmă, care vor fi ispitite să abuzeze de puterea pe care le-o dă legea. Fără îndoială, Azerbaidjanul nu va avea, de acum încolo, o preocupare mai urgentă decît să-i reducă pe armenii din Karabah la o extremă docilitate, fără să ţină cont de mijloace.

Dispoziţia nefiind aplicată republicilor care sînt administrativ omogene, legea a mers chiar mai departe în folosirea minorităţilor. Într-adevăr, ea prevede ca, acolo unde minorităţile trăiesc grupate fără să aibă un statut politic particular — în general, cazul ruşilor —, să se aplice de asemenea votul separat. Nici o republică nu este exceptată. Legea mai stipulează că populaţiile străine majorităţii

naționale au, ca și minoritățile înzestrate cu statut teritorial, dreptul de a–și alege viitorul; fapt ce implică, pentru republica secesionistă, posibile pierderi teritoriale, care ar constitui în multe cazuri tot atîtea enclave atașate unui alt stat. Legea propune astfel, prin procedura de secesiune, repetarea situației din Karabah. Ar risca vreo republică să înfrunte cu seninătate o asemenea ipoteză? Dorind secesiunea, nu va fi ea ispitită, oare, înainte de a se angaja în acest proces, să împingă în afara frontierelor sale, prin toate mijloacele, minoritățile care i–ar amenința integritatea?

Aceste dispoziții draconice nu pun capăt, însă, încercărilor ce–i așteaptă pe candidații la secesiune. În ultimul an al perioadei de tranziție, este suficient ca o zecime din populație să se îndoiască de binefacerile separării, pentru a impune un nou referendum. În schimb, dacă referendumul nu adună cele două treimi din voturi favoarabile, el nu va putea fi reluat înainte de zece ani. Dispoziție foarte nedreaptă, dar prudentă din punctul de vedere al Moscovei: întoarcerea rușilor către republica lor și disparitatea progreselor demografice modificînd rapid compoziția republicilor, unele dintre ele, care în 1990 nu pot întruni majoritatea cerută, ar putea, probabil, ajunge repede la ea. Toate precauțiile sînt luate pentru ca un referendum pierdut să nu mai fie pus în discuție, iar unul cîștigat să fie repus în cauză.

Analizînd acest text atît de plin de constrîngeri, se vede că puterea centrală nu urmărea decît să cîștige timp în Lituania, fără să țină cont că, din ziua în care aceasta s–a pronunțat pentru secesiune, Bielorusia a evocat propriile drepturi asupra unei părți din teritoriul vecinei sale: pretenție care putea foarte bine să se sprijine, de acum înainte, pe legea din 3 aprilie!

În ciuda caracterului său anti–secesionist, sau poate din cauza lui, legea este votată de ambele camere cu o mare majoritate: numai 13 voturi împotrivă. Evident, balticii nu iau parte la vot care după spusele lor, nu–i privește, pentru că, nefiind „intrați" în Uniune, nu se pot separa. Cît despre deputații celorlalte republici, votul lor se poate explica printr–o anumită independență. După cît se vede, această lege pare atît de greu de aplicat, încît nimeni nu o ia în serios.

Opusă Lituaniei, imediat ce se votează, legea este evident recuzată de aceasta. Lituania consideră că acest text nu o privește și că oricum, el sosește prea tîrziu.

Rezultă că ea este, fără îndoială, fructul unei erori de judecată. Lege a „non–secesiunii", ea este percepută în toate republicile ca un simplu artificiu şi nu ca o luare în considerare a problemei naţionale. Dacă o adăugăm la instaurarea sistemului prezidenţial, ea confirmă republicilor ideea că Moscova nu este dispusă să negocieze dezmembrarea sau transformarea URSS–ului. Încă un strop de încredere pierdută, într–un moment în care nu prea mai e mult de pierdut! Această lege nu poate decît să ascută ostilitatea periferiei faţă de Moscova.

Ea este o greşeală şi în măsura în care poartă în germen noi conflicte, sau agravează disensiunile inter–etnice din interiorul republicilor. Fără îndoială, pentru Moscova este o modalitate de a înlătura pericolul. Dar experienţa acumulată din revoltele de la Alma–Ata atestă că tulburările periferice se răsfrîng asupra centrului, fără să contribuie cîtuşi de puţin la întărirea lui.

Greşeală, în sfîrşit, pentru că este o lege inaplicabilă. Lituania a demonstrat–o imediat. Cînd Gorbaciov obţine o suspendare provizorie a declaraţiei de independenţă, el se obligă ca negocierea între republica baltică şi Moscova să fie rapidă. Nimeni nu mai pomeneşte de răgazul de cinci ani. Se poate emite ipoteza că această lege nu era decît o perdea de fum care să–i permită lui Gorbaciov să organizeze plecarea Lituaniei fără să ridice opoziţii în jurul său. Strategiile de acest gen sînt, fără îndoială, monedă curentă, dar ele sînt eficace într–un sistem a cărui autoritate este reală şi în care nimeni, în aceste abandonări succesive, nu vede tot atîtea semne de slăbiciune. Gorbaciov, însă, nu mai are autoritate asupra periferiei. Puterile lui prezidenţiale imense nu îi permit să–şi impună voinţa în nici un domeniu, fie că este vorba de minerii care fac grevă, de ţăranii care refuză să arendeze pămînturi, de gospodinele care golesc galantarele magazinelor. Generalul de Gaulle a dat, cu Algeria, exemplul unei politici ambigue, făcută din decizii succesive care au condus la independenţă. Se observă, însă, imediat diferenţa dintre cele două situaţii. Autoritatea generalului era reală şi nu avea de tratat decît o singură problemă, deciziile lui în Algeria nu erau susceptibile să afecteze soarta altor teritorii, din moment ce decolonizarea franceză era practic terminată. Opţiunile asumate de puterea sovietică în statele baltice au consecinţe grele pentru întreg ansamblul, sau măcar pentru o mare parte a Imperiului. La timpul pierdut — cinci ani de ignorare a problemei naţionale —, s–au adăugat decizii şi texte pe care nimeni nu le consideră definitive.

La periferie există convingerea că, pentru conducătorii de la Moscova, improvizaţia ţine loc de politică. Dacă ar fi vorba numai de separarea de Imperiu, neînţelegerea de o parte şi scepticismul de cealaltă nu ar avea prea mare importanţă. Dar spaţiul comun, problemele umane şi interdependenţa întărită de-a lungul deceniilor comandă puterii centrale să caute, dincolo de dezbinare, formulele unei noi coabitări.

Instituţiile în ajutorul puterii

Progresul politic al Uniunii Sovietice este o realitate incontestabilă, în ciuda întîrzierii de a trata cu seriozitate problemele Imperiului. Dispariţia tabú-urilor este unul dintre aspectele acestui progres, aşa cum a fost cazul problemei naţionale, a cărei realitate era negată. Astăzi, reflecţia asupra situaţiilor cele mai complexe depăşeşte sfera îngustă a puterii, pentru a alimenta o dezbatere generală. În cîteva luni, problema naţională a fost încredinţată diverselor instituţii nou create, care vor contribui, poate, la propunerea de noi soluţii. Fără îndoială că, în politică, numirea de comisii şi comitete de tot felul este un mijloc frecvent utilizat pentru a cîştiga timp. Dar în URSS, unde societatea a fost multă vreme ţinută departe de puterea politică, aceste comisii permit asocierea la reflecţie a unei elite adeseori din afara *nomenklaturii* şi care, de acum înainte, ar putea prelua ştafeta. În sînul Congresului deputaţilor poporului, o pleiadă de intelectuali îndeamnă întruna către schimbare, pun probleme ce tulbură o clasă politică obişnuită cu un anumit *statu-quo* şi demonstrează că şi aici, ca şi în Cehoslovacia, aportul intelectualităţii s-ar putea dovedi decisiv.

Prima născută a acestor instituţii, este *Comisia permanentă a Sovietului naţionalităţilor,* specializată în politica naţională şi relaţiile inter-etnice. Prezidată de bielorusul Tarazevici, ea se formează atunci cînd Congresul deputaţilor poporului îşi ţine prima sesiune, unde nici o problemă, va spune Gorbaciov, nu s-a dezbătut atît de îndelung şi de pasionat precum aceea a naţionalităţilor.[24]

Aici merită notat un fapt: reprezentarea naţionalităţilor — destul de echitabilă, sau mai degrabă echilibrată — în organismele permanente ale noului Parlament şi în comisiile sale. Într-adevăr, preşedinţia Sovietului naţionalităţilor a revenit unui uzbek, Rafic

Nişanov, cea a Comisiei permanente unui bielorus. Din moment ce Sovietul naţionalităţilor nu mai este, ca altă dată, o simplă cameră de înregistrare reunită cîteva zile pe an, ci o adunare permanentă lucrînd opt luni din douăsprezece, nu este indiferent că responsabilitatea de a chibzui la problema naţională adună reprezentanţii unei Asii Centrale greu de integrat şi ai unei Bielorusii care constituie mai degrabă un element de stabilitate în sînul Imperiului.

Pentru o dată, Partidul Comunist a înţeles necesitatea de a acorda mai multă atenţie exploziei naţionalismului. Comitetul său Central s–a înzestrat cu un *Departament al relaţiilor între naţiuni*, unde lucrează alături reprezentanţi din diverse naţionalităţi. Trei secţiuni — Republici ne–ruse, Rusia şi Perspective — ar trebui să asigure o reflecţie care să treacă dincolo de cadrul generalităţilor. Fără îndoială, Comitetul Central este înclinat mai degrabă spre căutarea soluţiilor de integrare decît a mijloacelor unei schimbări radicale; dar crearea unui asemenea departament arată că şi aici problema naţională a încetat să fie considerată o „non–problemă".

Realismul progresează cu paşi mari. Noua compoziţie a Biroului Politic, hotărîtă la Congresul al XXVIII–lea, din iulie 1990, conferă şi mai multă greutate problemei naţionale în sînul Partidului. Faptul că Biroul Politic trebuie să primească reprezentanţi din *toate* republicile, este în totală contradicţie cu respingerea reprezentării republicane, care caracteriza această instanţă în primii ani de gorbaciovism. Dar cvasi–„federalizarea" Partidului survine în momentul în care acesta, spre deosebire de statul federal, explodează, şi cei mai prestigioşi demnitari din Partidul Comunist Rus — Boris Elţîn, Anatoli Sobceak şi Gavril Popov — îl părăsesc. În republici, fronturile s–au substituit, în opinia publică, partidelor comuniste locale, ca instanţe de autoritate. Este fără îndoială prea tîrziu ca această deschidere către naţionalităţi a unui partid desconsiderat să aibă cel mai mic efect asupra evoluţiei lor.

La 6 aprilie 1990 a fost făcut un nou pas, o dată cu crearea unui *Comitet de stat pentru probleme naţionale*, a cărui funcţie principală este de a propune soluţii concrete conflictelor existente. Printre primele sale misiuni se numără restaurarea drepturilor naţiunilor deportate de Stalin. Pentru întîia oară din 1945, tătarii, germanii au interlocutori permanenţi. *Consiliul federaţiei*, este o instanţă nouă, legată de crearea preşedinţiei[25], toţi responsabilii republicilor (fiecare preşedinte de Soviet suprem) trebuie să facă parte din el.

În sfîrşit, intrarea în Consiliul prezidenţial[26] a doi scriitori naţionali atît de reprezentativi pentru popoarele lor şi atît de diferiţi,

Cinghiz Aitmatov și Valentin Rasputin, unul liberal atașat reformelor și celălalt rus și conservator pasionat, arată o grijă nouă a președintelui Gorbaciov de a asculta și a face să se exprime toate tendințele. În plus, Aitmatov este președintele *Comisiei permanente a Consiliului naționalităților pentru cultură, limbă, tradiții naționale și protecția moștenirii istorice.* Cît despre Rasputin, el se dorește în Consiliul prezidențial avocatul unei cauze care frămîntă toată periferia: ecologia.[27] În fine, ucraineanul Grigori Revenko, pînă în 1990 prim secretar al regiunii Kiev, este însărcinat special în sînul Consiliului cu problemele naționale.

Astfel se instalează o rețea de instituții, de grupe de lucru reunind oameni veniți din republici unde raporturile cu Uniunea Sovietică reprezintă prima preocupare a fiecăruia și care au o experiență directă a acestor revendicări și a problemelor periferiei, care lucrează punînd la un loc cunoștințele lor asupra situațiilor celor mai contradictorii ca și propriile lor aspirații. În anumite privințe, această bruscă proliferare de grupuri specializate în problema națională evocă începuturile puterii sovietice și ale *Comisariatului naționalităților* lui Stalin, acolo unde altă dată a fost elaborat întregul sistem federal. Oare acesta este semnul unei dorințe de a lua în considerație ansamblul problemei, cum s-a întîmplat la începutul anilor '20? A unei voințe de a elabora, departe de marile dezbateri ale Partidului sau Parlamentului, propuneri pentru o nouă politică? Sau este vorba doar de nevoia de „instanțe-alibi", care să mascheze lipsa de proiecte și dorința de a cîștiga timp?

Numai viitorul va aduce un răspuns la aceste întrebări. Totul sugerează că, în contextul de revoluție națională ce caracterizează URSS-ul de astăzi, este îndoielnic că grupurile s-ar putea mulțumi să facă doar figurație. Oameni ca Aitmatov sau Rasputin sînt prea angajați în dezbaterea națională, pentru a accepta să fie reduși la un rol pasiv. De altfel, din toate părțile, în revistele care deschid rubrici specializate pe această temă sau organizează mese rotunde în instituțiile științifice, plouă cu sugestii. Se conturează chiar o linie comună: nu se poate salva ceva din vechea comunitate a popoarelor Uniunii Sovietice, decît cu condiția de a le recunoaște diferențele radicale de cultură și nivel de dezvoltare. De a accepta deci, substituirea miticului *popor sovietic,* uniformizat, cu o comunitate multiformă și diferențiată, care să-și poată găsi locul într-o *casă comună* cu structuri de o extremă flexibilitate.

De ce nu „statute de asociere", deschise atît celor care ar încerca de la început aventura *casei comune,* cît şi celor pe care experienţa independenţei — Uniunea Sovietică va trebui mai întîi să o înghită — îi va fi convins că statele nu pot trăi decît în solidaritate?[28] Asociere, confederaţie de state egale etc. — formele propuse sînt numeroase. Toate, sau aproape toate, includ Rusia în acest drept la formarea unui stat independent şi consideră că elementul federator variabil va trebui să fie distinct pentru fiecare, inclusiv din punct de vedere geografic. Rusia va avea capitala sa, Confederaţia, sau noul *commonwealth,* pe a lui.

În această concepţie a viitorului, URSS–ul se şterge puţin cîte puţin din minţile oamenilor. Concluzia generală este că, în momentul în care *societatea civilă* iese din lunga ei letargie şi devine actorul privilegiat al schimbării, ar fi inconsecvent să se ignore faptul că o comunitate etnoculturală este cadrul natural al oricărei societăţi demne de acest nume, locul unde se înnoadă şi se exprimă solidarităţile.

Capitolul XI

Un popor nou: „persoanele strămutate"

După al doilea război mondial, în Europa a apărut un popor nou. El a primit un calificativ încă inedit, care avea să fie, însă, utilizat la nesfîrșit: „persoanele strămutate". Pentru a fi adăpostite, au fost create lagăre–refugiu; pentru a li se organiza viața, au fost create instituții. Încetul cu încetul, fenomenul avea să cuprindă o mare parte a lumii, de la palestinienii pe care nimeni nu–i vroia în statele arabe vecine, pînă la popoarele din Indochina, plasate în lagăre în Thailanda, sau fugind pe vapoare improvizate.

Pentru URSS, nu era vorba de o categorie umană necunoscută. Stalin transformase societatea țării sale deplasînd oamenii: țărani aruncați pe drumuri părăsite ducînd spre șantiere inumane, poporul fără număr și anonim al Gulagului, iar mai tîrziu, popoare întregi deportate. Dar, în perioada în care Uniunea Sovietică nu mai era decît un imens lagăr de concentrare, un popor de persoane dislocate, această situație s–a datorat unei strategii deliberate. Ea consta în a sfărîma o societate prin mobilitate — geografică, a statutelor, a ocupațiilor — asociată teroarei și totalei imprevizibilități a destinelor individuale, în scopul de a da naștere societății viitorului.

În momentul dezagregării sale, așa cum se întîmplă în general atunci cînd se lichidează imperiile, Uniunea Sovietică se trezește confruntată din nou — dar de această dată nu ca urmare a unei opțiuni deliberate — cu problema persoanelor strămutate. Problemă de o infinită complexitate, care atinge categorii diverse de indivizi. Problemă cu atît mai dramatică în esența ei, cu cît soarta popoa-

relor deplasate trebuie să fie reglementată în interiorul spaţiului sovietic, într–un moment în care întreaga ţară se afundă în dezorganizare şi penurie.

Cîţi sînt cei strămutaţi?

Primul grup afectat de dislocările impuse a fost cel constituit din ruşii şi ucrainenii pe care puterea sovietică i–a împrăştiat, de–a lungul deceniilor, în cele patru colţuri ale Imperiului, pentru a contribui la integrarea unor popoare prea îndepărtate de centru pentru a–i accepta de bună voie orientările. Aceşti ruşi şi ucraineni, care astăzi, la scară sovietică, tind să se despartă unii de alţii, sînt percepuţi la periferie — ori au fost, o perioadă îndelungată — ca membri ai unui grup unic, rus. Este adevărat că, de la al doilea război mondial încoace, Stalin, şi apoi succesorii lui, au rezervat ucrainenilor o soartă deosebită, cea a *Fratelui Mijlociu,* împărţind cu ei misiunea de a extinde asupra periferiei controlul centralizat şi cultura politică unică. Răbdată multă vreme în tăcere, această prezenţă masivă a unor străini însărcinaţi să reprezinte centrul în republici a devenit unul dintre primele motive de discordie între Moscova şi periferie în cursul anilor '70. S–au ridicat voci — ale intelectualilor şi organizaţiilor lor — împotriva populării ruseşti, denunţată ca o atingere a suveranităţii republicilor. Argumentele folosite împotriva acestei politici de amestecare forţată a populaţiilor au luat drept ţintă cînd controlul politic centralizator, cînd distrugerea unităţii culturale a republicilor, cînd confiscarea tuturor posturilor de răspundere, a slujbelor calificate sau bine plătite.[1] La sfîrşitul anilor '70, aceste acuzaţii devin precise: rusificarea sistematică şi însuşirea tuturor posturilor aşa–zis „tehnice" sau „moderne" duc la dependenţa culturală, politică şi economică a popoarelor vizate.

Cu douăzeci de ani mai înainte, Hruşciov proclamase că mobilitatea umană în spaţiul sovietic era un fapt împlinit, voluntar, ducînd la ştergerea tuturor diferenţelor şi prejudecăţilor naţionale.[2] De la un recensămînt la altul s–a constatat că împrăştierea de–a latul URSS–ului mai degrabă îi izolează pe ruşi şi ucraineni şi hrăneşte antagonismele naţionale crescînde. Chiar dacă politica puterii centrale a rămas neschimbată în decursul ultimilor treizeci de

ani, ruşii şi ucrainenii au învăţat singuri lecţia ostilităţii crescînde faţă de ei şi s–au deplasat din zonele unde viaţa lor era mai grea, către cele unde încă mai era avantajos să se instaleze. Din 1959 pînă în 1989, deplasările ruşilor dintr–o republică într–alta sînt destul de însemnate pentru a merita să fie adunate şi analizate (cele ale ucrainenilor sînt relativ analoge):

Proporţia ruşilor în populaţia totală a republicilor

Republici	1959	1970	1979	1989
RSFSR	83,3	82,8	82,6	81,3
Ucraina	16,9	19,4	21,1	21,9
Bielorusia	8,2	10,4	11,9	13,1
Moldova	10,2	11,6	12,8	12,9
Lituania	8,5	8,6	8,9	9,3
Letonia	26,4	29,8	32,8	33,8
Estonia	20,1	24,7	27,9	30,3
Georgia	10,1	8,5	7,4	6,2
Azerbaidjan	13,6	10,0	7,9	5,6
Armenia	3,2	2,7	2,3	1,6
Kazahstan	42,7	42,4	40,8	37,6
Kirghizia	30,2	29,2	25,9	21,4
Uzbekistan	13,5	12,5	10,8	8,3
Tadjikistan	13,3	11,9	10,4	7,6
Turkmenistan	17,3	14,5	12,6	9,5

Un tablou bogat în învăţăminte[3]: proporţia ruşilor a scăzut în mod constant în Rusia, ca urmare a mişcării lor către exterior, ceea ce depopulează republica de membrii grupului titular, în favoarea altor naţionalităţi care s–au instalat acolo. Această retragere a ruşilor la ei acasă a contribuit în bună măsură la nemulţumirea lor şi cu timpul a furnizat argumente mişcărilor naţionaliste care pledează pentru replierea Rusiei pe teritoriul său.[4]

În schimb, populaţia rusă a crescut neîntrerupt ca procentaj — şi adesea ca număr real — în cele două republici slave, Bielorusia şi Ucraina, în Moldova şi în cele trei republici baltice. În schimb, este în recul în întregul Caucaz creştin sau necreştin şi la periferia musulmană.

În aceste condiţii, nu este deloc surprinzător că datele recensământului din 1989 privind mişcările migratorii din interiorul Uniunii Sovietice, pe care serviciile centrale de statistică nu se grăbesc să le prezinte, au fost publicate cu trei luni mai devreme în Estonia.[5] Într–o perioadă de confruntare naţională deschisă, este de înţeles că estonienii au dorit să–şi întărească dosarul cu o dovadă zdrobitoare pentru puterea centrală: progresia spectaculoasă a ruşilor în republica lor. Ei nu reprezentau decît o cincime în 1959; acum, după treizeci de ani, sînt pe cale să atingă o treime din populaţie. Există, oare, o justificare mai bună pentru dorinţa de a–şi închide frontierele oricărei imigraţii şi de a deveni ei înşişi singurii stăpîni ai politicii lor în domeniul populaţiei?

Plecarea ruşilor din Caucaz şi din Asia Centrală s–a accelerat în decursul anilor. Ea dovedeşte accentuarea sentimentelor anti–ruseşti din aceste republici. Părăsind, însă, locurile care le sînt ostile, ruşii nu se întorc la ei acasă. Atunci cînd pot, se instalează în statele baltice, unde nivelul de trai este mult superior celui din Rusia centrală: posibilitatea de a agonisi bunuri de consum care evocă pieţele occidentale (haine, mobile, aparate casnice de tehnologie avansată) îi atrage irezistibil. În statele baltice, un rus are deja impresia că a trecut frontierele ţării sale; aici, el găseşte un mediu uman care i se pare mai apropiat de al lui decît cel pe care l–a cunoscut în regiunea musulmană.

Năpustirea către partea occidentală a URSS–ului a fost, pe cît se pare, spontană. În Ucraina şi Bielorusia, prezenţa rusă a ascuns, un timp, dezastrul demografic al acestor două republici, deja anterior Cernobîlului, dar care, de atunci încoace, nu a făcut decît să se accentueze.[6] Deşi locuitorii Caucazului şi popoarele din Asia Centrală consideră că încă mai sînt prea mulţi ruşi la ei, că aceştia nu pleacă destul de repede, ei ştiu că mişcarea este de neoprit şi că este suficient să accentueze presiunea — ofense permanente, manifestări de ostilitate — pentru ca ruşii să fie încurajaţi să fugă. Cu totul altfel stau lucurile în ţările baltice şi în Ucraina, dar mai ales în cele dintîi: dacă nu vor să fie copleşiţi de ruşi, ceea ce aproape că se întîmplă în Letonia, vor trebui, într–un fel sau altul, să închidă frontierele în faţa afluxului rusesc.

Împotriva acestui val de imigranţi, favorizat pînă în prezent de puterea centrală, legile nu sînt suficiente. De fapt, acolo unde ruşii sînt prea numeroşi este dificil de votat texte care vizează reducerea numărului sau a drepturilor lor. Este o adevărată cursă contra

cronometru pe care țările baltice au pornit–o pentru a stopa această invazie, înainte ca ea să devină prea apăsătoare și, prin aceasta, să modifice populația republicii și capacitatea ei de a–și exercita suveranitatea.

Proclamarea independenței a avut, de asemenea, drept scop să protejeze republicile împotriva migranților ruși. Dar, odată dobîndită această independență, apare clar că rușii sînt prea numeroși, prea omogeni, pe alocuri și că trebuie nu numai să se stopeze numărul lor, dar chiar să fie redus.

Izgoniți din țările musulmane unde viața a devenit greu de suportat, rușii sînt izgoniți și din republicile unde ar dori să rămînă. Peste tot trebuie să înfrunte aceleași resentimente care, în final, ar trebui să ducă la un conflict violent sau la o plecare masivă. Națiunile titulare înțeleg să preia întregul control al vieții lor politice și administrative. Deci, *nomenklatura* rusă nu se poate menține. Ele reclamă, de asemenea, posibilitatea de a ocupa posturile calificate. Dacă în Asia Centrală lipsesc înlocuitorii și destule posturi părăsite de ruși rămîn vacante, în vreme ce numărul șomerilor crește, în țările baltice, în Georgia, în Armenia, înlocuitorii calificați abundă și plecarea rușilor răspunde unei adevărate aspirații economice. În fine, peste tot li se pretinde rușilor, dacă rămîn, să renunțe la a–și manifesta identitatea culturală și să accepte adaptarea la cadrul lingvistic constrîngător al unor republici care se doresc omogene. Învățați să trăiască în cerc închis, protejați de puterea centrală, ai cărei reprezentanți îndepărtați se simțeau, aducîndu–și cu ei în exil limba, obiceiurile, comportamentul, cum s–ar putea adapta rușii unor societăți care nu–i vor tolera decît cu condiția să renunțe la orice manifestare proprie naționalității pe care o reprezintă?

Ca și alții înaintea lor, rușii vor fi repede constrînși să suporte consecințele sfîrșitului Imperiului, indiferent de formele de cooperare ce vor urma.

Populația de „picioare negre"*, care crește an de an, reprezintă un potențial uman considerabil: 11.340.000 în Ucraina, 1.341.055 în Bielorusia, 1.652.179 în Uzbekistan, 6.226.000 în Kazahstan, 339.000 în Georgia, 392.000 în Azerbaidjan, 51.500 în Armenia, 474.815 în Estonia, 343.597 în Lituania, 905.515 în Letonia, 560.000 în Moldova, 386.630 în Tadjikistan, 916.543 în Kirghizia, 334.477 în Turkmenistan[7] — adică peste 25 milioane de persoane,

* *pieds noirs* – francezii din Algeria forțați să se repatrieze după decolonizare; aici, prin analogie, rușii strămutați (n.trad.)

în plus faţă de cele ce au plecat deja, fără să fi găsit adăpost în vreo republică alta decît a lor. Dacă ne gîndim că aproape şapte milioane de ucraineni trăiesc în afara frontierelor lor, cu comunităţi compacte în Kazahstan, Uzbekistan, Kirghizia, fără a mai vorbi de cele din celelalte republici slave şi din Moldova, se poate estima la aproximativ treizeci de milioane numărul acestor persoane potenţial deplasate. Nu mai rămîne decît să se închidă cu adevărat pentru slavi republicile din sud pentru ca exilul să li se impună cu brutalitate.

Popoare în căutarea unui teritoriu

Popoarele deportate în trecut de Stalin nu-şi mai au locul în teritoriile de exil în care au avut domiciliu obligatoriu; în acelaşi timp, întoarcerea lor în ţara de baştină se loveşte de multe obstacole. Tătarii din Crimeea doresc din toate puterile să se întoarcă pe pămîntul strămoşesc; ei întîmpină, însă, opoziţia ucrainenilor, cărora această regiune le-a fost atribuită după deportarea lor. Orice urmă de viaţă tătară a fost ştearsă. Numele locurilor au dispărut, au fost distruse edificiile publice, şi adesea şi locuinţele. În ciuda acestor fapte, tătarii revin constant la atac şi, dacă Moscova a refuzat în permanenţă să-i asculte, nimic nu ne asigură că, într-un acces de intoleranţă, uzbecii şi kazahii care adăpostesc 467.000 şi 327.871 tătari, nu-i vor constrînge, într-o zi, să fugă înspre locuri unde vor fi tot exilaţi. Pentru că Ucraina, la ora independenţelor, nu înţelege să retrocedeze nici un deget din teritoriul său.[8]

După recentele tulburări de la Ferghana[9], un val de panică a cuprins toată populaţia ne-uzbekă locuitoare în această regiune, iar presa sovietică, urmărind îndeaproape mişcările migratorii legate de violenţe, prezintă îngrămădirea, pe căile de comunicaţie, a candidaţilor la plecare, făcînd aproape imposibile mutările într-un timp scurt.[10] Desigur, este oricînd o aventură, în URSS, să te deplasezi cu tot mobilierul, dar în climatul de teamă care se instaurează, lamentările asupra condiţiilor dezastruoase ale acestui gen de exod se înmulţesc. Şi unde să fugi? Pentru unele popoare, răspunsul e greu de găsit. Ruşii se pot, eventual, instala în Rusia, dar în Caucaz nimeni nu vrea să audă de caucazienii exilaţi.

Alt caz complex este cel al germanilor. De cînd Germania a devenit un partener politic şi economic de prim rang pentru URSS,

puterea încearcă să redea o regiune comunității germane din Kazahstan. Malurile Volgăi, de unde a fost ea izgonită odinioară, nu o mai atrag. Germanii au recreat locuri de viață comună în Asia Centrală. Deși ei nu suscită nici o ostilitate, Kazahstanul nici nu se gîndește să cedeze un teritoriu administrativ unui grup ne–kazah. Va trebui, oare, pentru a rezolva această problemă, să fie deplasați, sau siliți la exod, peste 900.000 germani? Și ce este de făcut cu cei grupați în Republica Rusă, la fel de numeroși?[11] Ideea de a li se atribui regiunea Kaliningrad (Koenigsberg) pare lipsită de seriozitate în acest moment.

De cînd frontierele s–au întredeschis pentru ei, evreii nu au încetat să părăsească URSS–ul. De la un recensămînt la altul, numărul lor diminuează. În 1989, scăderea este deosebit de spectaculoasă, deoarece nu mai sînt decît 1.376.910, în timp ce, cu treizeci de ani mai înainte, erau între 2,5 și 3 milioane.[12] Evident, plecarea lor se accelerează nu pentru că nu ar avea un teritoriu. *Republica autonomă evreiască* — așa figurează, de la o vreme, în rapoartele statistice — este probabil exemplul cel mai absurd pentru denumirile teritoriale sovietice. În timp ce populația acestei regiuni creștea într–o proporție superioară mediei generale a Uniunii Sovietice, evreii nu mai erau, la 1 ianuarie 1989, decît 8.887 din 214.000 locuitori și probabil în curs de dispariție completă de pe acest teritoriu care continuă să le poarte numele...[13]

Între situația unor popoare dinamice, cum sînt tătarii, care își reclamă cu încăpățînare întoarcerea pe pămîntul lor de baștină și dreptul de a dispune acolo de autonomie culturală și politică și situația evreilor, cărora li se păstrează un teritoriu de unde ei au dezertat definitiv, contradicția surprinzătoare evidențiază necesitatea de a fi revizuită rapid și cu seriozitate harta etno–administrativă a Uniunii Sovietice.

Pînă atunci, candidate fie la strămutare, fie la emigrare în afara URSS–ului, aceste popoare sporesc neliniștea generală și greutățile materiale ale persoanelor deplasate, sau ale celor care se pregătesc să plece.

În sfîrșit, mai există o categorie de sovietici a căror deplasare a fost împiedicată sau frînată, pentru că puterea nu a fost niciodată capabilă să–și asume adevărul în întregime: populația care trăiește în zonele iradiate în urma exploziei de la Cernobîl.[14] Suprafața teritoriului afectat, din Ucraina și Bielorusia, depășește cu mult ceea ce s–a spus; a recunoaște ar însemna deschiderea unui nou dosar

cu persoane ce urmează a fi mutate. Fără îndoială, aceşti sovietici, ucraineni sau bieloruşi, ar putea fi reinstalaţi în chiar propriile republici şi astfel nu s–ar mai lungi cohorta interminabilă de refugiaţi cărora nu se ştie ce refugiu să li se dea şi cărora toate republicile le închid porţile. Dar, pe măsură ce adevărul cîştigă teren, iar puterea recunoaşte existenţa a noi zone improprii locuirii, populaţia doreşte să părăsească locurile; ea bănuieşte întreaga republică este pentru totdeauna periculoasă. Adevărurile trunchiate, enunţate încetul cu încetul, pentru a evita panica, au avut efect contrar şi riscă să agraveze considerabil exodul populaţiei originare din republicile afectate de explozia de la Cernobîl.

Ce să faci cu persoanele strămutate?

De cînd războiul civil din Caucaz i–a împins la fugă pe ruşii terorizaţi — dar şi pe armeni şi azeri —, problema a devenit publică şi mobilizează atenţia societăţii conştientă că asistă la începutul unei vaste mişcări migratoare. Articolele abundă, punînd în termeni concreţi problema urgentă a refugiaţilor.[15] Întrebările vizează, mai ales, capacitatea ţării de a face faţă într–un timp scurt problemei mai generale a instalării cîtorva milioane de sovietici în afara locurilor lor de baştină.

Viitorul apropiat este deja neliniştitor pentru sovieticii care constată incapacitatea forţelor publice de a asigura condiţii minime celor goniţi de război din căminele lor fără să li se fi permis să–şi pregătească plecarea. Cazaţi în corturi sau barăci, primind o sumă prea mică (între 100 şi 200 ruble) pentru a face faţă nevoilor presante, refugiaţii din Caucaz sînt, în realitate, complet abandonaţi şi trăiesc din ajutorul dat de populaţia din jur.[16] Scrisorile adresate ziarelor de către cititori dovedesc starea materială precară a populaţiei, incapacitatea forţelor publice de a face faţă afluxului şi atitudinea ambiguă a celor care–i primesc[17]: milă spontană într–o primă perioadă, bineînţeles, dar şi teamă pentru viitor. Viaţa dificilă din marile oraşe sovietice nu poate să devină decît mai complicată dacă populaţia creşte brusc.

Pe termen lung, problema este aproape insolubilă şi generatoare de conflicte grave. Refugiaţii care fug din faţa violenţelor, ruşii instalaţi la periferie, care, în valuri succesive, vor trebui s–o părăsească într–un număr încă necunoscut, provin adeseori din

marile orașe, unde condițiile de existență erau relativ mai ușoare. Constrînși să plece, ei doresc să găsească o viață asemănătoare în patria-mamă și au, de altfel, sentimentul că aceasta le este datoare. Nu au reprezentat-o ei la marginea Imperiului? Nu au asigurat ei permanența sistemului? Ei așteaptă, în consecință, să se instaleze în orașele rusești importante, de preferință la Moscova. Or, deja prost văzuți pentru fuga lor precipitată, ei sînt invitați să meargă acolo unde un deficit de populație frînează dezvoltarea[18]: în Siberia, în Ural, adică în regiunile unde clima și condițiile grele de trai i-au făcut pe candidații la deplasare să se răzgîndească. Salariile mari, locuințele uneori mai decente decît în altă parte, nu au fost suficiente pentru a atrage o populație permanentă. Încă o dată puterea speră să rezolve această problemă incitînd refugiații să se ducă într-acolo. Dar aceștia refuză, cu atît mai mult cu cît au sentimentul de a fi de două ori victimele propriului devotament: asigurînd la periferie o prezență rusească și fiind goniți. Pentru ei, în mod logic, aventura trebuie să se termine la Moscova. La Moscova, însă, ca și în cea mai mare parte a Rusiei Centrale, nu există nici locuințe, nici posturi (șomajul cîștigă teren, dacă nu s-a și instalat) și domnește penuria.

În plus, sosirea acestor refugiați coincide cu întoarcerea militarilor cantonați în țările din estul Europei, ale căror revoluții din 1989 constrînge URSS-ul să-i repatrieze. A-i primi, a le asigura condiții de existență mai mult sau mai puțin asemănătoare cu cele pe care le-au avut în Germania sau Ungaria este imposibil. Responsabilii sovietici se neliniștesc de efectele produse în cadrul armatei de această dificilă întoarcere. Pentru ei se construiesc în grabă cazărmi privite cu dezaprobare de șefii armatei. Întreaga politică a lui Gorbaciov este supusă unor critici puternice, pentru că a dus la această repatriere precipitată a unei armate care simboliza în exterior puterea sovietică. A încerca să dezamorsezi nemulțumirea armatei aranjînd cît se poate mai bine întoarcerea membrilor săi este o mizăși se impune ca o prioritate absolută. Ceea ce implică diminuarea și mai mult a locurilor pentru cei goniți de la periferie în urma creșterii ostilităților naționale.

Se poate imagina, oare, că această mulțime de ruși, indezirabili în patria-mamă pe care consideră că au slujit-o cu credință în teritoriile îndepărtate, sînt gata să accepte un statut de cetățeni de zona a doua, constrînși la un nou exil? Oricare ar fi numărul real al rușilor care se întorc rapid în Rusia, ei sînt susținuți în revendicările

lor de cei de departe, care, ştiind la rîndul lor că, mai devreme sau mai tîrziu, sînt ameninţaţi cu plecarea, se solidarizează cu aceşti „picioare negre" nemulţumiţi de o Rusie care nu ştie să răsplătească serviciile aduse. Sînt circa treizeci de milioane de persoane pe care puterea sovietică va trebui să le înfrunte şi să le satisfacă. Ea este deja depăşită de primirea unei jumătăţi de milion de militari! Treizeci de milioane de nemulţumiţi reprezintă pentru URSS un pericol potenţial major, care vine să se adauge la ameninţarea asupra echilibrului său făcută de naţiunile în curs de emancipare.

Nemulţumirea creşte chiar şi în Rusia, printre ruşii care trăiesc aici, neliniştiţi atunci cînd văd cum condiţiile lor de existenţă, deja precare, se degradează şi mai mult sub presiunea tuturor celor care se reîntorc subit în ţară. Criza de locuinţe, niciodată rezolvată, capătă proporţii catastrofale, cărora *glasnost* le face publicitate, sporind şi mai mult neliniştea fiecăruia. În momentul în care puterea încetează de a mai promite că totul se va aranja şi că în anul 2000 fiecare sovietic va dispune de o locuinţă individuală, se află din presă că militarii repatriaţi, uneori chiar ofiţeri de grad superior, trebuie să se mulţumească şi ei cu „un colţ" într-o cameră ce face oficiul de apartament comun. Gările, unde se înghesuiau provincialii fără cameră la hotel, adăpostesc de data aceasta fugarii şi bunurile pe care le-au putut salva de la dezastru, iar Moscova seamănă din ce în ce mai mult cu un oraş în timp de război. Solidaritatea drămuită a populaţiei locale, care şi-a manifestat de multe ori ostilitatea faţă de cei care încercau să se stabilească la Moscova, se transformă în ostilitate făţişă. Rusia renăscîndă şi naţionalistă este pe cale de a deveni o Rusie divizată, punîndu-i în opoziţie pe ruşii din Rusia cu cei de la periferia Imperiului.

Ce soluţii se pot da acestor tensiuni în creştere, pînă de curînd imprevizibile? Puterea nu poate uita că în jurul Moscovei, în întreprinderi, bătăi organizate îi pun faţă în faţă pe moscoviţi, adică pe rezidenţii cu autorizaţie de a locui în capitală, cu locuitorii de la periferii, care încearcă să o obţină, sau îşi iau singuri dreptul de a se instala. Rezidenţii se lovesc şi de muncitorii veniţi din alte republici, mai ales din Asia Centrală, care, pe timpul lui Brejnev, cînd mîna de lucru lipsea în Rusia Centrală, erau îndemnaţi să vină. Cu o violenţă crescîndă, ruşii le reproşează tuturor agravarea condiţiilor de locuit şi de muncă, lungimea cozilor — pe scurt, că sînt cu totul indezirabili.

În această atmosferă, orice nou aflux de populație riscă să genereze confruntări imediate și, în orice caz, să alimenteze ostilitățile profunde. Dar ce este de făcut cu cei care nu mai pot rămîne la periferia Imperiului? Puterea habar nu are.

★

Din 1917, conducătorii URSS-ului au fost obișnuiți să folosească populațiile după bunul lor plac, deplasîndu-le, împărțind spațiul împotriva oricărei logici omenești, după criterii pur politice, pentru că exigențele economiei nu intrau în calcul. „Omul este capitalul nostru cel mai prețios", spunea Stalin. Un capital folosit fără menajamente.

În momentul în care, pentru prima oară de la revoluție, puterea încearcă să țină cont de dorințele oamenilor, să fie democratică — apariția societății civile demonstrează că a reușit —, toate problemele legate de acțiunea brutală, uneori absurdă, a predecesorilor lui Gorbaciov, reapar și se însumează pentru a-i compromite propria politică.

Aceasta din urmă se lovește, în primul rînd, de problemele umane: rezistența societății este cea care oprește aplicarea unor reforme indispensabile, iar neaplicarea lor antrenează un dezastru din ce în ce mai mare. În domeniul atît de dificil al reacțiilor sociale, ponderea a aproximativ treizeci de milioane de sovietici, în majoritate ruși, riscă să apară destabilizatoare, sau chiar explozivă.

Cu toate că aici este vorba de probleme rezultate din politicile anterioare, societatea, care suferă în ansamblul ei, le impută celor aflați actualmente la putere, acuzîndu-i că, prin inițiativele lor, au adăugat numeroaselor tragedii din URSS, pe aceea a cohortelor de refugiați de azi și mai ales de mîine.[19] Puterea sovietică și societatea descoperă deodată că *poporul sovietic* nu a existat niciodată și că un popor la care nimeni nu se gîndea vine să se alăture celorlalte, care deja conviețuiesc atît de greu: poporul celor strămutați. Dublă surpriză neplăcută!

Concluzii

Națiune contra democrație sau națiune și democrație?

La începutul anilor '90, întrebarea atît de dragă lui Lenin — *Care pe care?* — și-a găsit răspunsul în Uniunea Sovietică și în Europa pe care aceasta a dominat-o timp de jumătate de secol. Răspuns lipsit de orice ambiguitate: sentimentul național a împins comunismul în istoria utopiilor moarte.

Acest eșec subit al comunismului, sub loviturile conjugate ale comunităților naționale hotărîte să-și determine singure destinul, a avut loc mai întîi în URSS. Firească întîietate: comunismul a pornit din Rusia; Uniunea Sovietică, urmașa Rusiei, s-a străduit să-l impună în exterior; numai din slăbiciunea ei se putea naște criza generală a sistemului reprezentat de ea. Solidaritatea între popoare, această comunitate de state sporită mereu și dorită de Moscova s-a întors, într-o bună zi, împotriva sistemului și i-a dat lovitura de grație. Pentru că popoarele URSS-ului s-au revoltat, luîndu-i, astfel, lui Gorbaciov toate șansele de a reconstitui puterea țării sale, acesta a fost obligat să se replieze în interiorul frontierelor sovietice și să tolereze totul în exterior, străduindu-se, în situația dată, să salveze ceea ce era esențial.

Pornită din URSS, contestarea sistemului imperial a cucerit exteriorul, iar de acolo a revenit spre interior ca un bumerang, contribuind la accelerarea descompunerii Imperiului. Nimic nu împinge mai tare la eșec decît eșecurile, spune un vechi proverb englezesc. Prăbușirea comunismului îl ilustrează.

În această prăbuşire, trebuie să reţinem, mai întîi, rolul inegal al oamenilor. În inima sistemului, prezidînd acest faliment extraordinar, Mihail Gorbaciov era, totuşi, un actor de excepţie. La urma urmelor, ceea ce a săvîrşit el este ieşit din comun. De cînd a descoperit dezastrul general în care toţi predecesorii săi aruncaseră ţara, el a avut meritul de a nu se sprijini pe un sistem condamnat.

Opţiunea unui om dotat cu asemenea responsabilităţi nu este lipsită de importanţă. În cîteva luni, Mihail Gorbaciov a ştiut să renunţe la certitudinile iniţiale — că se poate reconstrui rapid Uniunea Sovietică —, pentru a recunoaşte întinderea falimentului şi a încerca, din mers, o democratizare a ţării. El nu a recurs la forţă pentru a mai menţine o vreme un sistem condamnat, cu toate că se formase în spiritul acestui tip de soluţii. Punînd în joc întreaga sa autoritate, pentru a face URSS-ul să privească în faţă bilanţul celor şapte decenii trecute, el a înlocuit visul comunist cu o tentativă de modernizare.

Şi totuşi, acestui om curajos şi în general lucid, i-a lipsit ceva: înţelegerea problemei naţionale. În acest sens, a fost cu adevărat moştenitorul lui Lenin, pentru care naţiunea, condamnată de Istorie, prezenta doar un interes strategic. Cantonîndu-se, astfel, pe o poziţie ideologică atît de contrară pragmatismului său obişnuit, Gorbaciov a fost redus la rolul unui martor pasiv al convulsiilor naţionale care îi ameninţau întreaga acţiune, urmărind cursul evenimentelor fără a-l putea devia.

În faţa acestui om de stat de mare calitate, dar care se dovedeşte depăşit de dificultăţile în lanţ, absenţa unor responsabili naţionali de aceeaşi anvergură este un dat istoric foarte ciudat. Nici o naţiune din URSS, nici o mişcare politică de la periferie nu au produs, în cursul acestor ani decisivi, adevăraţi oameni de stat. Este adevărat că exerciţiul puterii este cel care scoate la iveală, în alte părţi, statura unui Mazowiecki sau a unui Havel, în timp ce lupta care a precedat ascensiunea lor la putere le permisese doar să-şi arate curajul şi imaginaţia.

Şi totuşi, sîntem obligaţi să constatăm că luptele naţionale din URSS nu sînt dominate de nici un nume. La începutul secolului, cînd s-au trezit la luptă naţionalităţile din Imperiul rus, intelectuali remarcabili, oameni politici capabili de a se impune au apărut de peste tot. Irakli Ţeretelli în Georgia, Sultan Galiev la musulmani şi atîţia alţii au jucat un rol de primă mînă în cursul acestei istorii! Independenţa lituaniană, încercare de neimaginat în 1985, în care

buturuga mică răstoarnă carul mare, este condusă de un profesor de muzică necunoscut, fără carismă, a cărui personalitate ștearsă nu se afirmă deloc în cursul evenimentelor pe care le conduce, totuși, cu abilitate. Puțin probabil ca Vitautas Landsbergis să ajungă vreodată un mit în felul lui Walesa. Ceea ce a făcut el în țara sa nu este, însă, mai puțin remarcabil.

Nu există eroi, nu există conducători de mulțimi, nu există personaje carismatice și totuși periferia sovietică se ridică și modifică pentru totdeauna URSS-ul și peisajul politic european. Aceasta, pentru că societățile sînt reprezentate aici de mișcări pornite din pasiunea populară. Scopul lor, restabilirea existenței naționale, este mai de înțeles pentru societățile respective, mai aproape de aspirațiile lor, decît scopul vag — dar cît de urgent! — al modernizării țării propusă de Gorbaciov. Refacerea puterii Uniunii Sovietice și, mai mult, modernizarea ei, nu interesează în mod direct pe nimeni, în timp ce restaurarea națiunii este un scop înțeles și împărtășit de fiecare membru al acelei națiuni. Tragedia lui Gorbaciov este aceea că a înțeles prea tîrziu ce anume îi putea mobiliza pe compatrioții săi în primul rînd. Locul în Istorie el și-l va datora, probabil, faptului că nu a încercat să zdrobească prin forță — cu cîteva excepții — aceste energii naționale, pe care le descoperă prea tîrziu și care îl condamnă la neputință.

Descompunerea Imperiului sovietic implică, oare, apariția unei multitudini de state naționale în locul lui, fiecare națiune consacrîndu-se realizării unui destin propriu? În momentul de vîrf al crizei familiei de națiuni sovietice (și nu a unui mitic *popor sovietic*[1]), fără îndoială că fiecare națiune — sau aproape — visează la divorț, neimaginînd nici un compromis care să permită păstrarea vreunei legături pe baze noi. Dar intransigența actuală a naționalităților nu poate ascunde constrîngerile geografice și istorice. Continuitatea teritorială a Imperiului rus, apoi sovietic, a favorizat coabitarea unor popoare de origini diferite și întrepătrunderea culturilor lor politice și materiale.

Un imperiu care își emancipează posesiunile îndepărtate, de peste mări, își poate retrage din aceste locuri funcționarii și colonii. Cu toate dificultățile materiale certe, Uniunea Sovietică poate să-și retragă și ea trupele și consilierii cantonați în Europa de Est și Centrală, eventual chiar să rupă toate legăturile cu foștii aliați. Dar unde se situează, oare, exact frontierele fiecărei componente a URSS-ului sau Rusiei? Istoria le-a deplasat atît de des, deplasînd,

în acelaşi timp, populaţii întregi, aşa încît delimitarea teritoriului fiecărui stat naţional nu este deloc uşoară. Ce este adevărat pentru Rusia este şi pentru celelalte state. Unde se găseşte adevărata frontieră dintre Uzbekistan şi Tadjikistan? Unde este cea dintre Ucraina şi o regiune tătară revendicată de copiii celor exilaţi de Stalin? Pe unde trece linia care separă Lituania, întoarsă înspre Scandinavia, de Bielorusia slavă? Este foarte lungă lista acestor spaţii imprecise, cîmpuri de rivalitate între naţiuni ce renasc.

Constrîngerile economice sînt la fel de importante. Desigur, legăturile de interdependenţă impuse de Moscova periferiei — specializare în economie, căi de comunicaţie înnodate etc. — pot fi slăbite, cu timpul. Dar, odată independenţa cucerită, fiecare naţiune trebuie să-şi asigure supravieţuirea şi nu o poate face izolîndu-se brusc de ansamblul de care depinde. Lituania a resimţit acest lucru atunci cînd a fost supusă unei blocade care, la urma urmei, era departe de a fi totală.

Pentru a descîlci conflictele existente, a le evita pe cele care se pregătesc şi a rezolva problemele de interdependenţă, nu sînt decît două soluţii: deplasarea forţată a populaţiilor şi frontierelor, sau compromisul. Prima soluţie se impune, în general, la ieşirea din războaie, prin sînge. La acest sfîrşit de secol, Polonia este un model de coeziune naţională, dar, insistînd prea tare, ajungem să uităm că pînă în 1939 a fost terenul predilect al conflictelor naţionale şi că evreii, ucrainenii, bielorusii s-au plîns amarnic odinioară de a fi reduşi la statutul de cetăţeni de categorie interioară. Problema nu a fost rezolvată, dacă putem spune aşa, decît prin genocidul cu care s-a însărcinat Germania şi prin anexarea Ucrainei Occidentale, de care s-a ocupat Stalin... Cine ar dori asemenea soluţii în spaţiul încă sovietic?

Rămîne compromisul, care ar permite unor comunităţi diferite să trăiască alături, în state adesea pluri-etnice. Este limpede că, pentru a se dezvolta un echilibru inter-comunitar, statele naţionale au totul de cîştigat dacă se integrează în ansambluri mai mari, unde conflictele particulare atîrnă mai uşor. Aceasta explică de ce, dincolo de ruptura din discurs, fronturile şi partidele politice naţionale includ în programele lor o reflecţie asupra cadrului în care s-ar putea înscrie independenţa. Regruparea celor trei state slave într-o alianţă pe picior de egalitate? Mulţi ruşi gîndesc în felul acesta; RUKH-ul ucrainean nu este cu totul ostil ideii şi nici Frontul popular din Bielorusia. Într-o asemenea ipoteză, în care s-ar aduna la

un loc peste 220 milioane de oameni, un spațiu imens, resurse care garantează prosperitatea în viitor, se pune o întrebare: unde se termină pămîntul rusesc? Se va întinde, oare, numai pînă la Urali? Fără îndoială, nu. Pentru majoritatea grupărilor ruse, el va trebui să ajungă pînă la Pacific, înglobînd, probabil, tot nordul Kazahstanului, care posedă un subsol bogat și este populat de ruși.

Se poate imagina, oare, la frontiera unei Rusii mari sau a unei comunități de state slave, o alăturare de state musulmane, a cărei conducere o vrea Uzbekistanul? Sau poate un Stat musulman unificat? Dacă la periferia centro–asiatică partide politice în curs de formare avansează asemenea ipoteze, în Rusia, ideea vecinătății cu un Stat musulman cu demografie galopantă nu poate decît să sperie și să le sugereze celor mai izolaționiști — celor care deplîng zilnic „costul" acestei periferii — că ar fi, poate, mai prudent de găsit și cu ea o cale de compromis, decît să fie atîțată împotriva Rusiei. Cum să ignori faptul că Asia Centrală acuză URSS–ul de a o fi secătuit prin specializare, de a o fi lipsit de mijloacele unei dezvoltări ulterioare și de a o fi condamnat la regres? Dinamismul demografic al musulmanilor, siguranța lor politică impun Rusiei să nu cedeze tentației de a se restrînge la o vocație exclusiv europeană sau slavă. Dar ce se întîmplă cu statele din Caucaz? Să le abandonezi urilor lor? Să abandonezi Georgia și Armenia creștine, înconjurate de popoare musulmane, unui viitor nesigur?

Uniunea Sovietică, sau ceea ce a mai rămas din ea, se află astfel în fața unei dileme serioase. Necesitatea de a lichida Imperiul, de a traduce în fapte dezmembrarea lui, de a lăsa popoarele libere să–și hotărască soarta, este evidentă. La Moscova, nimeni nu poate — și, probabil, sînt puțini cei ce doresc — să refuze națiunilor dreptul la autodeterminare și secesiune. Dar, în același timp, dacă vrea să evite numeroase tragedii, Rusia, ca moștenitoare a Uniunii Sovietice, trebuie să imagineze soluții comune, pe bază de egalitate, pentru toți cei al căror destin l–a împărtășit. Este în pregătire un nou *tratat unional,* sau pact federal.[2] Dezbaterile asupra a ce ar trebui să fie sînt animate, se iau în considerare toate formulele.[3] Va fi nevoie, însă, de timp. Nu este lipsit de interes să remarcăm că, într–un sondaj de opinie realizat în timpul celui de–al XXVIII–lea Congres al PCUS–ului, delegații, chestionați fiind despre viziunea lor asupra viitorului Uniunii Sovietice, s–au pronunțat în proporție de 70% pentru menținerea federației, 11% în favoarea unei confederații și 14% pentru o combinație între cele două sisteme. Iată

cum iese la lumină abisul dintre un Partid Comunist conservator şi o ţară pradă schimbărilor vertiginoase![4]

A trecut, cu siguranţă, vremea Imperiului construit în jurul unei ideologii comune (Rusia monarhică şi creştină sau comunismul) impusă tuturor şi care îşi legitima dominaţia prin pretextul fals al puterii, sau al unei necesităţi istorice şi al unui progres continuu. URSS–ul a fost ultimul imperiu de acest fel, ceea ce i–a asigurat o forţă considerabilă, dar l–a şi obligat să întoarcă spatele unei veritabile modernizări. Odată Imperiul descompus, le revine naţiunilor — fiecăreia dintre ele — să decidă asupra căii de urmat pentru a încerca modernizarea ratată pînă acum.

Cadrul va fi, evident, statul naţional, singur sau în diverse configuraţii: aspiraţia popoarelor de la extremitatea Europei de a–şi consolida naţiunea regăsită nu va dispărea instantaneu. Sfîrşitul Imperiului ţarilor a lăsat să se întrevadă, odinioară, că venise vremea naţiunilor. Revoluţia a întîrziat–o cu aproape un secol. Dar această etapă nu va putea fi ocolită fără noi dezastre. Fiind refulat multă vreme, sentimentul naţional nu va slăbi subit; dimpotrivă, se va hrăni din independenţa cucerită, reluînd, fără nici o îndoială, conflicte vechi, litigii nerezolvate (cele ale teritoriilor revendicate, ale dominaţiilor suferite sau refuzate), va genera opoziţii puternice între interesele naţionale. Faptul se constată deja în Estul european, unde vechii demoni reapar; este de neimaginat că statele naţionale născute din cioburile URSS–ului vor fi ferite de acest fenomen.

Putem spune, oare, că naţionalismul este o evoluţie deplorabilă a istoriei actuale a fostei Europe comuniste? Că dezvoltarea de dorit ar fi trebuit să nu fie alta decît mersul spre democraţie? Că naţionalismul şi democraţia se exclud?

Această concepţie, bazată pe experienţa contemporană a naţiunilor mari, care au obţinut demult totul — independenţă şi democraţie — ne face să uităm că naţiunea beneficiind de un Stat este o etapă decisivă a procesului de modernizare a societăţilor. În Europa, naţiunea, chiar şi în Est, nu este tribul; a dori cu pasiune consolidarea ei în cadrul unui Stat nu presupune alunecarea spre tribalism. Ataşamentul faţă de naţiune, adică faţă de o comunitate lărgită, sudată prin proximitatea teritorială şi printr–un trecut comun, dotată cu structuri acceptate, este proprie omului civilizat; este un progres faţă de societatea primitivă, nu un regres înspre ea.

Naţiunea se construieşte în jurul unei memorii comune. Este natural, chiar inevitabil, ca, reînnodînd cu această memorie înde-

lung interzisă, popoarele care se eliberează să regăsească și urmele conflictelor și ranchiunelor care le-au opus altor popoare. A regăsi memoria, a croi drumurile coeziunii naționale nu este o sarcină simplă și nici lipsită de suferințe; selectarea are loc mai tîrziu. În acest proces dificil al recuceririi națiunii, nu pot să nu reapară tensiunile disimulate. Este, fără îndoială, un aspect regretabil, dar inevitabil, al renașterii popoarelor și redescoperirii propriei identități. Bineînțeles, naționalismul lor este prea adesea agresiv și vindicativ, pentru că este fructul unei perioade lungi în care națiunea a fost oprimată, umilită, chiar suprimată.

Naționalismul pașnic și deschis nu vine decît mai tîrziu, cînd certitudinea națiunii că se poate dezvolta a primit garanția timpului. A omite națiunea, imaginîndu-ți că aceste popoare ce renasc la o viață proprie ar putea să se modernizeze și să ajungă la democrație sărind peste ea și peste puternicul sentiment național în jurul căruia ea se consolidează, înseamnă a raționa încă o dată ca Lenin, considerînd că, în numele unui simplu postulat, se pot economisi anumite etape ale dezvoltării sociale. Pînă la urmă, nimeni nu-și imaginează acest lucru în URSS, dar, odată depășită această fază, în timpul căreia ideea națională a fost ignorată sau subestimată, în jurul ei se reorganizează gîndurile și proiectele celor ce au o responsabilitate politică.

Mai trebuie spus că descompunerea Uniunii Sovietice, produsul acestei explozii de naționalism, este unanim considerată ca ireversibilă? Că nici o reacție nu va încerca să împiedice sau cel puțin să frîneze prăbușirea Imperiului?

Situația actuală a Uniunii Sovietice este surprinzătoare. În termenii puterii militare, statul sovietic păstrează capacități de acțiune aproape nelimitate. Cu toate acordurile de dezarmare la care a subscris, puterea sa este, încă, practic intactă. Armata foarte numeroasă, perfect dotată, potențialul strategic considerabil nu ar putea servi la oprirea dezmembrării țării? Căci, pe termen scurt, sfîrșitul Imperiului semnifică o prăbușire a puterii strategice. Cum să ți-i imaginezi pe cei ce întrupează puterea — Statul, armata, KGB-ul — asistînd pasiv la distrugerea ei, atîta timp cît mai dispun de mijloacele de a reacționa?

Și totuși, sîntem obligați să constatăm că, exceptînd cîteva tresăriri — la Tbilisi, sau în Azerbaidjan —, puterea sovietică și cei ce o dețin par să-și accepte propria lichidare. De bunăvoie, sau pentru că, la fel ca Imperiul, sînt deja atinși de cangrenă?

Fără îndoială, a doua ipoteză este mai plauzibilă. Chiar dacă şefii militari îşi exprimă adeseori cu putere dezaprobarea faţă de descompunerea Imperiului, ei nu sînt unanimi: din ce în ce mai vehement îşi arată neîncrederea într–o armată pluri–etnică, devenită cîmpul de bătălie al conflictelor naţionale, chiar rasiale.[5] Se poate angaja o armată atît de nesigură într–o operaţiune de restabilire a ordinii, care ar trebui să se întindă pe cvasi–totalitatea teritoriului? În plus, ca instituţie, armata a pierdut încrederea societăţii. Şi acest lucru şefii îl ştiu şi îl spun. Au toate motivele să se îndoiască de acordul societăţii pentru restabilirea ordinii la periferie prin violenţă.[6] Opinia publică nu şi–a manifestat deja dezacordul faţă de utilizarea forţelor armate în Azerbaidjan? Decretul prezidenţial din 26 iulie 1990, prin care Gorbaciov a cerut dizolvarea imediată a miliţiilor naţionale şi a ameninţat că se va recurge la forţă împotriva celor ce nu se supun, te poate face sceptic, şi pe bună dreptate; dacă se pot lua în considerare unele operaţiuni de forţă, oare pot fi ele aplicate concomitent în Caucaz şi în Asia Centrală? Cum să recuperezi arsenalele ascunse cu grijă peste tot? Cine ar vrea să se însărcineze cu o asemenea operaţiune?

Ceea ce nu poate şi nu vrea să facă o armată demoralizată, atinsă profund de virusul antagonismelor naţionale, KGB–ul pare şi el la fel de puţin tentat să încerce. Rezultă, probabil, că nici o forţă nu va veni să oprească irezistibila cursă a naţiunilor spre destinul pe care şi l–au ales. Situaţia Uniunii Sovietice în 1990 o evocă pe cea a Rusiei din 1917. În aceste două momente ale Istoriei, puterea Statului este încă aproape intactă şi, totuşi, parcă ar fi paralizată în faţa forţelor care o provoacă şi o vor anihila. Dar, în 1917, o societate şi nişte naţiuni angajate în război, ignorînd căile şi mijloacele totalitarismului, au lăsat să le fie confiscată revoluţia de către bolşevici şi nu au fost capabile să reziste dominaţiei absolute care li s–a impus. La acest sfîrşit de secol, popoarele URSS–ului au experienţa tragică a totalitarismului, iar cei care conduc lupta naţională — fie în Rusia, fie la periferie — au avut grijă să le redea memoria şi să le explice nu numai stalinismul, ci chiar sursele profunde ale opresiunii. Nu este calea aceasta, pentru mişcarea naţională în plină dezvoltare, cea mai bună şansă de a întîlni democraţia?

Note

Introducere

1. Amalrik, A., „Uniunea Sovietică va supraviețui anului 1984?", Paris, 1976, publicat în URSS: „Variantă pentru un ziar", *Ogoniok*, 9, 1990, pp.18–23.

Capitolul I

1. *Pravda*, 26 febr.1986 și Gorbaciov, M., *Perestroika*, New York, 1987, p.18.
2. *Pravda*, 26 febr.1986.
3. *Idem*, 28 febr.1986.
4. Tadevosian, E.V., „Internationalizm sovietkovo mnogonaționalnovo gosudarstva", în *Voprosî filozofii*, 11, 1982, pp.28 *sq.*
5. *Pravda*, 27 nov. 1985; 2 ian. 1986.
6. *Idem*, 27 nov. 1985.
7. *Idem*, 28 nov. 1987, Gorbaciov, M., Raport la cea de–a 70–a aniversare a Revoluției, în *Octombrie și restructurarea, revoluția continuă*, Moscova, 1987, p.47 și *Răspunsurile lui M. Gorbaciov la întrebările puse de Washington Post și Newsweek*, Moscova, 1988.
8. *Vezi* editorialul din *Pravda*, 16 iun. 1986 și articolul lui Bagramov, în *Pravda*, 14 aug.1986.
9. Despre problemele schimbării personalului politic cu o dominantă mai pronunțat rusească, vezi excelenta lucrare a lui M. Tatu, *Gorbaciov*, Paris, 1987, mai ales pp.168–169.
10. Prigogin, A.I., în *Vek XX i Mir*, 12, 1988, p.10.

Capitolul II

1. *Arhipelag Gulag*, Paris, ed. rusă, Ymca Press, 1974, vol.II, cap.16, „Social-mente apropiați".
2. Medvedev, J., *Andropov au pouvoir*, Paris, 1983, pp.158–168; Coulloudon, V., *La Maffia en URSS*, Paris, 1990.
3. *Pravda*, 11 dec. 1982: „Biroul Politic a atras atenția procurorului general al URSS–ului asupra necesității unor măsuri care să *amelioreze* respectarea legalității socialiste".

4. Acest subiect va fi expus de Gorbaciov în şedinţa plenară din ianuarie 1987. Vezi *Pravda*, 28 nov. 1987; de asemenea, articolul lui Sokoloff, „Bandokraţiia", în *Literaturnaia Gazeta*, 33, 1988, p.12.
5. „Rusofonii" numărau 1 milion în 1970 şi 55 de milioane zece ani mai tîrziu.
6. *Pravda*, 1 nov. 1983 şi 23 dec.1983.
7. *Idem*, 28 febr.1986 (interviu luat de Usman Hogiaev) şi *Pravda Vostoka*, 7 iun. 1986 (anularea decretului din decembrie 1983 care îl omagia pe Raşidov).
8. *Pravda*, 2 şi 25 apr. 1987, în care se subliniază faptul că uzbecii sînt incapabili să lupte împotriva corupţiei.
9. Lihanov, D., în *Ogoniok* 1–4, 1989, pp.25–30; 28–31 şi 18–23, şi *Ogoniok*, 29, 1988, pp.20–23, despre Raşidov.
10. *Moskovskie Novosti*, 14, 3 apr. 1988 (anchetarea lui Gdlian).
11. *Literaturnaia Gazeta*, 10 iun.1987.
12. Nekrici, A., *Nakazanîie Narodî*, New York, 1978.
13. *Literaturnaia Gazeta*, 12 aug. 1987.
14. *Pravda Vostoka*, 14 iul.1985.
15. În *Pravda* din 7 iun.1985, Usubaliev face procesul deturnărilor de fonduri din Kirghizia.
16. *Pravda*, 22 iul. 1985, unde este criticată situaţia din Kazahstan.
17. *Idem*, 9 febr. 1986, împotriva lui Kunaev.
18. *Izvestia*, 7 sept.1986.
19. *Narodnoe Hoziaistvo SSSR, 1922–1982*, Moscova, 1982, p.33.
20. *Naţionalnîi sostav naseleniia*, Moscova, „Finansî i statistika", II, p.68, citat mai jos.
21. În iunie, regiunea Taldî–Kurgan, cu o populaţie majoritar kazahă, este pusă sub autoritatea unui rus, *Naţionalnîi sostav...* şi *Pravda*, 21 sept. 1989, p.2.
22. Vezi Kolbin, în *Pravda*, 10 mart. 1987, despre măsurile luate pentru „epurarea" republicii.

Capitolul III

1. Vezi *L'Archipel du Gulag*, Paris, Seuil, 1975, vol.III, pp.434–440.
2. *Tass*, 19 febr. 1986; *Literaturnaia Gazeta*, 14 ian. 1987; *Argumentî i Faktî*, 16, 1987.
3. Acest fapt este pus la îndoială de către kazahi, *Izvestia*, 8 iun. 1989 (Muhtar Saharov la Congresul deputaţilor poporului); despre numirea unei comisii de anchetă, *Izvestia*, 15 nov. 1989 şi *Literaturnaia Gazeta*, 51, 1989.
4. *Komsomolskaia Pravda*, 7 („huligani") şi 16 ian. 1987 („provocări").
5. *Pravda*, 22 iul. 1986 (elogiul lui Kolbin) şi 9 febr.1986 (împotriva lui Kunaev).
6. *Pravda*, 11 ian. 1987.
7. Tabel alcătuit pornind de la: *Itoji vsesoiuznoi perepisi naseleniia, 1959 g.*, Moscova, 1962–1963; *Itoji... 1970 g.; Narodnoe Hoziaistvo SSSR, 1922–1982, op.cit.*, p.35; *Naţionalnîi sostav, op.cit.*, p.68.
8. Wild, G., *Économies nationales*, pp.5–20 (informaţiile economice date aici au ca sursă lucrarea lui G.Wild).
9. *Ibid.*, p.18.
10. *Pravda*, 21–1–1987, editorial îndreptat împotriva naţionalismului şi dezordinii publice.

11. *Pravda*, 12 iun. 1987 şi 16 iul. 1987.
12. Despre soarta acestei comunităţi, vezi *Argumentî i Faktî*, 22, 1986, p.3.
13. *Kazahstanskaia Pravda*, 12 iun.1987.
14. *Idem*, 9 febr.1987.
15. *Naţionalnîi sostav...*, *op.cit.*, p.68
16. Acuzaţiile înlănţuite devin deosebit de puternice la începutul lui 1987, cînd CC al PC Kazah îl acuză pe scriitorul Suleimanov, cunoscut pentru poziţia lui naţionalistă şi prestigiul în faţa tinerilor, de a se fi arătat indulgent într–o afacere de corupţie şi de a fi participat la pregătirea unui film hagiografic dedicat lui Kunaev. Această polemică stă dovadă a dorinţei de a amesteca naţionalismul kazah şi corupţia. Vezi *Kazahstanskaia Pravda*, 15 mart.1987.
17. *Naselenie SSSR, 1988*, Moscova, 1989, pp.26–28.
18. *Kazahstanskaia Pravda*, 6 mai 1987 şi *Pravda*, 11 febr. 1987, articol de T. Elsibaev.
19. Aitmatov, T., în *Literaturnaia Gazeta*, 13 aug. 1986.

Capitolul IV

1. Ter Minassian, A., *La République d'Arménie*, Bruxelles, 1989, pp.129, 259–262. *Dossier Karabakh. Faits et documents sur la question du Haut–Karabakh, 1918–1989*, Paris–Cambridge, 1988.
2. *Naţionalnîi sostav...*, *op.cit.*, p.80.
3. Soljeniţîn, A., *Lettre aux dirigeants de l'Union Soviétique*, Paris, 1974, pp.11, 23, 32.
4. „Opasnîie goroda", în Trud, 3 iun.1989.
5. Interviu cu M. Feshbach, Washington, 25 apr. 1990 (În 1986, un document care circula în samizdat arăta că numărul copiilor deficienţi mentali a crescut de cinci ori, iar acela al cancerelor de patru ori). Vezi şi *Naselenie SSSR*, *op.cit.*, pp.678 şi 684.
6. *Naţionalnîi sostav...*, *op.cit.*, pp.78–79.
7. *Glasnost*, 10 şi 11, 1987; *Literaturnaia Gazeta*, 24 iun. 1987.
8. Text publicat la Erevan şi Baku, în *Komunist*, 27 febr. 1988; *Bakinskii rabotci*, 27 febr. 1988.
9. *Komsomolskaia Pravda*, 21 febr. 1988.
10. Muradian, C., *De Staline à Gorbatchev. Histoire d'une république soviétique: l'Arménie*, Paris, 1990, p.431.
11. *Izvestia*, 25 mart. 1988.
12. *Pravda*, 21 şi 24 mart. 1988 (rezoluţia Sovietului Suprem).
13. *Idem*, 10 iun.1988.
14. *Idem*, 20 iul.1988 (şedinţa Sovietului Suprem). *Izvestia*, 17 şi 19 iun. 1988 (voturile sovietelor din Armenia şi Azerbaidjan).
15. Publicat la 25 nov. 1988 de către o revistă literară azeră şi editat ca document roneotipat în limbile rusă (pe care l–am putut consulta) şi azeră.
16. *Vedomosti Verhovnovo Sovieta SSSR*, 49, 1988 (O traducere utilă în P. Gélard (ed.), *Les Institutions de l'URSS*, Paris, D.F., 1989, pp.39–43.
17. *Trud*, 21 ian. 1989, declaraţia generalului–maior Kolominţev.
18. *Izvestia*, 2 iun. 1989.
19. *Moskovskie Novosti*, 39, 1989, p.2.
20. *Izvestia*, 9 oct. 1989; *Komsomolskaia Pravda*, 12 oct. 1989.

21. Congresul a avut loc la Erevan în zilele de 4 şi 5 noiembrie 1989, în prezenţa a 400 de delegaţi. Vezi Muradian, *op.cit.*, pp.452–455.
22. *Izvestia*, 20 oct. 1989: „Căile ferate nu trebuie să fie mijloace de şantaj în conflictele inter–etnice."
23. La 4 ianuarie, în ciuda reacţiilor negative de la faţa locului, Sovietul Suprem al URSS–ului îl numeşte pe Vladimir Foteev preşedinte al Comisiei de control.
24. *Pravda* 11 ian. 1990, neconstituţionalitatea deciziilor armeană şi azeră.
25. *Komsomolskaia Pravda*, 18 ian. 1990.
26. *Pravda*, 16 ian. 1990 (Karabah) şi 20 ian. 1990 (Baku).
27. *Izvestia*, 8 febr. 1990.
28. Comunicat *Tass* din 19 ian. 1990.
29. Vezi mărturia lui Gari Kasparov, în *Moskovskie Novosti*, 14, 28 ian. 1990, p.9; şi, în acelaşi număr, p.8: „Baku: Şcio dalşe".
30. *Radio Liberty Report on the URSS*, 35, 1 sept. 1989, pp.30–31.
31. *Ibid.*, pp.29–32.
32. *Moskovskie Novosti*, 14, 28 ian. 1990, p.9: „Armeniia — tretiia blokada".
33. „Bakinskii Sindrom", în *Moskovskie Novosti*, 9, 4 mart. 1990, p.13.

Capitolul V

1. *Naţionalnîi sostav...*, *op.cit.*, pp.71 şi 73–75.
2. *Ibid.*, p.73.
3. *Revoliuţia i naţionalnost*, 61, mart. 1935, p.51.
4. Nekrici, A., *op.cit.*
5. Despre originea confruntării, vezi, în ziarul informal *Referendum*, Moscova, 26, 1–15 febr. 1989, pp.9–12, ancheta lui E. Edelhanov.
6. *Zaria Vostoka*, 19 febr. 1989.
7. *Idem*, 15 şi 16 febr. 1989.
8. *Naţionalnîi sostav...*, *op.cit.*, p.71.
9. *Izvestia*, 10 apr. 1989.
10. *Referendum*, 31, 18 apr. 1989, articolul Galinei Komilovna şi *Reuters*, 10 apr. 1989.
11. *Izvestia*, 12 apr. 1989.
12. *Izvestia* şi *Pravda* din 12 apr. 1989 subliniază reîntoarcerea la calm. Dimpotrivă, *Krasnaia Zvezda* din 11 apr. 1989 insistă asupra persistenţei tensiunilor.
13. „Zakliucenie Komisii Verhovnovo sovieta Gruzinskoi SSSR po rasledovaniiu obstoiatelstvo imevşih mesto 9 Aprelia 1989 g. v gorode Tbilisi", publicat în *Zaria Vostoka*, 5 oct.1989; şi raportul Comisiei Sobceak, „O Sobîtiiah v gorode Tbilissi", 29 dec. 1989.Vezi, de asemenea, dialogul Sobceak–Ligaciov, în *Ogoniok*, 10, 1990, pp.26–27.
14. *Zaria Vostoka*, 15 apr. 1989.
15. *Idem*, 25 apr. 1989.
16. *Ogoniok*, 11, mart. 1990, p. 6.
17. *Ibid.*, p.5.
18. Vezi interviul lui Elţîn, în *Sovieţkaia Estonia*, 20 febr. 1990.
19. *Zaria Vostoka*, raportul comisiei Şaugulidze, 5 oct. 1989, pp.2–4.
20. *Komunist*, 18 mai 1989.
21. Vezi reportajul lui I. Rost, publicat în *Referendum*, 30; Komilovna, *idem*, 31; şi suplimentul nedatat din *Ruskaia Mîsl*, „Gruziia na straniţah nezavisimoi peciati".

22. *Ogoniok*, textul citat, 11, 1990, p.6.
23. La 30 mai, în fața Congresului deputaților poporului, georgienii cer, în afara demisiei lui Rodionov și a lui Nikolski, al doilea secretar al PC Georgian, suprimarea, pur și simplu, a postului de al doilea secretar, ocupat întotdeauna de un rus, „satrapul de la Moscova".
24. Rapoartele Sobceak și Șaugulidze, *op.cit.*, confirmă din plin acest lucru. Vezi, de asemenea, *Ogoniok*, 10, 1990, pp.26–27.
25. Vezi articolul generalului Șatalin, în *Krasnaia Zvezda*, 3 apr. 1990.
26. *Moskovskie Novosti*, 37.
27. Despre problemele armelor în Georgia, vezi *Moskovskie Novosti*, 8 iul. 1990, p.2; și „Patronî navînos", în *Izvestia*, 19 aug. 1987; *Pravda*, 26 iul. 1990.
28. *Izvestia*, 17 și 20 iul. 1989.
29. *Zaria Vostoka*, 30 sept. 1989.
30. *Naționalnîi sostav...*, *op.cit.*, pp.3–4, 71 și 76.
31. *Zaria Vostoka*, 2 dec. 1989.

Capitolul VI

1. *Komsomolskaia Pravda*, 12 mai 1989.
2. *Pravda*, 8 și 9 iun. 1989.
3. *Idem*, 12 și 13 iun. 1989; *Krasnaia Zvezda*, 11 iun. 1989.
4. *Pravda*, 21 iun. 1989.
5. *Izvestia*, 23 iun. 1989.
6. *Pravda*, 25 iun. 1986.
7. *Komsomolskaia Pravda*, 10 iul. 1990.
8. *Izvestia*, 15 febr. 1990. Și, pentru un tablou general al evenimentelor din Tadjikistan începînd din 1985, *Sotialisticeskaia Industria*, 18 ian. 1989.
9. *Komsomolskaia Pravda*, 12 iun. 1989: „Violențele se datorează, între altele, drogurilor".
10. Declarația generalului Șatalin, responsabilul forțelor Ministerului de Interne, în *Selskaia Jizn*, 11 iun. 1989.
11. *Izvestia*, 20 ian. 1990.
12. *Stroitelnaia Gazeta*, 11 iun. 1989.
13. *Naționalnîi sostav...*, *op.cit.*
14. *Naționalnîi sostav...*, *op.cit.*, p.20.
15. Numărul lor nu este sigur, deoarece nu au fost recenzați ca atare.
16. „Uzbekistanul este un paradis pentru voi, fața de situația etnică pe care o s-o găsiți la noi!" (Gumbaridze, către o delegație de meskeși).
17. Șeșko, V., în *Sovietkaia Etnografiia*, iun. 1988, pp.5–6.
18. *Naționalnîi sostav...*, *op.cit.*, p.92.
19. Vezi discursul președintelui Uniunii scriitorilor tadjici la ședința plenară a Uniunii Scriitorilor din URSS, în *Literaturnaia Gazeta*, 9 mart.1988.
20. Tătarii din Crimeea constituie un alt exemplu de complicații teritoriale. Republica lor, suprimată după ce ei au fost deportați, a fost atribuită Ucrainei. În 1987, s-a constituit o comisie, prezidată de Andrei Gromîko, pentru a studia posibilitatea reîntoarcerii lor, ceea ce presupunea restaurarea unei republici autonome, deci amputarea teritoriului ucrainean. La 9 iunie, un comunicat laconic anunța respingerea cererii tătarilor de către comisie. Vezi *Pravda*, 9 iun. 1988.
21. Konstantinov, in *Pravitelstvennîi vestnik*, 29 (55), 1990, p.12.

22. Procesul blocului celor „de dreapta şi al troţkiştilor" antisovietici; stenograma dezbaterilor (2 şi 3 mart. 1938), Moscova, 1938, pp.239–240: interogatoriul lui Faizullah Hodjaev.
23. „Aral ugrojaet planete", în *Soţialisticeskaia Industria*, 20 iun. 1989; în legătură cu mortalitatea infantilă şi malformaţiile noilor născuţi, vezi *Literaturnaia Gazeta*, 27 ian. 1988, p.2, *Ogoniok*, 13, 1988, p.26 şi *Moskovskie Novosti*, 26, 1990, p.26.
24. *Sovieţkaia Kirghizia*, 7 iun. 1989, citat în *R.L.–R.F.E: Report on the USSR*, 14 iun. 1989, p.18.
25. Aşirov, *Musulmanskaia propoved*, Moscova, 1978, p.75.
26. "Kremlin orders special flights for Mecca Trips", în *New York Times*, 24 apr. 1990. Şi Ogoniok 6, 1990 (muftiul Muhammad Yussuf).
27. Interviu cu Harciov, în *Nauka i relighiia*, 11, 1987, pp.21–23.
28. Consumul de droguri aproape s-a dublat între 1985 şi 1990. *Soţialnoe razvitie i uroven jizn naseleniia*, Moscova, 1989, p.145.
29. *Naseleniie SSSR*, *op.cit.*, pp.665–666.
30. Ţipko, A., *Rodina*, 2 şi 3, 1990.

Capitolul VII

1. Migranian, A., în *Voprosî filozofii*, aug. 1987, pp.78–80; Gorbaciov, M., la plenara din 5 februarie 1990, *Pravda*, 8 febr. 1990.
2. Kuraşvili, B., „Aspektî perestroiki", în *Sovieţkoe Gosudarstvo i Pravo*, dec. 1987, p.4.
3. Intervenţiile scriitorilor naţionali la plenara Uniunii Scriitorilor din URSS, 27–28 aprilie 1987, în *Literaturnaia Gazeta*, 29 apr. şi 6 mai 1987 şi *Ruskaia Mîsl*, 11 mart. 1988, p.4.
4. *Literaturnaia Gazeta*, 38, 1988, p.1.
5. Programul televiziunii *Vremia*, 23 iun. 1988; şi "Documents. The May Baltic Assembly", în *Nationality Papers*, toamna 1989, pp.242–259.
6. *Pravda*, 26, 27, 28 dec. 1988; *Izvestia*, 26 dec. 1988.
7. Sondaje şi comentarii de M. şi A. Kirch de la Academia de Ştiinţe a Estoniei — publicate de *Nationality Papers*, *op cit.*, pp.171–177.
8. *Rodnik*, 12 (24), dec. 1988. Document nepaginat: „Otkrîtoe pismo rusko — iazîcinomu naseleniu Litvî".
9. Nahaîlo, B., în *R.L. Research*, 10 ian. 1988 şi, de acelaşi, în *R.L. Report on the USSR*, 24 febr. 1989, pp.15–17.
10. La 28 ian. 1989 are loc la Riga Congresul Uniunii Democratice a Estoniei, care se pronunţă pentru autodeterminarea ţărilor baltice şi neamestecul Moscovei în Caucaz.
11. *Report on the USSR*, 12, 1989, pp.24–27; 14, 1989, pp.25–27 şi 19, 1989, pp.17–20.
12. *Krasnaia Zvezda*, 6 ian. 1989.
13. *Ogoniok*, 47, 1988, p.31.
14. *Pravda*, 1 iul. 1989.
15. *Naţionalnîi sostav...*, *op.cit.*, p.62.
16. Conquest, R., *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine*, New York, 1986; Barka, V., Le *Prince jaune*, Paris, 1981, 364 p.;

Soţiologhiceskie isledovaniia, iunie 1990, despre recensământul din 1937 şi consecinţele foametei.

17. Vezi elogiul pe care i-l face Gorbaciov cu ocazia pensionării sale, în *Pravda*, 30 sept. 1989.

18. *Pravda*, 15 sept. 1989. Crearea RUKH-ului şi a programului său, document roneomultiplicat, 8 p.

19. De la numele lui Stepan Bandera, comandantul rezistenţei ucrainene împotriva sovietizării Ucrainei occidentale.

20. *Komsomolskaia Pravda*, 24 sept. 1989; *Pravda*, 30 sept. 1989; *Krasnaia Zvezda*, 7 oct. 1989.

21. Interviu de I. Pakalciuk, in *R.L. Report on the USSR*, 47, 13 oct. 1989, pp, 27–31.

22. Cu 218.891 de locuitori în 1989 (258.000 în 1979), polonezii ocupă locul cinci în Ucraina. Vezi *Naţionalnîi sostav..., op.cit.*, p.61.

23. *Moskovskie Novosti*, 26, 1 iul. 1990, pp. 6–7 (A. Mihadze, G. Javoronkov).

24. *Ogoniok*, 9, dec. 1989, p.21, o pagină întreagă dedicată poetului Solih.

25. Faline, V., în *Izvestia*, 21 aug. 1989.

26. 14 din cei 33 de membri ai Comisiei sînt pentru. Foarte liberalul A. Iakovlev nu a semnat documentul. Vezi interviul său, în *Pravda*, 18 aug. 1989.

27. Comentarii în *Pravda*, 23 şi 24 aug. 1989, despre „germenii divizării" apăruţi după manifestaţii, şi *Krasnaia Zvezda*, 3 sept. 1989.

28. Jukov, I., în *Pravda*, 2 sept. 1989.

29. Pînă şi un ziar atît de conservator precum *Sovieţkaia Rossia* (28 febr. 1989) s-a emoţionat, în timpul campaniei electorale, că regiuni întregi au fost condamnate la candidatura unică.

30. *Vedomosti Verhovnovo sovieta SSSR*, 48,1988.

31. Legea din 18 ian. 1989, textul în *Sovieţkaia Estonia*, 22 ian. 1989.

32. Legea din 25 ian. 1989, textul în *Sovieţkaia Litvia*, 26 ian. 1989.

33. Legea din 5 mai 1989, textul în *Sovieţkaia Litvia*, 7 mai 1989.

34. Legea din 1 sept. 1989, în *Pravda*, 28 şi 29 aug. şi 3 sept. 1989.

35. La 24 iunie 1990, s-a organizat, de către moldoveni şi români, ziua „Frontierelor deschise", pentru a marca a 50-a aniversare a anexării Basarabiei la URSS.

36. *Pravda*, 21 iul. 1989; vezi Cebrikov, V., în *Komunist*, 8, 1989.

Capitolul VIII

1. A XIX-a Conferinţă a PCUS. Citat din cuvîntul generalului de armată N. Popov, *Partiinaia Jizn*, 2, 1989, pp.61–65.

2. Ibragimbeili, „Naţionalnîie formirovanie", în *Sovieţkaia Voenaia Enţiklopediia*, vol.V, Moscova, 1978, p.522; şi Işmaev, N., *Sovieţkaia armiia, armiia drujbî narodov*, Moscova, 1955, p.56.

3. „Organizaţiile de partid republicane, teritoriale, regionale... şi comitetele respective se orientează, în activitatea lor, după programul şi statuturile PCUS. Ele aplică, în republici, regiuni etc. directivele CC al PCUS şi organizează îndeplinirea lor de către organele locale. *„Statutele Partidului"*, cap.V, art.45.

4. Dificultatea ţine de folosirea cuvîntului „suveranitate". Substantivul „suveranitate" este utilizat în Constituţia URSS şi defineşte Statul sovietic (art.75). Republicile au dreptul să folosească numai adjectivul „suveran" (stat, drepturi, art. 76 şi 81). Constituţia din 1977; vocabular neschimbat nici în 1988, nici în 1990.

5. Vezi articolul semnat de A. Ciubarian, directorul Institutului de istorie mondială a Academiei de Ştiinţe din URSS, în *Izvestia*, 1 iul. 1989; articolul lui V. M. Kulis, în *Komsomolskaia Pravda*, 24 aug. 1988; şi crearea Comisiei de anchetă a Congresului, în *Izvestia*, 3 iun. 1989.

6. *Sovieţkaia Estoniia*, 17 nov. 1988; *Sovieţkaia Litva*, 19 mai 1989; *Sovieţkaia Latvia*, 29 iul. 1989.

7. *Pravda*, 17 iul. 1989.

8. *Sovieţkaia Estoniia*, 6 oct. 1989.

9. Aceasta nu îl împiedică pe Gorbaciov să-şi exprime rezerva asupra proiectelor baltice de autonomie economică la plenara CC a PCUS din septembrie 1989. *Pravda*, 20 sept. 1989.

10. Textul a apărut în *Bakinskii Rabotci*, 5 oct. 1989.

11. Profesorul Tamaz Şaugulidze a prezentat un proiect detaliat al acestei autodeterminări pe etape.

12. *Zaria Vostoka*, 21 mart. 1990.

13. Rezoluţie votată de Congresul PC moldovenesc, la 18 mai 1990; vezi *Tass*, 19 mai 1990.

14. Interviul colonelului Borodin, în *Soiuz*, 4, 22 şi 28 ian. 1990, p.6.

15. Generalul Popov, *Partiinaia Jizn*, 2, 1989, pp.61–65.

16. Wimbush, E., Alexeiev, A., *The Ethnic Factor in the Soviet Armed Forces*, Santa Monica, 1983, 13 p.

17. *Krasnaia Zvezda*, 22 dec. 1989, p.2; *Komsomolskaia Pravda*, 13 apr. 1989.

18. *Krasnaia Zvezda*, 2 apr. 1988, p.2.

19. Generalul Iazov, în *Krasnaia Zvezda*, 22 sept. 1989, p.2; general-maior Parfenov, în *Krasnaia Zvezda*, 13 oct. 1989, p.2.

20. Poliakov, J., în *Iunost*, 11, 1987, pp.46–48. Iakubov şi Pulatov, în *Ogoniok*, 10 mart. 1990, p.20.

21. *Pravda*, 15 sept. 1985; *Komsomolskaia Pravda*, 15 iun. 1987; Dolgih, A., „Şkola internationalizma i drujbî", în *Agitator*, 3, febr. 1988, pp.17–20; *Krasnaia Zvezda*, 13 sept. 1989, p.1 (V. Moroz).

22. *Homeland*, 4 apr. 1990: 105 etnii au cerut azil politic pentru a scăpa de serviciul militar.

23. Landsbergis, V.: "In Lituania, we regard soviet forces as an army of occupation", în *International Herald Tribune*, 22 aug. 1989.

24. *Zaria Vostoka*, 8 iun. 1986.

25. Iazov, D., în *Krasnaia Zvezda*, 7 mart. 1989, p.2; generalul Lizîcev, în *Komunist*, 3, 1989, pp.16–17; generalul Moiseev, în *Krasnaia Zvezda*, 10 febr. 1989, p.1; şi *Pravda*, 16 apr. 1989: „Voprosî Kvoenîm".

26. Generalul Kuzmin, în *Krasnaia Zvezda*, 16 mart. 1989, p.6; şi *Krasnaia Zvezda*, 26 febr. 1989, p.2.

27. Interviul colonelului Durnev, în *Argumentî i Faktî*, 8, 1990.

28. *Moskovskie Novosti*, 18 mart. 1990, p.1; sondaj efectuat la scară federală, pe un eşantion de 2.896 persoane.

29. *Pravda*, 20 sept. 1989.

30. Această bătălie împotriva tendinţei federaliste a colegilor săi din Caucaz îl apropie de Stalin în 1913. El i-a încredinţat scrierea lucrării *Marxismul şi problema naţională*, publicat în două părţi în *Prosveşcenie*.

31. A doua zi, participanții la congres care votaseră împotriva independenței au fondat Organizația lituaniană a PCUS, asociație disidentă despre care nu s-a mai auzit vorbindu-se după aceea.
32. *Novosti*, 16 ian. 1990.
33. *Pravda*, de la 12 la 15 ian.1990.
34. *Izvestia*, 16 ian.1990.
35. Vezi cuvîntul lui I. Reșetov, responsabil cu problemele umanitare la Ministerul Afacerilor Externe, în *Izvestia*, 28 mart. 1990.
36. *Tass*, 13 apr.1990.
37. Interviu la BBC, citat de *R.F.E.-R.L. Daily Report*, 79, 24 apr. 1990.
38. Vezi intervenția colonelului Petrușenko în fața Congresului deputaților poporului, în *Izvestia*, 17 mart. 1990.
39. Estonienii amenință, în schimb, că au intenția de a reclama regiunea Peșteri, situată în sud-estul republicii, anexată de Rusia în 1945, pe temeiul unei puternice populări cu ruși.
40. *Izvestia* din 30 apr. 1990 publicase rezultatele unui sondaj asupra independenței, efectuat în Letonia. 92% din letoni și 45% din rezidenții în Letonia se declarau favorabili secesiunii.
41. Consiliul Statelor Baltice fusese creat în urma unui tratat semnat la Riga, la 12 sept. 1934 și le acorda balticilor un reprezentant la Societatea Națiunilor, unde Letonia reprezenta cele trei state.
42. Vezi studiul lui K. Mihailisko, "For our freedom and yours. Support among Slavs for Baltic Independence", *R.L. Report on the USSR*, 25 mai 1990, pp.17–18.
43. Vezi, în același număr, p.16, Aslan,Y., "Muslim support for Baltic Independence".
44. *Naționalnîi sostav...*, *op.cit.*, p.19.
45. Așa se exprimă naționaliștii ucraineni, ca scriitorul Ivan Drah, unul dintre fondatorii RUKH; vezi *Literaturnaia Gazeta*, 15, 1990, p.11.
46. Interviul lui Landsbergis, în *Moskovskie Novosti*, 26, 1990, p.7.
47. *Pravda*, 10 iul. 1990, p.1, decret ce stabilește delegația URSS la negocieri: 22 persoane, printre care primul ministru Rîjkov.

Capitolul IX

1. Despre naționalismul rus, vezi Dunlop, J., *The Faces of Contemporary Russian Nationalism*, Princeton, 1983 și *The New Russian Nationalism*, New York, 1985.
2. *Sovieţkaia Rossia*, 3 ian. 1986.
3. Maxim Gorki, „Despre țărănimea rusă", în Cialidze, V. (ed.), *SSSR vnutrenie protivoreciia*, Cialidze Publications, 1987, p.218.
4. Belov I., *Kanunî*, în limba franceză *Veilles*, Paris, 1985, 420 p.
5. Scrisoare publicată în *Ogoniok*, 51, 1986, p.11, semnată și de Iuri Bondarev.
6. Convorbiri cu Murray Feshbach, Washington, 23–25 apr. 1990. Informații provenind dintr-o carte a acestui autor, care va apărea curînd.
7. Litvinova,G., *Svet i teni progresa*, Moscova, 1989, pp.251–252. Bromlei, I., în *Pravda*, 13 febr. 1987.
8. *Argumentî i Faktî*, 33, 1987. Citat de Litvinova, *op.cit.*, p.252.
9. Litvinova, *op.cit.*, p.269; Bromlei, *art.cit.*; Tișkov, V., în *Komunist* 1, 1989, p.54.

10. Gorbaciov, în *Pravda*, 28 ian.1987.
11. Litvinova, *op.cit.*, p.253.
12. *Ogoniok*, 42, 1988. Scrisoare către editorul ziarului.
13. Averinţev, S. „Vizantiia i rus, dva tipa dukovnosti", în *Novîi Mir*, 3, 1988, pp.210–221; şi *Literaturnaia Gazeta*, 3 aug.1988, p.7, despre acest proiect.
14. *Pravda*, 30 apr. 1988.
15. Un sondaj al Institutului de sociologie al Academiei de Ştiinţe a URSS a întrebat dacă ar trebui să se revină la denumirile pre–revoluţionare ale oraşelor şi străzilor. Între 77% şi 46% de răspunsuri cu *da*; vezi *op.cit.*, p.44, tabloul 41 şi interviul lui A. Sobceak „Bez diktaturî", în *Ogoniok*, 28, 1990, p.240.
16. Vezi cuvîntul lui Averinţev în *Drujba narodov*, iun. 1988, pp.245–262, sau al Alei Latînina, în *Novîi Mir*, aug. 1988, p.240.
17. Citat de D. Hammer, „Glasnost and the russian idea", *R.L.*, în *Russian Nationalism Today*, 19 dec.1988, p.15.
18. Vezi *Moskovskie Novosti*, 4 mart. 1990, p.16 şi interviurile istoricului american Stephen Cohen pentru biografia lui Buharin.
19. *Naş Sovremenik*, 4, 1988, pp.160–175, şi polemica sa cu B. Sarrov, în *Literaturnaia Gazeta*, 14 şi 17, 1989.
20. Latînina, A., „Kolokolnîi zvon... ne molitva", în *Novîi Mir*, aug. 1988, pp. 232–245.
21. *Ibid.*, p. 24 şi discuţia cu S. Ciuprinin, în *Literaturnaia Gazeta*, 14 şi 17, 1989.
22. *Moskovskie Novosti*, 1 aug. 1988.
23. Andreieva, N., în *Sovieţkaia Rossia*, 13 mart.1938, p.3. Vezi şi articolul lui Prohanov, în *Literaturnaia Rossia*, 6 aug. 1988.
24. Despre dezvoltarea mişcării, vezi articolul lui Anişcenko, „Kto vinovat" în *Glasnost*, 15.
25. Ţipko, „Ruskie uhodiat iz Rossii?", în *Izvestia*, 26 mai 1990, p.1; „Istoki stalinizma", în *Nauka i jizn*, 11 şi 12, 1988; 1 şi 2, 1989. „Neobhodimo potriasenie mîsli", în *Moskovskie Novosti*, 26, 1990, p.3.
26. Despre proiectul celor „500 de zile" ale lui Elţîn, vezi interviul vicepreşedintelui sovietului RSFSR, R. Hasbulatov, în *Moskovskie Novosti*, 28, 1990, p.10.
27. După numirea lui în Consiliu, întrebat de *Literaturnaia Gazeta* despre contribuţia sa (scrisoarea celor 74 de scriitori) la un text extrem de antisemit, Rasputin a declarat că formulările erau excesive şi nefericite.
28. *Sovieţkaia Rossia*, 8 şi 9, sept. 1989 (despre front).
29. *Literaturnaia Gazeta*, 13 iun. 1990; *Moskovskie Novosti*, 24, 1990, p.4; *Argumentî i Faktî*, 24, 1990, p.5.
30. *Komunist*, 15, 1986, p.17.
31. „esli mî pridem k vlasti", N. Andreieva, în *Argumentî i Faktî*, 22, 1990, p. 4.
32. Dunlop, J., "The contemporary russian nationalist spectrum", în *Russian Nationalism Today*, *op.cit.*, p.9.
33. Legea electorală. *Sovieţkaia Rossia*, 2 şi 3 nov.1989.
34. Interviu cu N. Travkin, în *Argumentî i Faktî*, 8, 1990, p.8.
35. *Literaturnaia Rossia*, 52, 1989, pp.2 şi 3.
36. *Pravda*, 25 mart.1990; *Sovieţkaia Rossia*, 28 mart. 1990; *Trud*, 14 mart. 1990; şi detaliile voturilor de la prima sesiune, în *Argumentî i Faktî*, 26, 1990, pp. 4 şi 6.

37. Vlasov se retrage la 25 mai, apoi revine în competiție, deoarece Polozkov, care i-a urmat, nu a reușit să-l învingă pe Elțîn în primul tur.
38. „Dva pretendenta, dve programî", în *Izvestia*, 26 mai 1990.
39. *Moskovskie Novosti*, 26, 1990, p.2, și Popov, G., în *Ogoniok*, 10, 1990, pp.4 și 5.
40. Declarație asupra suveranității Rusiei, 12 iun. 1990, în *Argumentî i Faktî*, 24, 1990, p.1. Decret asupra puterii în Rusia, în *Argumentî i Faktî*, 25, 1990, p.1. Asupra pluripartitismului, art.6 al Constituției Ruse, adoptat de 788 de deputați cu 32 voturi contra și 17 abțineri, în *Argumentî i Faktî*, 25, 1990, p.2.
41. *Ogoniok*, 8, 1990, p.5, și Egorov, în *Moskovskie Novosti*, sept. 1990, p.14.
42. Despre partidele politice: *Moskovskie Novosti*, 28, 1990, pp.8 și 9.
43. Țipko, A., în *Izvestia*, 26 mai 1990, p1.
44. Țipko, A., în *Moskovskie Novosti*, 24, 1990, p.6.
45. Nivat, G., în *La Lettre internationale*, primăvara 1990, p.24.

Capitolul X

1. Masă rotundă ținută de *Voprosî filozofii*, sept. 1988; convorbire in *Vek XX i Mir*, 12, 1988.
2. *Vek XX i Mir, op.cit.*, pp.10–13.
3. *Izvestia*, 22 oct. 1988 (proiect).
4. Raportul președintelui Sovietului suprem al Estoniei, în *Sovieţkaia Estonia*, 17 nov. 1988.
5. *Ibid.*
6. *Izvestia*, 3 dec. 1988 (text final).
7. După revizuirea Constituției, de la 14 mart. 1990, a devenit art.124.
8. *Pravda*, 12 nov. 1988, (dezbatere asupra „plenarei naționale").
9. „Naționalnaia politika Partii v sovremenîh usloviiah", în *Pravda*, 17 aug. 1989 și *idem*, 16 iul. 1989.
10. „Stepen Svobodî", în *Ogoniok*, 31, 1989, pp.26–27.
11. Lexicul rusesc nu cunoaște alt cuvînt pentru suveranitate decît *Suverenitet*.
12. *Pravda*, 19 aug. 1989.
13. *Idem*, 20 sept. 1989. Plenară: în *Pravda*, 22 și 24 sept. 1989, p.1.
14. *Vek XX i Mir*, mart. 1989, pp.10 *sq.*
15. Convorbire personală cu G. Tarazievici la Sovietul Suprem, 2 nov.1989.
16. Proiectul Abalkin a fost combătut de Sovietul Suprem la sfîrșitul lui 1989. Pentru Abalkin, federația nu poate supraviețui fără a-și păstra o anumită proprietate unională, în anumite sectoare cheie.
17. *Pravda*, 6 febr. 1990.
18. Muksinov, I., în *Sovieţkoe Gosudarstvo i Pravo*, oct. 1989.
19. Proiect, în *Pravda*, 6 mart. 1990; text aprobat de Congres, în *Pravda*, 16 mart.1990.
20. Conferință de presă, Paris, 11 mart. 1990 (la sediul editurii Calmann-Lévy). Interviu, în *Argumentî i Faktî*, 9, 1990, p.4, „ia vse taki optimist". Despre încredere: Popov, N., în *Ogoniok*, 7, 1990, pp.2–5.
21. Raport al lui B. Gidaspov, președintele Comisiei de mandate, în *Izvestia*, 26 mai 1989.
22. *Pravda*, 7 apr. 1990.
23. *Idem*, 4, 8, 10 iun. 1989.

24. *Izvestia*, 10 iun. 1989, p. 2.
25. Art.127–4, legea din 14 martie 1990.
26. Componenţa Consiliului prezidenţial, în *Izvestia*, 25 mart. 1990, p.1.
27. *Literaturnaia Gazeta*, 14, 1990, p.1.
28. Tadevosian, în *Komunist*, 6, 1990.

Capitolul XI

1. *Pravda Vostoka*, 25 nov. 1989.
2. *XXII sed Komunisticeskoi Partii Sovieţkovo Soiuza*, Moscova, 1961, pp.362 şi 402.
3. Tabel compilat în urma recensămintelor din 1959, 1970, 1979 şi după *Naţionalnîi sostav...*, *op.cit.*, pp.3, 5, 59, 62, 64, 68, 71, 77, 81, 83, 85, 87, 90, 93, 94, 96 şi 97.
4. Vezi, de ex., Critchlow, J., în *R.L. Report on the USSR*, 18 mai 1990, pp.8–9.
5. Analizat de A. Sheehy, în *R.L. Report on the URSS*, 4 febr. 1989, p.2.
6. *Naţionalnîi sostav...*, *op.cit.*, pp.97–98; *Naselenie SSSR*, *op.cit.*, pp. 106–108.
7. *Ibid.*, p.97.
8. Vezi Girenko, în *Pravda*, 30 nov. 1989, care subliniază dificultatea restaurării unui stat tătăresc.
9. „Oş, naşa tragedia", în *Moskovskie Novosti*, 24, 1990, pp.1 şi 5.
10. *Izvestia*, 25 aug. 1989.
11. Vezi, în *Pravda*, 20 sept. 1989, intervenţia lui N. Gellert, la „plenara naţională", în problema teritoriului german. Şi *Moskovskie Novosti*, 24, 1990, p.11.
12. *Naţionalnîi sostav...*, *op.cit.* De remarcat că alături de rubrica „Evrei" din dreptul acestor cifre, regăsim pe aceeaşi pagină rubrici inexistente în trecut: „evrei de la munte" (probabil din Daghestan), 9.389 în 1979 şi 19.516 în 1989; evrei georgieni: 8.455 în 1979 şi 16.123 în 1989; evrei din Asia Centrală: 28.308 în 1979 şi 36.568 în 1989.
13. *Naţionalnîi sostav...*, *op.cit.*, p.40.
14. „Cernobîl soverceno Sekretno", în *Opoziţia* (publicat la Tartu), 1 (7), ian. 1990, pp.5–8.
15. *Moskovskie Novosti*, 5, 1990, p.4; şi 26, 1990, p.6. În *Ogoniok*, 52, 1989, p.5, scrisoarea unui cititor din Cimkent.
16. Vezi, în *Ogoniok*, 28, 1990, p.4, propunerea unui cititor de a se vărsa cotizaţiile Partidului Comunist într–un fond de ajutor pentru refugiaţi.
17. În *Moskovskie Novosti*, 26, 1990, p.6, rezultatul unui sondaj efectuat la Moscova, unde 56% din locuitori nu vor să primească refugiaţi.
18. *Ibid.*
19. *Intelighenţia o soţialno politiceskoi situaţii v strane*, *op.cit.*, p.43, tab.39. Pentru majoritatea subiecţilor chestionaţi, problema naţională preexistă *glasnost*–ului.

Concluzii

1. *Sovieţki narod. Novaia istoriceskaia obşcinost liudei*, Moscova, 1975, 520 p. Vezi bibliografia consacrată poporului sovietic şi prieteniei între popoare.
2. *Izvestia*, 24 iul. 1990, p.2; în *Ogoniok*, 28, 1990, p.4, scrisoarea soldatului Avilov.

3. Dezbatere între Travkin și Amsbarțumov, *în Moskovskie Novosti*, 11, 1990, p.9. Convorbire între Burlațki și Șmelev, în *Literaturnaia Gazeta*, 29, 1990, p.3.

4. *Pravitelstventi Vestnik*, 28, 1990, p.3.

5. Comitetul pentru apărare și securitatea Statului al Sovietului Suprem al Uniunii Sovietice a procedat la audieri asupra asasinării unor ofițeri, în *Krasnaia Zvezda*, 13 iun. 1990, p.1.

6. La întrebarea: „Pentru a stinge conflictele naționale într-o republică, trebuie decretată starea de urgență?", majoritatea celor întrebați, din toate categoriile sociale, au răspuns negativ (o medie de 60%). *Inteligheția o soțialno politiceskoi situații v strane*, *op.cit.*, p.43, tabelul 40.

Addenda

Organizarea descompunerii Uniunii Sovietice (1990–1991)

Noiembrie 1990 — noiembrie 1991: în intervalul unui an, Uniunea Sovietică, aflată deja în descompunere, va fi complet învinsă. Pentru a pune capăt sistemului politic fondat de Lenin, rolului conducător al Partidului Comunist, Imperiului reînălțat pe îndelete de bolșevici, va fi nevoie de un puci — ratat ce-i drept — și mai ales de voința constantă a oamenilor și popoarelor aparținînd Uniunii Sovietice însăși, de a-și decide propria soartă. În noiembrie 1991, semnele victoriei lor sînt vizibile. Tradiționala sărbătorire a revoluției, celebrată de peste șaptezeci de ani, a fost suprimată și înlocuită, la Leningrad, redevenit Sankt-Petersburg, cu ceremonia abandonării numelui pe care orașul l-a purtat din 1924, anul morții părintelui revoluției. În alte părți, ceremoniile comemorative ale triumfului bolșevismului au lăsat locul unor manifestații în amintirea victimelor regimului sovietic. Sau, în unele locuri, comuniști nostalgici au încercat, cu flamura roșie în frunte, să afirme că nu tot ce s-a cîștigat în 1917 a dispărut. Aproape pretutindeni, însă, steagul roșu a fost înlocuit cu drapelele naționale, redescoperite în 1989. Chiar și deasupra Kremlinului, sediul simbolic a ceea ce a mai rămas din puterea sovietică, steagul revoluției trebuie să suporte vecinătatea drapelului tricolor al Rusiei. Această competiție a emblemelor naționale, în care roșul comunismului cedează tot mai mult în fața culorilor sclipitoare și variate ale tradițiilor naționale, este reflexul evenimentelor din imensul spațiu sovietic. Uniunea se

retrage şi căutarea unei noi modalităţi de relaţii între republici marchează reculul rapid al unei puteri centrale tot mai greu de definit.

Care Uniune? Cine va face parte din ea?

În toamna anului 1990, în URSS mai domneşte încă ideea că în scurt timp trebuie precizate natura statului sovietic şi relaţiile între republicile care îl compun. La 24 octombrie, Sovietul Suprem al Uniunii Sovietice, ales în 1989, confirmă, printr-o hotărîre, supremaţia legilor federaţiei asupra legilor republicilor, inviolabilitatea acestui principiu, cel puţin pînă la semnarea unui nou tratat al Uniunii.

La această dată, situaţia din URSS este cît se poate de complexă. Cele cincisprezece republici care formau Uniunea Sovietică şi-au proclamat toate suveranitatea, începînd cu Estonia (18 noiembrie 1988) şi terminînd cu Kirghizia (la 31 octombrie 1990, Sovietul suprem al republicii aprobă declaraţia de suveranitate de la prima lectură). Rusia, principala republică a Federaţiei, în general confundată cu aceasta, îşi declară şi ea suveranitatea la 11 iunie 1990.

Mai mult: patru republici — Lituania, Estonia, Letonia, Armenia —, estimînd că suveranitatea nu era decît un pas pe calea autodeterminării naţionale, au ajuns în cîteva luni la stadiul ultim, independenţa. Desigur, puterea sovietică a voit să ignore aceste dorinţe de exersare a dreptului la separare, înscris în Constituţia sovietică încă în vigoare, dar refuzul ei nu a afectat comportamentul republicilor ce pretind că se situează, începînd din acel moment, în afara Uniunii.

Uniunea Sovietică nu a fost singura victimă a acestui „vînt de independenţă". Conţinînd în spaţiul ei şaisprezece din cele douăzeci de republici autonome ale Uniunii, Rusia are de făcut faţă, deodată, revoltei acestora şi pretenţiei lor de a şi-o folosi împotriva ei, aşa cum şi ea se ridicase împotriva Federaţiei. Din august pînă în octombrie 1990, zece din cele şaisprezece republici autonome îşi proclamă suveranitatea şi acest lucru are, de la început, două consecinţe. În plan instituţional, republicile înţeleg să se bucure de un statut egal aceluia al republicilor de drept deplin, cum sînt Rusia sau Ucraina şi să nu depindă de puterea centrală. Din punct

de vedere economic, ele consideră că aceasta implică a fi singure stăpîne și beneficiare ale resurselor naturale proprii. Pretenție deosebit de neliniștitoare pentru Rusia, cînd este exprimată de republici autonome producătoare de aur și pietre prețioase (Iakuția, Buriația), sau de petrol (Republica Tătară).

Altă republică afectată de aceste mișcări naționale este Georgia, aflată în conflict de durată cu minoritățile sale. Împotriva ei se înalță Republica Autonomă Abhază (25 august 1990). Sovietul suprem al Georgiei anulează brutal această declarație de suveranitate minoritară, fără a-i convinge pe abhazi să renunțe la aspirațiile lor.

Formațiuni teritoriale și politice mai restrînse — regiuni și districte autonome — au decis, în anumite cazuri, că au dreptul și ele la un statut suveran. O situație ieșită din comun, cea mai destabilizatoare, se prezintă în Georgia, unde regiunea autonomă osetă își afirmă, la 20 septembrie 1990, dreptul de a deveni republică separată. Ca și pentru Abhazia, răspunsul este fără nuanțe. Republica Georgia, în ideea respectării propriei suveranități, consideră integritatea teritoriului ei ca o componentă esențială. Abhazii, osetii, gîndesc autoritățile georgiene, nu sînt decît niște pioni în mîinile lui Gorbaciov și ale conducătorilor sovietici, utilizați pentru a șubrezi Georgia și a o supune în fața Moscovei.

În orice caz, din toamna anului 1990, convulsiile Uniunii Sovietice se adaugă elementelor care afectează viața republicilor cu populație multi-etnică. Din acel moment, în anarhia tot mai mare, devine limpede că trebuie impus un minim de organizare.

Ce fel de organizare? Aceasta este dezbaterea dintre cei ce dețin o parte din putere. Din tentativele încheierii unui tratat unional, se desprind trei concepții dominatoare asupra viitorului Uniunii Sovietice. Gorbaciov se crede încă stăpîn pe jocuri, el vrea să impună un tip de *Uniune* care să fie o *Federație*, cu un *Centru care,* după el, trebuie nu numai păstrat, ci și *întărit* în fața unor republici *puternice*. Suveranitatea republicilor este un principiu pe care îl acceptă în cadrul suveranității *federației,* aceasta fiind, în ultimă instanță, o structură integratoare. Boris Elțîn pledează în fața lui Gorbaciov pentru o *Confederație* bazată — chiar dacă el evită termenul — pe suveranitatea republicilor, pe acorduri directe inter-republicane, cu un Centru menținut, desigur, însă lipsit de orice posibilitate de a interveni în aceste relații inter-republicane. Concepția lui Gorbaciov organizează tot sistemul pornind de la Centru, cea a lui Elțîn pornește de la periferie, evitînd, pe cît posibil, implicarea

Centrului. Republici puternice, un Centru slab: acesta este proiectul lui Elţîn. Cea de–a treia variantă este propusă de statele baltice: separarea pur şi simplu, golind Uniunea de componentele sale.

La această primă dezbatere asupra naturii viitoarei Uniuni se adaugă o alta, asupra limitelor dreptului la suveranitate. Cine poate ridica pretenţii la ea? Orice grup naţional reunit pe un teritoriu determinat? Sau numai republicile constituite pe formaţiuni statale mai vechi? Şi aici poziţiile sînt divergente. De îndată ce se vorbeşte despre suveranitate, Gorbaciov este gata să o recunoască oricui o pretinde. Este vizibil avantajul unei asemenea concepţii. Aproape toate republicile Uniunii Sovietice sînt răvăşite de pretenţiile de suveranitate ale minorităţilor pe care le cuprind. Susţinînd dreptul abhazilor la constituirea unui stat suveran, sau pe cel al polonezilor din Lituania, ori al ruşilor din Estonia, Gorbaciov speră să înfrîngă dorinţa de independenţă a Georgiei sau a statelor baltice, demonstrîndu–le că independenţa îi va duce negreşit la dezagregarea spaţiului lor. În faţa lui Gorbaciov, Elţîn şi conducătorii tuturor republicilor „independentiste" se înţeleg să apere teza unei suveranităţi limitate la statele deja constituite. Ele trebuie să formuleze apoi condiţii de viaţă comună acceptabile pentru minorităţile lor. Dar, spune Elţîn, statutul minorităţilor în interiorul republicilor ţine de suveranitate, nu se poate admite amestecul viitoarei Uniuni în treburile interne. Aici, Elţîn este coerent în argumentaţie: o republică suverană trebuie să fie stăpînă pe spaţiul şi populaţia ei.

Nu este de mirare, dacă ţinem cont de opoziţiile profunde care separă diferitele părţi ce iau parte la dezbatere, că tratatul Uniunii a dat ocazie unei nesfîrşite negocieri punctată de răbufniri şi eşecuri, în ultimă instanţă fiind cauza prăbuşirii întregului sistem sovietic.

Prima etapă a acestei căutări a unei Uniuni imposibile: *proiectul de tratat*, pregătit şi prezentat de Gorbaciov la 23 noiembrie 1990, care este supus dezbaterii publice. Elaborat de *Consiliul Federaţiei*, în consultare cu toate republicile, mai puţin cele trei state baltice şi Georgia, care au refuzat să ia parte la discutarea lui, acest document a fost la început primit favorabil, mai ales din cauza caracterului său neideologic. Cuvîntul socialism lipsea, în timp ce statul de drept, alegerea formei de proprietate, administrarea modernă a statului şi economiei, introduse de redactorii proiectului, sugerau că el era purtătorul unei viziuni noi asupra raporturilor dintre naţiuni, într–o viitoare Uniune. Totuşi, cînd a fost prezentat

în parlament, textul a întîmpinat opoziții considerabile. *Congresul deputaților poporului din URSS*, reunit pentru cea de-a patra sesiune în decembrie 1990, a asistat la confruntarea dintre Gorbaciov și Elțîn, confruntare dramatică nu atît prin formă, cît mai ales prin conținut. Gorbaciov lauda textul tratatului — „S-a sfîrșit cu statul unitar, trecem la dezvoltarea unui stat multi-etnic", „Am găsit echilibrul și unitatea dintre suveranitatea Uniunii Sovietice și a republicilor"; Elțîn considera că, dimpotrivă, „Centrul încearcă să-și mențină puterea nelimitată în republici", „Centrul ignoră declarațiile de suveranitate și încearcă să-și salveze controlul birocratic asupra lor". Cît privește practica secesiunii și a suveranității, opoziția între cei doi bărbați de stat nu este mai mică decît în legătură cu orientarea fundamentală a proiectului. Pentru Gorbaciov, legea sovietică este valabilă pe termenul valabilității tratatului și nu pot fi elaborate legi noi; este vorba de întregul sistem legal ce conferă prioritate puterii Centrale. Pentru Elțîn, aceasta este o concepție depășită, republicilor le revine să decidă ce lege, ce principiu vor să aplice: puterea centrală trebuie să se încline în fața manifestărilor suveranității.

Parlamentul Rusiei, reunit în zilele următoare, trăiește același conflict reînnoit între deputații „conservatori", favorabili proiectului și deputații democrați, precum Galina Starovoitova care îl acuză pe Gorbaciov de a fi prezentat o variantă rău disimulată a *pactului Uniunii* din 1922. Într-o manieră mai generală, numeroși deputați au contestat folosirea expresiei *tratat de Uniune*, prea evocator, după ei, pentru sistemul anterior. Din acel moment, cînd proiectul era încă în discuție, Ucraina se opune violent, refuzînd să adopte orice fel de tratat unional înainte de a fi elaborat și pus în aplicare propria sa Constituție. Poziție preluată imediat de Rusia. Se înțelege avantajul acestei ordini calendaristice. Republicile care adoptă, independent de puterea centrală, o nouă constituție, abordează astfel tratatul unional ca state suverane, întărite de o lege fundamentală nesubsumată altei legi superioare ei. Ordinea anterioară — supremația Constituției federale, a pactului Uniunii asupra legilor republicane — ar fi greu de restaurat.

Se întrevăd aici cele două atitudini diferite din cadrul dezbaterii: poziția lui Gorbaciov, care pledează cu toată energia pentru urgența semnării tratatului unional, prioritatea acestuia în fața oricărei alte construcții instituționale și voința de a stabili în prealabil modalitățile de funcționare a statului suveran, pentru a trece

abia apoi la elaborarea legilor comunitare. Construirea Uniunii pornind de la centru sau pornind de la republici? Proiectul din decembrie 1990 nu a făcut decît să stîrnească această discuţie oricum foarte vie.

S–a încercat o ieşire prin elaborarea unei noi versiuni în martie 1991. De la o variantă la cealaltă, schimbările sînt minore; opiniile contrare nu cedează, tratatul rămîne într–un punct mort.

La ambele variante merită subliniat, totuşi, aspectul care le face inacceptabile pentru oricare dintre republici: acela al dreptului la secesiune. Textul din noiembrie 1990 nu menţionează acest drept — pentru prima oară în istoria constituţională a Uniunii Sovietice. El formulează, însă, condiţiile în care statele membre pot fi expulzate din Uniune. El defineşte, de asemenea, o Uniune în două trepte: cea dîntîi, compusă din statele semnatare ale tratatului; a doua, din cele care au refuzat să–l semneze, dar care nu se pot retrage cu de la sine putere şi rămîn supuse legilor sovietice în vigoare. Aceste dispoziţii restrictive, în opoziţie cu evoluţia reală a ţării — balticii îşi proclamaseră deja independenţa —, condamnă aprioric finalitatea acestor texte, *Statul federal suveran*, care rămîne, în cele din urmă, o simplă himeră.

Referendumul de la 17 martie a fost un nou tip de demers făcut pentru relansarea dezbaterii. Consultată asupra dorinţei sale de a menţine Uniunea, societatea s–a pronunţat cu o destul de largă majoritate în favoarea ei, oferindu–i lui Gorbaciov sprijinul necesar pentru a redemara proiectul tratatului. Fără îndoială, recurgerea la aprobarea societăţii prezintă şi anumite slăbiciuni. Mai multe republici, printre care cele baltice şi Georgia, au refuzat să organizeze referendumul pe teritoriul lor. Cît despre rezultate, ele au fost afectate de neregularităţile comise: în Georgia, de exemplu, armata a „protejat" votul în regiunile minoritare, iar listele electorale şi verificarea identităţii alegătorilor ridică semne certe de întrebare. Fapt şi mai grav, diferite republici au adăugat propriile lor întrebări la cea supusă referendumului, ori au modificat–o. De aceea, deşi răspunsurile favorabile Uniunii au predominat, în general, în Ucraina, în partea ei occidentală populaţia s–a pronunţat pentru secesiune pur şi simplu.

În ciuda acestor aproximaţii, negocierile asupra tratatului sînt relansate. La 18 aprilie 1991, reprezentanţii celor cinci mari republici ale Uniunii Sovietice — RSFSR, Ucraina, Bielorusia, Uzbekistan, Kazahstan — se reunesc la Kiev. Fapt remarcabil, această

reuniune a celor „cinci mari" are loc fără reprezentanți ai Centrului — federația „orizontală" visată de Boris Elțîn nu începe, oare, să se manifeste acum? —, pentru a elabora o poziție comună față de el și ajunge la un rezultat important. Republicile mari sînt de acord să refuze republicilor autonome accesul la dezbaterea proiectului unional. Ele își exprimă astfel clar intenția de a nu lăsa Centrul să saboteze puterea republicilor făcînd jocul micilor separatisme care le amenință. Din acel moment, discuția generală devine acceptabilă pentru toți.

Avînd loc într-o reședință guvernamentală, dezbaterea se finalizează la 23 aprilie, prin *Acordul de la Novo-Ogarievo*, care reunește nouă republici (celor trei state baltice și Georgiei li s-au adăugat Armenia și Moldova). Acest acord, pornind nu de la proiectul — amendat — din martie 1991, ci doar de la ideea urgenței tratatului, afirmă clar că numai republicile Uniunii vor fi părți ale acestui tratat. Elțîn și colegii săi au cîștigat acest punct decisiv, împotriva lui Gorbaciov care se vede obligat la concesii, de acum înainte, în fiecare etapă a dezbaterii, slăbind tot mai mult puterea Centrului.

Grăbit să încheie discuțiile și să-și atingă obiectivul înainte de a pleca la Londra, în iulie, pentru a se întîlni cu șefii celor șapte state cele mai industrializate din lume, Gorbaciov încearcă în zadar să impună negocierilor calendarul său și opiniile sale.

Un al treilea proiect, prezentat de el la televiziunea sovietică la 18 iunie, trebuie supus de urgență parlamentelor republicane, pentru ca tratatul să poată fi semnat, în mod solemn, înainte de sfîrșitul lunii. Gorbaciov consideră că a făcut suficiente concesii ambițiilor republicilor, pentru ca, de data aceasta, să obțină acordul lor. Republicile au avut cîștig de cauză asupra a două puncte: formula „state suverane", pe care Gorbaciov nu voia să o introducă în construcția sa, a fost acceptată; republicile autonome rămîn la statutul lor de inferioritate și sînt excluse din tratat. În schimb, chestiunea — atît de controversată! — a contribuției financiare a republicilor la viața comună și a modalităților de realizare a ei nu se rezolvă în sensul dorit de republici. Acestea înțeleg să-și perceapă singure impozitele pe teritoriul lor și să aibă ultimul cuvînt în privința aportului lor la bugetul comun. Proiectul supus parlamentelor stipulează că, în problema mijloacelor de existență ale Federației, acesteia îi revine definirea și perceperea lor. De asemenea, proiectul se opune voinței republicilor de a-și constitui propriile

armate naţionale şi insistă că apărarea este de competenţa exclusivă a Federaţiei. În sfîrşit, Constituţia Uniunii — proiectul îi confirmă existenţa —, trebuie să fie elaborată exclusiv de instituţiile federale. Încă o dată, pledînd că proiectul trebuie discutat şi acceptat rapid, pentru ca ţara să se prezinte în lume cu o imagine pacifistă, afirmînd, totodată, că el combină în mod armonios menţinerea Centrului cu atribuirea unor puteri considerabile republicilor, Gorbaciov speră, totuşi, să facă să triumfe concepţiile sale în punctele esenţiale. Speranţe, însă, din nou dezmînţite. În primul rînd, el a ignorat în mod deliberat punctele de dezacord pe care Boris Elţîn le-a subliniat de nenumărate ori. În plus, se loveşte, la sfîrşitul lunii iunie, de o situaţie internă inedită.

La 12 iunie, în ciuda eforturilor întregii conduceri sovietice, inclusiv ale lui Gorbaciov, de a preveni un asemenea rezultat, Boris Elţîn este ales preşedinte al Rusiei prin vot universal. Dintr-o dată, viitoarele instituţii ale Uniunii, în special preşedinţia, devin caduce datorită acestui rezultat. Preşedintele ales al Rusiei este mai puţin ca oricînd dispus să coopereze cu structurile centrale care i-ar îngrădi calea de acţiune. Problema Centrului este pusă şi mai brutal de Ucraina, al cărei preşedinte al Sovietului suprem, Leonid Kravciuk, nici nu concepe să semneze un tratat care ar pune republicile pe acelaşi plan cu Uniunea. Singura Uniune posibilă, spune el, nu este formată din 9 + 1, ci aceea rezultată din acordul celor nouă republici semnatare. Uniunea lor, fiind o alianţă simplă, nu are nevoie de un partener adiţional; Uniunea nu trebuie, în nici un caz, să fie un stat suveran. Între Rusia, hotarîtă să diminueze considerabil statutul Uniunii şi Ucraina care este de acord cu o Uniune, însă fără un stat denumit astfel, ce greutate mai poate avea acordul celor şapte republici, care nici măcar nu sînt unanime?

Puciul şi sfîrşitul speranţelor „federale"

Uniunea Sovietică era formată, pînă la 11 martie 1990 (data independenţei Lituaniei), din 15 republici. Negocierile pentru tratatul unional ajunseseră în acel moment la o formulă de tip 9 + 1; apoi, la un grup de şapte republici aproape resemnate să încheie orice fel de acord.

În luna august, dezbaterile interminabile şi revizuirea permanentă a proiectelor par să fi ajuns la un rezultat. Este pe cale de a fi

adoptat un text foarte atenuat, care face multe concesii republicilor. Fără îndoială, nu toți sînt gata să-l semneze. Ucraina nu se va pronunța înainte de sfîrșitul anului, care va fi marcat de alegeri; iar Rusia înțelege să obțină încă numeroase amendamente. În ajunul semnării, la o conferință de presă, Elțîn declară că, în acord cu președintele Kazahstanului, Nazarbaev, el dorește să obțină modificări substanțiale ale textului, de natură a reduce și mai mult autoritatea Centrului. În cele din urmă, singurele republici care se pregătesc să participe, la 20 august, la semnarea acordului rămîn, cu excepția Rusiei și Kazahstanului, al căror acord este condiționat, Uzbekistanul, Tadjikistanul și Kirghizia — în total cinci; restul, pînă la nouă (fără Ucraina), promit să-l semneze în luna septembrie. Partizanii potențiali ai Uniunii se împuținează constant.

Pentru Gorbaciov, esențialul este ca tratatul să fie adoptat și ca Uniunea să supraviețuiască, sub orice formă. Această speranță este anihilată de puciul din 19 august, care distruge, totodată, ceea ce a mai rămas din URSS.

Lucrările consacrate puciului, tot mai frecvente în URSS, sugerează că unul dintre obiectivele principale ale conjuraților a fost acela de a acționa înainte ca tratatul Uniunii să fie semnat. În concepția lor, pentru a opri eroziunea structurilor sistemului sovietic, trebuia, în primul rînd, păstrat cadrul general, Uniunea Sovietică. Or, textul ce urma să fie semnat la 20 august, un compromis ale cărui deficiențe le subliniau toate părțile participante, a fost atacat violent de președintele Sovietului Suprem, Lukianov, la 19 august. Acesta, care va fi prezentat mai tîrziu drept „ideologul puciului", a arătat că documentul final nu ținuse cont de remarcile critice ale Sovietului Suprem al Uniunii Sovietice, că oferea republicilor posibilitatea nelimitată de a suspenda legile unionale pe teritoriul lor și că, în ultimă instanță, era o adevărată bombă, de natură să alimenteze „războiul legilor" și să agraveze toate neînțelegerile.

Consiliul de miniștri al Uniunii Sovietice, reunit în formație restrînsă cu două zile mai înainte, își exprimase aceleași rezerve. Dificultățile puterii centrale în a obține semnarea unui tratat, dublate de mișcările constante de recul, fortificarea Rusiei care, de la alegerea lui Boris Elțîn, pare a fi devenit Statul rival al Uniunii, — rivalitate simbolizată de instalarea birourilor lui Elțîn la Kremlin și de coexistența celor două drapele deasupra clădirii care din 1918 era centrul puterii sovietice —, sînt tot atîtea semne că, de acum înainte, supraviețuirea Uniunii nu mai poate fi asigurată.

Eşecul puciului precipită o evoluţie pe care Gorbaciov s–a străduit constant să o frîneze. În primul rînd, puciul îi incită pe cei ce au părăsit deja Uniunea Sovietică să–şi consolideze independenţa. Letonia, după ce adoptase, la 4 mai 1990, un document în care se afirma restaurarea independenţei *de facto*, votează, la 21 august, declaraţia de independenţă totală. Moldova afirmă şi ea necesitatea de a merge pînă la capăt cu procesul de secesiune. În Estonia şi Lituania, interzicerea Partidului Comunist demonstrează dorinţa de a suprima rapid toate structurile ce ar permite puterii sovietice să intervină în viaţa republicilor independente. Preşedintele georgian Zviad Gamsahurdia apelează la comunitatea internaţională, insistînd asupra urgenţei recunoaşterii statutelor de independenţă, pentru ca un eventual puci reuşit să nu le mai poată pune sub semnul întrebării. Din aceeaşi raţiune, guvernul ucrainean revine în forţă asupra propunerii sale predilecte — constituirea unor unităţi militare naţionale şi plasarea sub control ucrainean a tuturor trupelor sovietice staţionate pe teritoriul republicii. În Armenia, referendumul de la 21 septembrie, la care participă 94,3% din corpul electoral, are ca rezultat 99,31% din voturi pentru independenţa imediată. După puci, pentru toate republicile este vital să–şi întărească mijloacele de rezistenţă faţă de Centru, faţă de această Uniune a cărei agonie nu se mai sfîrşeşte. Ideea că Uniunea este periculoasă cîştigă tot mai mult teren şi că, deci, ea trebuie să dispară.

Şe mai poate, oare, după un asemenea puci ratat, să fie repus în discuţie proiectul comun? Reîntors de la Foros, locul de vacanţă devenit, pentru cîteva ore, loc de detenţie, Gorbaciov mai crede o vreme în această posibilitate. Realitatea însă — legitimitatea lui însuşi afectată de un puci ai cărui autori îi fuseseră cei mai apropiaţi colaboratori, suspiciunea (nehotărîre sau complicitate) care apasă asupra lui, prestigiul considerabil al celor care au animat rezistenţa la puci, în frunte cu Elţîn — îl obligă să–şi revizuiască poziţia.

Noul parlament sovietic constituit după puci trebuia, la rîndul său, în cursul primei sale întruniri, să decidă în problema Uniunii. Curios acest parlament al unui Stat fără structuri sigure! La 2 septembrie 1991, Congresul deputaţilor poporului al Uniunii Sovietice, convocat în sesiune extraordinară, învăţînd din lecţia loviturii de stat ratate, recunoaşte că întreaga organizare a Statului de pînă atunci a dispărut. Nursultan Nazarbaev, preşedintele Kazahstanului, figură marcantă a ţării în urma ultimelor evenimente, devine purtătorul de cuvînt al unei revoluţii politice radicale. Constatînd

că însăși Constituția a încetat de a mai exista, el propune crearea unor structuri politice de tranziție, în așteptarea faimosului tratat al Uniunii, care va da un cadru spațial definit viitorului sistem. Pînă atunci, Congresul, care nu înțelege să se autodizolve, alege un parlament înnoit, cu misiunea de a încheia cît mai repede tratatul unional și, mai ales, de a instala structurile de putere interimare, printre care *Consiliul de Stat*. Din această revoluție constituțională se desprinde locul decisiv al republicilor — Consiliul de Stat face din președinții acestora egalii Președintelui Uniunii Sovietice — și, în primul rînd, negarea cvasi-totală a puterii centrale.

Comunitatea economică, substitut al Uniunii politice?

În contextul afirmării tot mai accentuate a autorității republicilor, este elaborat acordul ce dă naștere unei *Comunități economice;* ca primă etapă a tratatului Uniunii — încă mai speră Gorbaciov; ca etapă finală a tuturor negocierilor, însă, pentru multe republici.

Acordul semnat la 18 octombrie a fost, înainte de toate, produsul eforturilor lui Nursultan Nazarbaev, președintele Kazahstanului. Alma-Ata, capitala sa, a fost, într-adevăr, timp de cîteva zile, centrul politic al țării. Străduindu-se să-și convingă partenerii că, dacă nu reușeau să ajungă la un acord asupra viitorului *politic*, era, totuși, urgent să găsească modalitățile unei organizări *economice* comune, el a reușit să obțină acordul general asupra textului pregătit de o echipă de specialiști condusă de Iavlinski, autorul majorității proiectelor propuse după lovitura de stat și care este considerat în Occident, lucru deloc neglijabil, drept o autoritate incontestabilă în domeniul economic.

Dezbătut la Alma-Ata, textul este parafat la Moscova, la 18 octombrie, de nouă șefi de stat: opt ai republicilor și Gorbaciov, pentru URSS. Dacă examinăm cu atenție acest document, dacă îl comparăm cu proiectul acceptat la 1 octombrie la Alma-Ata, vom constata că și poziția Centrului și dinamismul republicilor au făcut cîte un pas înapoi. Desigur, semnatarii s-au înțeles să creeze, în lipsa unei uniuni politice, o comunitate economică a „statelor independente, membre sau foste membre ale Uniunii Sovietice". Și totuși, statele foste membre, cu excepția Armeniei, s-au ferit să participe la lucrări și *a fortiori* să semneze documentul final. Mai mult de atît, Ucraina s-a retras: „Ea nu are nimic de semnat cu Centrul", a

precizat vice–preşedintele parlamentului ucrainean. Azerbaidjanul a decis şi el, în ultima clipă, să rămînă în afara comunităţii. Cu cîteva ore înaintea semnării, Mihail Gorbaciov a lăsat a se înţelege că pînă şi cele mai independente state se pot ralia unei comunităţi limitate la domeniul economic; intervenţia lui a rămas fără ecou.

În chestiuni de fond, cele cincizeci şi nouă de articole ale acordului conţineau trei puncte fundamentale defavorabile Centrului:

• *Gosbank* (Banca de Stat a Uniunii Sovietice), care iniţial trebuia să joace un rol central, pînă la crearea unei *uniuni bancare* a republicilor, în versiunea finală (art.18) este obligată să–şi împartă prerogativele cu băncile centrale ale statelor membre, reunite într–un *Consiliu de conducere provizoriu*;

• comunitatea bugetară, pentru care Mihail Gorbaciov se luptase din răsputeri, este, bineînţeles, acceptată; în realitate, bugetul federal este alimentat de vărsămintele statelor membre, corespunzător unor „sume fixate", cu acordul special al acestora (art. 74). Cu alte cuvinte, bugetul federal depinde cu totul de bunăvoinţa participanţilor;

• ultimul motiv de amărăciune pentru nostalgicii unui Centru federal: toate articolele care, în documentul negociat la Alma–Ata, menţineau structurile guvernamentale comune, au fost suprimate din textul definitiv, ceea ce implică, pur şi simplu, dispariţia ministerelor comune diverşilor semnatari ai documentului.

Ansamblul economic care succede Uniunii Sovietice la 18 octombrie apare, astfel, ca o manifestare a unor bune intenţii şi nicidecum ca un cadru serios pentru organizarea unei vieţi economice ţesută prin legături durabile. Încă de la această dată, dincolo de text — din care toate problemele concrete fuseseră eliminate şi lăsate în grija unor „acorduri speciale", de încheiat ulterior —, se poate întrevedea faptul că bunăvoinţa semnatarilor era orientată mai cu seamă spre statele industrializate şi se reducea, probabil, la grija de a le convinge că fostul URSS rămînea un partener economic cu care se putea trata...

Oricît de edulcorat ar fi fost acest tratat care fundamenta o Uniune economică, tot le–a părut prea constrîngător statelor interesate. Cei ce refuzaseră să–l semneze şi–au înmulţit declaraţiile prin care îşi subliniau dorinţa de a rămîne în afara comunităţii. Iar Rusia, al cărei sprijin dădea întregul sens acestei ultime tentative de a salva aparenţele unui proiect comun, a adoptat, la 16 noiembrie, un plan de transformare economică rapidă, dînd acordului o lovitură fatală.

Un proiect nou, un nou eșec

La 21 octombrie, prima sesiune a Sovietului Suprem înnoit, în varianta sa de după lovitura de stat, avea să dea întreaga măsură a dezagregării sovietice. În ciuda semnării tratatului economic, cu trei zile mai înainte, la sesiune nu mai erau prezente decît șapte republici (cu șaptezeci și două de ore mai devreme fuseseră opt). Ca în celebrul roman al Agathei Christie, *Zece negri mititei*, cu fiecare zi se subția fosta familie a popoarelor sovietice. Chiar și acești „ultimi combatanți" au trebuit să-și amîne o parte din discuții, în speranța apariției unor reprezentanți ai Ucrainei. Nu a venit, însă, nimeni, nici măcar ca simplu observator, așa încît reuniunea republicilor, atît de diminuată, l-a ascultat cu scepticism pe Gorbaciov anunțînd reluarea dezbaterii asupra tratatului Uniunii, pornind de la un proiect nou. Acest ultim document — avînd douăzeci și trei de articole — constituia un compromis curios între aspirațiile „unioniste", niciodată dezmințite, ale lui Mihail Gorbaciov și practica de dezmembrare a Centrului, proprie autorităților Republicii Rusia. Deși clauzele și principiile care stăteau la baza primei părți a proiectului erau foarte generoase — adeziunea la democrație, la drepturile omului, la Carta ONU etc. —, stabilind fundamentele Uniunii, articolele 1–18 restaurau, în mare măsură, modelul anterior de Federație: Constituție comună, președinte ales prin sufragiu universal, domenii de interes comun importante: Uniunea Statelor Suverane (inițiale neschimbate) se voia ea însăși Stat suveran, subiect de drept internațional, succesoare a fostei Uniuni Sovietice. Tot atîtea pretenții care nu conveneau majorității statelor chemate să adere la ea.

Încă de la sesiunea Sovietului Suprem înnoit, la 21 octombrie, deși Mihail Gorbaciov caută să o implice în proiect, tratînd-o drept *constituantă*, adunarea se arată indiferentă, uneori chiar ostilă apelurilor sale. În primul rînd, ea subminează ideea unei Constituții proprii a Uniunii. Pînă la urmă, *Consiliul de Stat*, instituția perioadei interimare, în care Președintele fostei Uniuni Sovietice tratează de pe poziții de egalitate cu președinții tuturor republicilor, se pronunță, la 14 noiembrie, asupra acestui animal fantastic în care s-a transformat tratatul Uniunii. Cum este de așteptat, membrii Consiliului — rămași doar șapte — sînt de acord să creeze o Uniune; dar o reduc, de la bun început, la expresia ei cea mai simplă: un *acord* și nu un *Stat*. Dar se ivește astfel o problemă politică gravă, pe care

comunitatea internaţională o ignoră deocamdată, în timp ce clasa politică din fostul URSS o abordează în mod curajos: reprezentarea, în organizaţiile internaţionale, a viitoarei Uniuni — dacă ea va lua fiinţă — şi a republicilor.

După puci, reprezentanţii Uniunii Sovietice, Boris Pankin, Ministru al Afacerilor Externe pînă la 20 noiembrie 1991 şi vice–ministrul Vladimir Petrovski se străduiesc să convingă forurile internaţionale că, în orice caz, viitoarea Uniune trebuie să–şi păstreze locul în Consiliul de Securitate. Boris Pankin leagă acest loc, socotindu–l un drept permanent, de puterea nucleară a fostei Uniuni Sovietice. Ca super–putere nucleară, fostul URSS trebuie să rămînă şi pe viitor, în consecinţă, o super–putere internaţională, indiferent ce nume ar purta. Argumentul lui Boris Pankin relevă o dublă orientare. Pe de o parte, el mizează pe îngrijorarea pe care lumea o manifestă în faţa unei capacităţi nucleare deocamdată neatinse, dar pîndită de un posobil haos, pentru a reclama ca, printr–un statut internaţional neschimbat, comunitatea internaţională să susţină, ba chiar să păstreze ceea ce subzistă din Uniunea Sovietică. Pe de altă parte, el înţelege să folosească acest statut internaţional legat de locul ocupat de Uniunea Sovietică în Consiliul de Securitate — raţionament ce îi aparţine şi lui Mihail Gorbaciov —, pentru a demonstra republicilor că URSS–ul mai există şi că ele însele nu pot exista în afara Uniunii.

Republicile sînt ele, oare, dispuse să menţină această unitate pe plan internaţional? Ne putem îndoi. Statele baltice au obţinut, deja, dreptul de a fi membre ale Naţiunilor Unite; deocamdată, cele trei republici din Caucaz — Armenia, Georgia, Azerbaidjanul —, care au depus şi ele cereri, nu au beneficiat de acelaşi tratament. Este îndoielnic, totuşi, ca Naţiunile Unite să ignore mult timp statele născute din descompunerea Uniunii Sovietice (ca şi din cea a Iugoslaviei). Africa ex–colonială, care şi–a găsit locul, pe măsura cîştigării independenţelor, în forurile internaţionale, este un termen de comparaţie prezent în mintea tuturor liderilor fostei Uniuni Sovietice. Iar Armenia şi Georgia, locuri ale unor civilizaţii străvechi, nu ar avea de ce să fie altfel tratate decît Beninul.

Statele care se lovesc de descumpănirea Naţiunilor Unite, sau cărora le este teamă o asemenea reacţie, încearcă să cîştige timp, să creeze situaţii *de facto* pe căi ocolite. Aşa se face că Uzbekistanul s–a adresat Ucrainei, membră a Naţiunilor Unite din 1945, încredinţîndu–i misiunea de a–l reprezenta în instanţele internaţionale.

Suveranitatea, gîndesc conducătorii uzbeci, implică posibilitatea de a-și alege canalul de reprezentare cel mai potrivit intereselor naționale. Și totuși, Rusia este cea care, implicit, a pus cel mai serios sub semnul întrebării, pentru viitor, capacitatea de reprezentare internațională a Statului sovietic. Propunînd, la 28 octombrie, în fața Sovietului suprem al Republicii, dezmembrarea instituțiilor centrale, în special a Ministerului Afacerilor Externe, în așa fel încît acesta să devină un simplu organ de coordonare a politicilor externe ale republicilor, Boris Elțîn a dat o lovitură ministerului sovietic și chiar rolului Uniunii Sovietice; lovitură al cărei efect nu iese la iveală, încă, pe deplin. Ministerul, fost MID (*Ministerstvo inostranîh del* — Ministerul Afacerilor Străine), de altfel rebotezat *Ministerstvo vnecinih sviazei* (Ministerul Relațiilor Externe), este deja supus unei politici de „învăluire" insidioasă din partea autorității anumitor republici. În afara reducerii competențelor și efectivelor sale, lucru decis unilateral de Boris Elțîn, ministerul se află în competiție cu ministerul corespunzător al Republicii Ruse și cu titularul acestuia, Andrei Kozîrev. Anumite posturi sînt deja distribuite, prin decizie, de Boris Elțîn. Poate pentru a frîna această evoluție care lua Centrului ultima sa sursă de autoritate — din plan internațional —, Mihail Gorbaciov decide, la jumătatea lui noiembrie, să se despartă de Boris Pankin și să-l repună în fruntea diplomației pe Eduard Șevardnadze, care părăsise această funcție cu aproape un an în urmă. Astfel, în mai puțin de douăsprezece luni — decembrie 1990 – noiembrie 1991 —, Uniunea Sovietică a avut patru miniștri ai afacerilor externe: Șevardnadze, demisionar, Alexandr Besmertnîh, înlăturat după eșecul puciului, Boris Pankin, numit ca recompensă pentru comportarea abilă din timpul loviturii de stat, demis, însă, din cauza absenței diplomației sovietice, apoi din nou Șevardnadze, rechemat la post asemeni doctorului la căpătîiul muribundului.

Revenirea lui Șevardnadze poate repara, oare, o situație atît de compromisă? Desigur, el este capabil să-i liniștească întrucîtva pe unii din partenerii străini ai lui Mihail Gorbaciov, descumpăniți de absența unui interlocutor cunoscut de ei și considerat demn de încredere. Dar, în mai puțin de un an, situația Uniunii Sovietice a suferit atîtea shimbări, încît este îndoielnic că el ar mai putea restabili un instrument diplomatic comun. Șevardnadze a simțit acest lucru, din moment ce prima sa preocupare, ca ministru rechemat în funcție, a fost aceea de a face un „tur" al republicilor, pentru a le

convinge să-i încredinţeze reprezentarea lor. În acest punct, se pun două întrebări: Ševardnadze va putea, oare, depăşi rolul unui simplu reprezentant, sau al unui coordonator al politicii externe a republicilor mari? Pierderea autorităţii interne şi internaţionale — reuniunea de la Madrid asupra Orientului Mijlociu demonstrează din plin acest fapt — de către Mihail Gorbaciov nu riscă, oare, să-i afecteze propria imagine? Totul sugerează că Ševardnadze îl va urma pe Gorbaciov într-un declin greu de oprit. Istoria nu este, în general, favorabilă restauraţiilor.

Ucraina — Rusia, adevărata dezbatere

Chestiunea Uniunii, care agită în continuare fostul Centru, este depăşită, în esenţă, de două probleme, conexe pînă la un punct: pe de o parte, emanciparea în paralel a Ucrainei *şi* a Rusiei, iar, pe de altă parte, raporturile dintre ele şi, în general, dintre Rusia şi celelalte republici.

Ucraina, multă vreme prudentă în privinţa aspiraţiilor la o viaţă independentă, evoluează brusc spre exigenţe extreme. Puterea sovietică s-a bazat în mod constant pe certitudinea reconfortantă că această republică, prin complexitatea ei, prin asocierea ei la autoritatea Uniunii — ucrainenii au furnizat un mare număr de cadre vieţii sociale şi militare; ei se bucură de un loc la Naţiunile Unite, avantaj împărţit cu Bielorusia, dar nu şi cu Rusia —, prin prezenţa unei importante comunităţi slave, ar fi departe de tentaţia independenţei. Desigur, împărţirea ei în trei regiuni distincte — Ucraina occidentală, sovietizată mai tîrziu, foarte catolică, deşi anexată ortodoxiei cu forţa, după 1945; Ucraina orientală, supusă unei intense rusificări; şi, în sfîrşit, Ucraina industrială, populată de ruşi — a constituit mereu o sursă de slăbiciune pentru mişcările naţionale. Dar evenimentele recente au modificat întrucîtva aceste linii de clivaj. Ucraina occidentală a jucat rolul pilotului în mişcarea naţională. Referendumul ţinut la 17 martie 1991, şi mai cu seamă puciul, au grăbit apropierea dintre cele două Ucraine, orientală şi occidentală şi radicalizarea revendicărilor. Pentru a nu fi depăşit de evenimente, preşedintele Sovietului suprem, Leonid Kravciuk, deşi un produs pur al Partidului Comunist şi care refuza să se despartă de acesta, a reluat pe cont propriu pretenţiile naţionale: formarea unui Stat complet responsabil, independent din punct de vedere

economic și militar. Toate grupările politice, mai mult sau mai puțin ucrainene, de la Partidul Comunist pînă la cei mai duri anticomuniști, inclusiv Frontul popular RUKH, au căzut de acord asupra unui program care stipula că:

• Ucraina nu putea adera la nici un tratat de Uniune înainte de a-și fi pronunțat independența și a fi votat o Constituție proprie;

• ea trebuia, în orice situație, în interiorul sau în afara Uniunii, să realizeze independența economică deplină, mai ales desprinzîndu-se din sistemul monetar comun. Imprimarea unei monede proprii Ucrainei, stăpînirea emisiunii monetare, egalitatea absolută între banca centrală a Ucrainei și o ipotetică bancă centrală a unei la fel de ipotetice Uniuni erau tot atîtea principii peste care Ucraina nu putea trece;

• Ucraina refuză orice participare, în viitor, la o armată comună. Pretenția minimă a conducătorilor ei este aceea de a păstra toți recruții pe teritoriul național, guvernul republican urmînd să controleze trupele sovietice staționate aici. Într-o formă tot mai vehementă, însă, responsabilii ucraineni își exprimă dorința de a avea o armată naționale evaluată la un potențial uman de 300.000 sau 400.000 de oameni, amintind că numărul ofițerilor de carieră de *naționalitate* ucraineană, care servesc în armata sovietică ar fi suficient pentru încadrarea unei armate de asemenea dimensiune.

La capitolul militar trebuie adăugată problema nucleară. O proporție importantă din potențialul nuclear strategic — dar și tactic — sovietic staționează în Ucraina. Pînă de curînd, de fapt pînă la puci, poziția ucraineană asupra acestui subiect a fost foarte simplă: Ucraina cerea retragerea armamentului nuclear de pe teritoriul ei, pe care îl dorea denuclearizat. După lovitura de stat, această poziție a devenit mai subtilă. Menționînd obiectivul unei denuclearizări în viitor, Ucraina se consideră parte a acestui proces si refuză ideea de a pierde dintr-odată un mijloc de descurajare. Această evoluție îi permite lui Mihail Gorbaciov să utilizeze, poate mai eficient decît pînă atunci, argumentul necesității unui „Centru", pentru a preveni diseminarea nucleară, de care se teme întreaga lume. Un stat ucrainean puternic, cu o populație de 50 milioane de locuitori, cu o armată de 400.000 de oameni și dotat cu arma nucleară, ar răsturna datele de echilibru strategic de pe continentul european.

Deși puciul a accelerat formularea unei revendicări ucrainene comune pe tema independenței, trebuie să remarcăm că, încă dinainte de 19 august, Leonid Kravciuk dăduse tuturor luărilor sale de

poziţie o formă naţională virulentă. Adresîndu-se compatrioţilor săi la sărbătorirea primei aniversări a declaraţiei de suveranitate, calificată, pînă la urmă, de presa ucraineană drept „Ziua independenţei" *(Pravda Ukrainî,* 14 iulie 1991), Leonid Kravciuk făcea un tablou dramatic al preţului plătit odinioară de Ucraina prin anexarea ei la Rusia şi, mai tîrziu, la URSS. Vorbind despre trecutul prerevoluţionar, el spunea: „Acele timpuri [ale unirii cu Imperiul rus] nu au fost pentru noi, cum nu au fost nici pentru alte popoare, timpuri ale dezvoltării culturii naţionale, materiale şi spirituale." Condamnînd perioada respectivă şi consecinţele, tragice pentru Ucraina, ale includerii ei în URSS, Kravciuk a glorificat memoria tuturor ucrainenilor care au contribuit la împlinirea cauzei statului naţional. Iată cum a intrat comunistul Kravciuk în tabăra celor mai aprigi duşmani ai comunismului din Ucraina.

Referendumul asupra independenţei Ucrainei, de la 1 decembrie 1991, care trebuia să însoţească alegerea prin sufragiu universal a preşedintelui Republicii, a confirmat această evoluţie a spiritelor. Aproape 80% din corpul electoral s-a prezentat în faţa urnelor, cifră ce semnifică participarea în totalitate a ucrainenilor sau aproape a tuturor ucrainenilor şi rusilor pentru a se pronunţa asupra independenţei. În anturajul lui Mihail Gorbaciov, teza unui discurs „independentist" legat de campania electorală, însă fără alte consecinţe mai îndepărtate, a avut cîştig de cauză. Cei care au mai rămas la conducerea Centrului sperau ca, după referendum, Kravciuk să nu mai aibă motive de a întîrzia semnarea tratatului Uniunii. Cu alte cuvinte, toată lumea uita politica desfăşurată de Ucraina în ultimul an pentru a crea relaţii inter-republicane, excluzînd Centrul de la construcţia viitoare. Tratatul ruso-ucrainean, acordurile încheiate de Ucraina cu Bielorusia şi cu diferitele republici din Asia Centrală, dar şi cu ţări din afara fostului URSS, legăturile contractuale stabilite cu Germania şi Ungaria erau tot atîtea indicii ale dorinţei de a nega Uniunii competenţele internaţionale.

Şi totuşi, Ucraina se confruntă cu problema zonelor cu populaţie rusească. Republica include între frontierele sale 11 milioane de ruşi. În ipoteza unei secesiuni, care va fi soarta lor? Majoritatea acestor ruşi nu au de gînd să devină ucraineni prin cultură. Ori, în Ucraina, ca şi în alte părţi, tendinţa este aceea de a se impune tuturor rezidenţilor folosirea generalizată a limbii republicii. Iar să devină rezidenţi străini nu este nicidecum o perspectivă atrăgătoare pentru ei. Rusia nu poate, însă, în haosul prezent, să reprimească

11 milioane de refugiați. Amenințarea unei secesiuni a rușilor în interiorul Ucrainei începe să apese asupra visului de independență și relațiilor ucraino–rusești.

Intrarea în forță a Rusiei în acest concert al dorințelor de suveranitate este un alt moment decisiv al evoluției actuale. Anul 1991 va marca și pentru ea o răsturnare a tuturor certitudinilor.

„Rusia s–a întors!" proclama Boris Elțîn imediat după puci și, într–adevăr, ascensiunea sa politică este legată de voința de a restaura Rusia. Alegerile prezidențiale de la 12 iunie, cîștigate cu brio, au fost dominate de poziția rusească adoptată de președinte. Fluturînd drapelul tricolor la mitinguri, pentru a marca ruptura sa de Partidul Comunist și de internaționalismul propovăduit de acesta, Elțîn a fost realmente un candidat *național*. Succesul său a dovedit îndepărtarea tot mai accentuată a Rusiei de Uniune. Poziția lui asupra tratatului și asupra menținerii Uniunii a fost întotdeauna limpede, dacă stăm să analizăm cu atenție conținutul discursului său. Fără îndoială, Elțîn a repetat că dorea păstrarea unei structuri comune, dar, în același timp, a precizat că această structură nu implică nici o autoritate centrală care să revendice supremația asupra puterii izvorîte din urnele Rusiei, nici un sistem de impozite federal, nici, în sfîrșit, menținerea sub jurisdicție centrală a resurselor naturale și a întreprinderilor răspîndite în spațiul rus.

Precauțiile oratorice ale lui Boris Elțîn, destinate să camufleze sentimentul național din ce în ce mai aprig al compatrioților săi, s–au redus după puci, cînd puterea centrală — și Gorbaciov personal — au ieșit mult slăbiți din această încercare. Întărit de sentimentul de a fi adăugat, la legitimitatea oferită de alegeri, pe aceea de salvator al democrației, Boris Elțîn a trecut repede la ocuparea cu structuri politice rusești a instanțelor sistemului politic central, în special în domeniile politicii externe și dezarmării, pînă atunci rezervate exclusiv puterii centrale. Turneul efectuat prin mai multe capitale de Ministrul rus al Afacerilor Externe, anunțarea, de către Elțîn, la 7 septembrie, a unei *politici orientale* a Rusiei — „Trebuie să ne extindem politica externă în lumea asiatică" —, acestea au fost semnalele prin care el a dat de înțeles că avea de gînd să–și inițieze propria acțiune în exterior. Supralicitînd, în septembrie, propunerile lansate de Gorbaciov în privința dezarmării (reducerea cu 50% a arsenalelor nucleare ale celor două mari puteri), Elțîn a pășit cu sînge rece pe un teren rezervat.

Programul său de reformă radicală și imediată, din noiembrie 1991, a reprezentat o negare directă a Uniunii. Elțîn a „rusificat" prin decret Ministerul federal al Finanțelor, a decis să meargă pînă la capăt cu privatizarea și cu accesul la economia de piață, a proclamat rubla semi-convertibilă, a eliberat comerțul exterior, a pus sub control rusesc toate bogățiile naturale și partea din sistemul financiar pe care Rusia o putea revendica. Ansamblul acestui program ambițios, conceput exclusiv pentru Rusia, a redus Uniunea la o cochilie goală și a avertizat celelalte republici că Rusia era în stare să trăiască singură și gata să o facă, dacă acestea nu se arătau mai docile față de ea. Preluînd obligațiile Statului sovietic falimentar, la sfîrșitul lui noiembrie, Rusia s-a substituit fostului URSS, rămînînd să preia și instituțiile statale și pe cei care le deserveau.

Semnalele lansate vizează în primul rînd Ucraina, pe drept cuvînt îngrijorată de această renaștere rusească. Aici intervine problema raportului ruso-ucrainean, agravat, din luna august, de o înlănțuire de fapte greu de oprit.

Puciul a accelerat voința de independență a ucrainenilor, lucru incontestabil. Confruntați cu perspectiva unei Uniuni din care urma să lipsească Ucraina, conducătorii ruși au reacționat cu maximă vigoare și mare imprudență. Declarînd că Ucrainei independente Rusia i-ar opune problema frontierelor comune, agitînd, deci, ideea unei posibile secesiuni a regiunilor Ucrainei centrale, populată de ruși și, mai ales, punînd problema Crimeii, Boris Elțîn a provocat un adevărat șoc în Ucraina.

Crimeea, ținut tătar anexat în 1783 de Ecaterina II, reprezintă pentru Rusia simbolul victoriei definitive asupra tătarilor, care au dominat-o timp de aproape trei secole și, totodată, avanpostul ei la Marea Neagră. Dacă succesorii lui Stalin s-au gîndit să anexeze peninsula Ucrainei, în 1954, ei nu aveau cum să-și închipuie, la vremea aceea, că, într-o bună zi, Ucraina avea să ceară separarea de URSS. Crimeea a fost golită de tătari, deportați în Asia Centrală din ordinul lui Stalin, sub acuzația de „colaborationism" și nemaiavînd dreptul să se întoarcă aici, iar puterea centrală a încredințat Ucrainei tutela acestei regiuni, pentru ca orice urmă de civilizație tătară să fie eradicată. Aproape patruzeci de ani de dominație i-au încredințat pe ucraineni că peninsula le aparține pentru totdeauna. Patruzeci de ani nu au fost suficienți, însă, Rusiei pentru a accepta pierderea Crimeii. Mai ales că declarația lui Boris Elțîn a fost întărită de cuvintele unui colaborator apropiat, Ghenadi Burbulis —

„Rusia este singura dintre republici care poate și trebuie să devină moștenitoarea legală a Uniunii Sovietice, în toate structurile sale" *(Izvestia,* 2 oct. 1991) —, și de intervenția lui Alexandr Soljenițîn, pînă atunci reținut în comentarii asupra situației din fosta Uniune Sovietică, dar care se pronunță, dintr-o dată, despre referendumul ucrainean de la 1 decembrie. Adversar al oricărei secesiuni a Ucrainei, partizan al unei Uniuni a celor trei state slave, teză îndelung expusă de el în 1990, Soljenițîn sugerează, în preajma referendumului, ca rezultatele acestuia să fie luate în considerare pe regiuni și nu global, pentru ca locuitorii fiecărei zone (adică rușii) să decidă singuri asupra viitorului lor („Declarație asupra referendumului de la 1 decembrie 1991", în *Trud,* 8 oct. 1991).

Aplicarea referendumului în Crimeea, unde ucrainenii sînt minoritari, rușii fiind majoritari (din 2,5 milioane de locuitori ai republicii, 70% sînt ruși, adică 1.600.000, 700.000 sînt ucraineni și 100.000 sînt tătari autorizați recent să revină), ar avea ca efect pozitiv pentru ruși atașarea Crimeii la Rusia. Încă de la referendumul organizat la 20 ianuarie 1991, pentru definirea statutului Crimeii, 93% din alegători se pronunțau pentru transformarea regiunii autonome în republică de drept deplin, membră a URSS-ului, desprinsă, deci, de Ucraina! Referendum fără efect, deocamdată, dar menit a pune pe gînduri Ucraina...

Crimeea a fost sursa unui conflict pe care Boris Elțîn, conștient sau nu, l-a provocat. Cuvintele sale brutale au avut drept consecință convingerea ucrainenilor că pentru ei pericolul înseamnă fie fostul Centru, fie o posibilă Uniune, fie Rusia renăscută. Dintr-o dată, cooperarea ruso-ucraineană, simbolizată prin tratatul bilateral din noiembrie 1990, a cedat locul unor sentimente de neîncredere, ba chiar de ostilitate fățișă. Ucraina pune embargou pe exporturile sale de cereale destinate Rusiei și își afirmă și mai puternic dorința de a dispune de propria ei armată. În campania sa anti-ucraineană, Elțîn nu este singur. Înalți demnitari ruși, precum Popov sau Sobceak, îi împărtășesc convingerea că Ucraina nu se poate separa, nu poate aboli o uniune veche de peste trei secole, sau că va trebui să suporte prețul acestei secesiuni. Cîțiva democrați dintre cei mai „liberali", ca Iuri Afanasiev, sînt indignați că prietenii lor sfidează astfel dreptul la autodeterminare, dar ei sînt minoritari în Rusia.

Ucraina nu este Asia Centrală, străină comunității slavilor și, deci, mai îndreptățită să-și dorească secesiunea, declară sus și tare colaboratorii apropiați ai lui Boris Elțîn.

Deocamdată, „bătălia pentru Crimeea" se instalează în chiar peninsula contestată. *Mişcarea pentru Republica Crimeea,* formaţiune recent creată, apropiată Partidului Comunist local, înmulţeşte acţiunile de stradă, grevele foamei, pentru a susţine ideea că decizia din 1954, de a separa Crimeea de Rusia, a fost nedreaptă şi trebuie, deci, anulată. În zadar răspund ucrainenii — pe bună dreptate — că aceste mişcări sînt provocate şi că nu reflectă starea de spirit a majorităţii, indiferentă, după cum afirmă şi sondajele, la schimbarea de statut a regiunii lor, sensibilă numai la ideea de a deveni republică de drept deplin, independentă inclusiv de Rusia.

Ucraina nu este singura republică îngrijorată de ascensiunea Rusiei. Avertismentul lansat de Elţîn candidaţilor la independenţă, insistenţa sa asupra frontierelor şi zonelor ce ar putea fi revendicate de populaţia de naţionalitate rusă au fost auzite pînă în Kazahstan, unde trăiesc 7 milioane de ruşi. Ei sînt concentraţi în nordul republicii, regiune bogată, care ar putea fi anexată Rusiei în ipoteza unei separări a republicilor foste componente ale Uniunii. Ameninţarea implicită contribuie la explicarea faptului că preşedintele Kazahstanului, Nursultan Nazarbaev a devenit campionul menţinerii Uniunii sub orice formă, acţionînd cu toate puterile pentru a salva anumite elemente ale fostului URSS. Ucraina şi Kazahstanul sînt legate, de asemenea, de domeniul nuclear. Depozitare ale unei părţi din potenţialul strategic sovietic, aceste două republici sînt de acord cu denuclearizarea totală în viitor. Ele se tem, însă, de pretenţiile Rusiei, doritoare să repatrieze pe teritoriul propriu întregul armament nuclear staţionat în aceste republici, ca şi în Bielorusia. Generalul Lobov, şeful statului-major al Rusiei, a susţinut ferm ideea — mai ales într-un interviu publicat în *Krasnaia Zvezda,* la 23 octombrie 1991 — că întregul potenţial nuclear al Uniunii Sovietice trebuie transferat în Rusia. Aceste declaraţii au declanşat o adevărată panică în Ucraina, amplificată de *Nouvelles de Moscou* (20 oct. 1991), printr-un articol în care se afirma că Elţîn analizase în mod serios ipoteza unui atac nuclear preventiv asupra Ucrainei şi că o abandonase numai atunci cînd se convinsese de imposibilitatea realizării lui din punct de vedere tehnic. Aceste zvonuri, oricît de improbabile, demonstrează gradul de tensiune al relaţiilor ruso-ucrainene în ajunul referendumului de la 1 decembrie 1991.

Acelaşi lucru se întîmplă cu propunerile de dezarmare ale lui Elţîn — supralicitări ale propunerilor lui Gorbaciov —, prin care republicile „nucleare" ale Uniunii Sovietice înţeleg că prioritatea

la distrugere va fi acordată potențialului nuclear situat în afara granițelor rusești. Ori, ele nu pot accepta să fie denuclearizate alături de o Rusie ce rămîne stăpînă pe forța strategică a fostului URSS. Iată cum se explică votarea unei rezoluții aparent contradictorii a Sovietului suprem al Ucrainei, la 24 octombrie 1991: în acest text, adunarea deputaților afirmă fidelitatea sa la principiul denuclearizării, voința sa de a adera la un tratat de neproliferare nucleară, cu menținerea, pentru o perioadă de tranziție, a armelor nucleare pe teritoriul ucrainean și exercitînd controlul asupra lor în paralel cu structurile sovietice (și nu rusești).

Bielorusia, de unde Rusia vrea, de asemenea, să repatrieze armamentul nuclear, cunoaște, la rîndul ei, o dublă evoluție. La afirmarea identității naționale prin opoziție cu identitatea sovietică, se adaugă de acum voința din ce în ce mai pronunțată de a se distanța de Rusia. La 19 septembrie 1991, Sovietul suprem al republicii votează schimbarea denumirii, înlocuind Bielorusia cu *Belarus* și steagul roșu cu stele cu drapelul național, în culorile roșu și alb, cu vechea stemă drept simbol al națiunii. Și afirmînd, mai ales, că republica *Belarus* trebuie să se bucure de o suveranitate reală față de Uniune *și* față de Rusia.

Judecînd după reacțiile de teamă provocate de „proiectul rus" al cărui autor este Boris Elțîn, ne putem întreba ce fel de atracție și de echilibru ar constitui Uniunea. Federația, pentru care pledează Mihail Gorbaciov, golită de esențialul prerogativelor sale de către conducătorii republicilor, în chiar cursul tratativelor asupra viitorului ei, este percepută, fără îndoială, ca o structură necesară limitării ambițiilor rusești și constrîngerii Rusiei de a nu mai dispune singură de imensele resurse naturale pe care le deține. Aurul, diamantele, petrolul îi asigură Rusiei viitorul — Elțîn a avut grijă să le plaseze sub o unică autoritate rusească; restul republicilor, mai ales acelea mai sărace pot, oare, accepta să fie deposedate de ele? Desigur, ele sînt concentrate în Rusia; dar viața în comun a popoarelor, pe timpul Imperiului și al Uniunii Sovietice, a avut drept prim efect considerarea lor ca o resursă comună tuturor. În 1991, republicile descoperă pretenția Rusiei de a fi singura proprietară a acestor resurse care vor contribui astfel la dezvoltarea propriei sale puteri; consecința ce se impune statelor private de resurse este imposibilitatea redresării economice și a progresului. Republicile oscilează între visul lor de independență și dorința de a-și oferi,

păstrînd un minimum de viaţă comună, şansele unei reconstrucţii economice, pe care singure nu o pot realiza.

Prima dificultate, pentru adepţii Uniunii care încearcă să iasă din această dilemă, constă în prăpastia ce separă republicile capabile să supravieţuiască singure, de cele ce nu pot. Rusia şi Ucraina sînt capabile. De aceea, Ucraina nu este interesată de Uniune şi îşi imaginează un viitor de independenţă şi de apropiere de ţările din centrul Europei, ba chiar de Comunitatea Europeană. Sîntem noi, oare, cu cincizeci de milioane de locuitori, mai puţin demni de a fi consideraţi o ţară mare a Europei, asemeni Ungariei, sau Cehoslovaciei? se întreabă ucrainenii; şi dacă Ucraina ar recurge la soluţia extremă, separarea de foştii săi aliaţi, cum să contești că Rusia nu ar putea, fără ea, să se menţină într-un ansamblu moştenit de la Uniune? Acest ansamblu — aproape trei sute de milioane de locuitori, dintre care două sute douăzeci de milioane de slavi, dominaţi, ca număr, de grupul rus (o sută cincizeci de milioane) — face din Rusia un arbitru, adevărata moştenitoare a fostei Uniuni Sovietice. Dar, dacă în viitoarea comunitate, Rusia (în cazul unei secesiuni ucrainene, Bielorusia are toate şansele să se angajeze pe acelaşi drum) va trebui să se confrunte cu blocul demografic important (aproape şaizeci de milioane) şi dinamic al musulmanilor, probabil că o asemenea confruntare i s-ar părea nefavorabilă din mai multe puncte de vedere. Din raţiuni demografice: Rusia stagnează, periferia musulmană evoluează; din raţiuni economice: Rusia va trebui să suporte singură greutatea periferiei musulmane pe cale de subdezvoltare accelerată, în timp ce ea însăşi are dificultăţi în a-şi defini propriile condiţii de redresare; din raţiuni psihologice: populaţia rusă, care se consideră exploatată „la sînge", în beneficiul periferiei, nu vrea să mai accepte nici un efort în favoarea acesteia; din raţiuni politice şi îndeosebi pentru că Rusia se vrea europeană, periferia musulmană se „reislamizează" în ritm susţinut, îşi adînceşte specificitatea şi se opune Rusiei. Înfruntarea dintre ruşi şi musulmani are imensul dezavantaj, pentru Rusia, lipsită de sprijinul ucrainean şi bielorus, de a fi antrenată către un destin „oriental", chiar asiatic, de care a vrut să scape de-a lungul întregii ei istorii. Mai mult, Rusia este şi ea pradă unor convulsii interne asemănătoare celor care au răvăşit Uniunea Sovietică, fapt care o face să acorde prioritate propriei sale coeziuni şi propriilor interese.

Tulburările interne din republici

Atîta vreme cît a existat URSS–ul, considerat de toate mișcările naționale drept puterea opresivă, nimeni nu și–a putut imagina că republicile, încrîncenate să li se recunoască drepturile, vor deveni, la rîndul lor, victime ale revendicărilor naționale interne. Interminabilul conflict din Nagornîi Karabah, care opune Azerbaidjanul și Armenia, continuînd să facă atîția morți, încît numărul lor este trecut sub tăcere din pudoare, se înscrie în logica diferendelor dintre statele–națiuni. El a umbrit, pentru o vreme, importanța crescîndă a conflictelor *din interiorul* statelor, ale căror șanse de rezolvare pașnică se diminuează din ce în ce mai mult

Prima victimă a acestor conflicte este Georgia. Republică pluri–etnică, ea a asistat, în mai puțin de un an, la adîncirea opozițiilor naționale și teritoriale în interiorul frontierelor sale. Trei cazuri, de natură diferită, au creat o agitație care a împins treptat guvernul Gamsahurdia la radicalizare, opunînd tuturor revendicărilor o atitudine extrem de autoritară. Pentru a le înțelege, trebuie reamintite principalele etape ale schimbărilor politice survenite în republică. În octombrie 1990, alegerile locale (întîrziate față de restul republicilor sovietice) au fost marcate de succesul răsunător al coaliției *Georgia liberă – masă rotundă,* condusă de Zviad Gamsahurdia, care devine președintele unui Soviet suprem dominat de lista sa. Referendumul național de la 31 martie 1991 aduce 98% din voturi favorabile „restaurării independenței de stat a Georgiei, pe baza declarației de independență de la 26 mai 1918." Acest vot masiv este cu atît mai remarcabil, cu cît 90% din electorat a participat la scrutin. La 9 aprilie, Gamsahurdia obține de la cei 227 membri ai Sovietului suprem adoptarea în unanimitate declarația de independență. Sinceritatea voturilor deputaților — ca și aceea a electorilor, din timpul alegerilor și referendumului — nu poate fi pusă la îndoială; „metoda Gamsahurdia" contravine, însă, principiilor democratice. Mai întîi, parlamentul său s–a pronunțat fără o dezbatere prealabilă, fără un scrutin real, prin simple aclamații ce puteau, la fel de bine, să–i fie adresate lui, ca și subiectului votării. Iar o parte din populație, osetii, erau privați de la bun început de dreptul la autodeterminare, de care beneficiau numai georgienii propriu–ziși. Georgia se confruntă cu trei teritorii: Abhazia, Osetia și Adjaria — adică tot atîtea probleme greu de rezolvat. În timp ce Abhazia își datorează statutul de republică autonomă existenței unei minori-

tăţi etnice — abhazii — care nu sînt georgieni, iar Osetia a fost ridicată la rang de regiune autonomă din aceleaşi raţiuni, republica autonomă adjară a fost fondată pe criterii *religioase* şi nu etnice, cum cerea sistemul sovietic. În fapt, nu există adjari propriu–zişi, ci georgieni convertiţi la islamism între secolele XVI şi XVIII, cînd această parte a Georgiei a fost sub dominaţie turcă. Regiunea a fost recucerită de Rusia în 1878, redată Turciei în 1918 şi, în fine, recuperată de puterea sovietică prin tratatul de prietenie din 1921, fructul sprijinului dat de Lenin Turciei kemaliste. Tot Lenin a plasat Adjaria sub jurisdicţia Georgiei, punînd, totuşi, o condiţie: ca populaţia sa, profund credincioasă Islamului, să se bucure de un statut autonom.

Creşterea sentimentului islamic în majoritatea republicilor Uniunii Sovietice nu a ocolit nici populaţia Adjariei. Mult timp indiferenţi la islamism, aceşti etnici georgieni au demonstrat, în cursul ultimilor ani, într–o manieră tot mai bătătoare la ochi, că se simt musulmani; au reluat tradiţii străine Georgiei: practica religiei mahomedane, poligamia, portul vălului etc. Mai mult, chiar: s–au întors către Turcia vecină, care i–a islamizat odinioară, revendicînd dreptul de a i se ataşa. La alegerile din octombrie 1990, regiunea adjară a votat masiv împotriva coaliţiei lui Gamsahurdia, percepută ca un partid naţionalist, ostil oricărei diferenţe, deci şi celei reprezentate de islam. Replica lui Gamsahurdia, după alegeri, a fost lipsită de nuanţe: el a propus abolirea statutului autonom al regiunii, semănînd, astfel, printre locuitori teama şi revolta.

Populaţia nemulţumită din Adjaria trăieşte o adîncire a dorinţei de separare şi se uneşte astfel în intenţii cu mişcarea oseţilor. Oseţii dispun, încă din anii '20, de o regiune autonomă — Osetia meridională — unde trăiesc 65.000 dintre ei, respectiv două treimi din populaţia totală. Ei sînt mai numeroşi, de fapt, în afara regiunii ce se află în Georgia, în republica autonomă a Osetiei de Nord, ataşată Rusiei (335.000 de oameni). Există două teze contrare în privinţa lor. Pentru georgieni, oseţii sînt nişte simpli migratori, străini de ţara lor, ce nu au nici un drept istoric asupra pămîntului pe care s–au aşezat, deci nici un drept politic. Deşi sînt creştini, ca şi georgienii, în timp ce în nord sînt musulmani, georgienii nu văd decît avantajele plecării lor, prin eliberarea unui teritoriu pe care ei li–l contestă. Oseţii gîndesc şi ei că în interesul lor ar fi reunirea cu fraţii din Nord, dar consideră că această unificare a poporului implică şi o reunire a teritoriilor. Separatismul lor pune în discuţie,

deci, integritatea teritorială a Georgiei. Conflictul a luat foarte repede o întorsătură violentă, în cursul anului 1990. Guvernul georgian a înmulțit măsurile ce restrîngeau drepturile minorităților, încercînd, mai ales, să impună folosirea generalizată a limbii georgiene în toată viața publică. „Violarea Constituției URSS–ului", strigă autoritățile locale, făcînd apel la Moscova pentru a arbitra în acest conflict. În timp ce actele de violență și numărul victimelor sporesc — trupele Ministerului de Interne al Georgiei patrulează în regiune —, Osetia se proclamă republică suverană, în septembrie 1990 și cere atașarea ei la URSS. Georgienii răspund brutal: trupe suplimentare sînt trimise pentru a împiedica orice manifestații publice, statutul de autonomie al regiunii este suprimat prin decizia votată la 11 decembrie 1990. Pentru Gamsahurdia, oseții sînt niște simpli pioni în jocul sovietic, care își propune să frîngă dorința de independență a Georgiei. Din acea clipă, ei trebuie lipsiți de orice posibilitate de exprimare politică proprie. Independența georgiană adîncește prăpastia dintre oseți și georgieni, deoarece Gamsahurdia proclamă dorința sa de a–i menaja, pînă la un punct, pe abhazi, a căror autonomie promite să o păstreze, ca și pe aceea a adjarilor; el se arată, însă, intratabil cu oseții. Aceștia au la dispoziția lor suficiente arme ușoare, pentru ca situația locală să se transforme într–o gherilă permanentă. Grupuri armate georgiene, convinse că apără independența și integritatea republicii lor, organizează expediții de pedepsire împotriva satelor osetine. Situația nu are perspective de a se calma.

Problemei naționalităților dispunînd de un statut particular i se adaugă aceea a minorităților instalate în Georgia de secole. Trăind în pace alături de georgieni, într–un stat însetat de independență și care demonstrează față de ele un naționalism exacerbat, minoritățile se tem pentru viitorul lor. Azerii constituie problema principală. Dintr–o populație totală de 5.395.840 locuitori, Georgia numără 307.500 azeri. Demografia lor este, însă, superioară celei a georgienilor (10% nivel de creștere în zece ani pentru georgieni, 20% pentru azeri), făcînd–i pe cei din urmă temători că vor fi, într–o zi, depășiți de minoritățile prea dinamice. De aici o mare agresivitate. Azerii și alte cîteva popoare mici, ca lezghii, sînt acuzați de a–și fi însușit cele mai bune pămînturi, de a fi construit ilegal pe terenuri aparținînd de drept georgienilor. Amenințați cu deposedarea de bunurile lor, cu faptul că nu vor beneficia de cetățenia Georgiei independente, care ar fi rezervată doar locuitorilor ai căror străbuni

trăiau pe aceste locuri înainte de anexiunea din 1801, privaţi astfel de dreptul de proprietate, azerii au intenţia de a părăsi statul georgian care îi respinge. Deocamdată, în locurile unde se află, ei îşi scot armele din ascunzători.

Asediat de minorităţile care consideră Georgia independentă drept un stat naţionalist periculos şi care doresc să se separe de el, guvernul lui Zviad Gamsahurdia impută „complotului" sovietic — sau rus — neliniştile minorităţilor şi se închide într-o tot mai pronunţată atitudine violentă de intoleranţă. Departe de a avansa înspre democraţie, independenţa Georgiei se îndreaptă spre autoritarism, respingînd toate minorităţile care timp de secole au împărtăşit destinul georgian. Această evoluţie a fost analizată de Andrei Zaharov care, înainte de dispariţia sa, sublinia că Georgia, la fel ca şi Rusia, era un mic Imperiu; ca şi ea, era condamnată să accepte, pentru a se moderniza, dreptul popoarelor la autodeterminare şi, în orice caz, un tratament echitabil al tuturor.

Chestiunea naţională, după ce a frînt puterea sovietică, roade astăzi, ca o lepră, Georgia ieşită victorioasă din lupta cu Goliatul comunist.

Un alt „imperiu", Rusia, este ameninţat, în ochii lui Zaharov, de dezagregarea internă. Recensămintele din 1979 şi 1989 au relevat nouăzeci şi şapte de etnii pe pămîntul rus. În anumite cazuri, este vorba, desigur, de cîteva sute de rezidenţi străini — francezi, americani sau germani. În alte cazuri, însă — ijori, karaimi, krimciaci —, sub o mie de persoane constituie o etnie ce trăieşte de secole pe pămînt rus. Regruparea comunităţilor naţionale cele mai importante în republici autonome (şaisprezece), regiuni şi districte, nu a fost suficientă pentru a linişti spiritele celor ce doresc recunoaşterea deplină a identităţii naţionale. În masa de popoare instalate în Rusia, unele şi-au exprimat exigenţe pe care Republica Rusă nu vrea să le recunoască. Tătari, ceceni, inguşi, dar şi buriaţi, iakuţi şi, în fine, germani ridică probleme din ce în ce mai presante.

Tătarii (această denumire îi exclude pe tătarii din Crimeea care nu au putut — în afară de o sută de mii — să revină pe pămînturile lor după 1943) dispun de o republică autonomă, în care ei numără 1.765.400 persoane ce reprezintă jumătate din populaţia totală (3.641.000). Ei sînt urmaţi de ruşi, aproape tot atît de numeroşi ca şi ei (1.575.000).

La 30 august 1990, Republica tătară se proclamă suverană, lucru care nu are nimic excepţional în valul de declaraţii de suve-

ranitate din acel moment. Importantă era, însă, radicalizarea pozițiilor republicii. Referindu-se la conținutul concret al suveranității, tătarii și-au manifestat dorința de a intra în federația sovietică, și anume cu drepturi de republică independentă, nelegată de Rusia. Ei au fost printre primii care și-au afirmat dreptul de proprietate totală asupra resurselor naturale — petrolifere îndeosebi (această pretenție a fost adoptată imediat de Iakuți, al căror subsol constituie unul dintre rezervoarele aurifere ale Rusiei). Revenirea la vechea denumire de *Tatarstan* este revelatoare pentru ambițiile tătare subiacente. Numele *Tatarstan* (țară a tătarilor), este purtătorul unui profund conținut istoric și ideologic. Țara tătarilor a iradiat, ca un centru de civilizație și de unificare a musulmanilor din Rusia, asupra întregii Asii Centrale. Lupta împotriva „aspirațiilor de hegemonie ale Tatarstanului" a mobilizat mult timp energia lui Stalin. În fața rezistenței foarte vii a puterii centrale la separatismul tătar, autoritățile acestei republici, intrate în disidență, au decretat, la 8 octombrie 1991, constituirea unei gărzi naționale — și a unor unități militare naționale — fondate prin voluntariat. Voluntarii, extrem de numeroși, au venit la Kazan să se pună la dispoziția autorităților locale. Scopul acestei naționalizări a armatei era: apărarea împotriva acțiunilor pe care Rusia le-ar putea iniția în Tatarstan contra suveranității declarate; asigurarea transferului tuturor întreprinderilor rusești sau sovietice situate pe teritoriul național autorităților republicii. La sfîrșitul acestui parcurs, tătarii încep să viseze la independența totală, proiectînd un referendum național care le-ar permite să urmeze exemplul țărilor baltice.

Așa cum Eltîn a deposedat Uniunea Sovietică de autoritatea și resursele sale, pentru a le da Rusiei, la fel Tătarii vor să ia Rusiei autoritatea și resursele pe care le consideră proprietatea lor.

Cecenii și *ingușii*, deși se alătură mai tîrziu contestațiilor de ordin național, sînt tot atît de primejdioși astăzi pentru Rusia. Aceste două popoare nu sînt de neglijat. Astăzi trăiesc aproape un milion de ceceni în fosta Uniune Sovietică și 238.000 ingași. Deportați în 1943 de Stalin, privați de existență națională, reabilitați de Hrușciov după cel de-al XX-lea Congres, ei sînt acum reinstalați în republica autonomă ceceno-ingușă, dependentă de RSFSR, unde ating o mare concentrare: 735.000 ceceni și 164.000 ingași. Ei formează nucleul populației republicii (1.270.000 locuitori), alături de aproape 300.000 ruși.

Cecenii şi ingušii păstrează o amintire amară a tratamentului care le-a fost aplicat. (Documentele Ministerului de Interne sovietic, de curînd oferite accesului public, permit o estimare exactă şi tragică a preţului acestor deportări). Se dovedeşte, astfel, că, între momentul în care au fost smulşi de pe pămînturile lor şi acela în care au ajuns la locul de exil, ei pierduseră deja o *pătrime* din populaţie şi au continuat să aibă mari pierderi umane în exil — ale cărui condiţii au fost înspăimîntătoare. Vorbind, pe drept cuvînt, despre genocid, cecenii şi ingušii dovedesc că nu au uitat nimic şi, în ceasul socotelilor şi al naţionalismului triumfător, ei se ridică la rîndul lor. Perfect înarmaţi — dar cine nu este, în Caucaz? — ei se angajează într-o luptă pentru suveranitate ce duce, în spiritul lor, la independenţa totală.

În Ceceno-Ingušia, problema naţională capătă o dimensiune suplimentară de gravitate. La proiectata ruptură de Rusia se adaugă conflictul dintre cele două etnii principale. După ce amîndouă se înţeleg să formeze unităţi armate însărcinate să reziste presiunilor Moscovei, cecenii încearcă să transforme statul comun într-unul cu o dominantă politică cecenă. Alegerile de la 27 octombrie 1991, declarate ilegale de către Sovietul suprem rus, la care au votat numai cecenii, au dat naştere *Republicii cecene,* cu capitala la Groznîi. Un apel a fost lansat atunci „fraţilor de sînge" ingušii, invitaţi să se simtă ca la ei acasă în Cecenia. Pentru Rusia, această diviziune internă, chiar dacă ingušii, îndepărtaţi de la putere, îi asigură aliaţi, nu are nimic încurajator. Înfruntarea dintre cele două popoare ce utilizează armele unii împotriva celorlalţi, în loc să le îndrepte doar spre Moscova, este un motiv suplimentar de anarhie, într-o Rusie care nu are nevoie de aşa ceva. Şi cine ar putea uita, în Rusia, că dintre toate războaiele din epoca imperială, cel mai aprig, mai lung, mai costisitor în vieţi omeneşti a fost acela care a răvăşit Daghestanul vecin, sub conducerea invincibilului Imam Şamil? Umbra sa planează pe deasupra incendiului care mistuie Ceceno-Ingušia, neliniştind autorităţile ruseşti.

O altă problemă foarte importantă pentru poziţia internaţională a Rusiei trebuie rezolvată repede şi, bineînţeles, în mod paşnic: cea a Germanilor. Germanii de pe Volga, deportaţi şi ei de Stalin, sînt două milioane în URSS. Dacă multă vreme au putut fi ignoraţi de puterea sovietică, acest lucru nu mai este acum posibil; Germania condiţionează prin ei ajutorul promis pentru redresarea Rusiei. În pas cu vremurile, germanii din Rusia pretind şi ei un teritoriu pro-

priu. Reunirea lor într-un congres național, în 1991, simbolizează viitoarea lor unitate teritorială și politică. Boris Elțîn devine campionul unei soluții teritoriale serioase. După vizita de stat făcută în Germania, în noiembrie 1991, el se angajează să restabilească fără întîrziere statutul politic al germanilor din Rusia. Amplasarea viitoarei republici a germanilor este deja decisă — în regiunea Saratov. Susceptibilitățile naționale sînt, însă, greu de prevenit aici. Locuitorii regiunii, ruși în majoritate, se opun acestei deposedări. Ostilitatea lor hrănește mișcările extremiste rusești, care atacă politica lui Boris Elțîn, acuzînd-o de „sfîșierea" Rusiei la instigarea unor colaboratori indiferenți sau străini cauzei rușilor. Principalul consilier al lui Boris Elțîn în probleme naționale este, într-adevăr, un cecen, Ruslan Hasbulatov. Pentru extremiști, deocamdată marginali, este ușor acum, cînd au înțeles ce șansă reprezintă pentru ei frămîntarea națională din Rusia, să profite de situație, încercînd să cîștige teren. Ei le explică rușilor, marcați de pierderea Imperiului, că sînt amenințați să fie deposedați și de propria lor țară.

Islamul și tentația pan-islamică

În primii ani ai schimbării gorbacioviste, se părea că o parte a spațiului musulman din Uniunea Sovietică va rămîne stabil, că nu va fi atins de frămîntările în creștere, care afectau cea mai parte a teritoriului țării. O vreme, s-a crezut că Imperiul sovietic era amenințat de dislocare numai în vest — statele baltice, Ucraina —, că fidelitatea periferiei musulmane nu putea fi pusă la îndoială. A trage o asemenea concluzie însemna a ignora agitația și climatul de război ce se instala în Caucazul musulman. A ignora, de asemenea, acutizarea dizidenței tătarilor. În sfîrșit, însemna a nu ține cont de un factor decisiv, și anume că republicile Asiei Centrale și-au conștientizat mai tîrziu realitatea situației lor: subdezvoltarea efectivă, din ce în ce mai profundă; șomajul înspăimîntător — aproape 30% din populație; situația ecologică dezastruoasă, din care regiunea cu greu putea spera să se mai redreseze; în sfîrșit, o adevărată prăbușire a sistemului sanitar și o completă inadaptare culturală la orice politică de progres. Populațiile luau cunoștință de acest bilanț, devenind conștiente, în același timp, că supraviețuirea lor depindea de transferul de resurse în interiorul Uniunii Sovietice. În aceste condiții, cum să aperi tezele militanților pentru independență?

Consecinţele cîştigului de luciditate se reflectă pe trei planuri. În primul rînd, popoarele din regiune au încercat să păstreze echipele de la putere, într–un amestec de legalitate comunistă şi lege a mafiei, pentru că ele păreau a garanta menţinerea ordinii existente. Păstrezi cadrul Uniunii Sovietice sau mori de foame: iată alternativa de la sfîrşitul anilor '80. Resemnarea în faţa menţinerii Uniunii Sovietice a fost dublată de o ură imensă faţă de statul sovietic, de comunism, de ruşi, acuzaţi în bloc de subdezvoltarea Asiei Centrale şi bănuiţi — pe drept cuvînt — de dorinţa de a scăpa de ea, pentru a asigura progresul în partea occidentală a Imperiului şi supravieţuirea politică a acesteia. Ultima consecinţă, şi nu una neînsemnată: replierea asupra religiei islamice, pentru a găsi o coeziune şi un mijloc de a răspunde la sfidarea posibilei abandonări de către Uniunea Sovietică. În cursul ultimilor trei ani, islamul — de multe ori sub forma sa fundamentalistă — a devenit unul dintre elementele centrale ale recompunerii peisajului social. În Tadjikistan, în Uzbekistan, dar şi în Turkmenia, mai tîrziu islamizată, religia islamică evoluează vizibil. O dată cu ea, şi pan–islamismul cîştigă teren. Musulmanii din Uniunea Sovietică încearcă să reînnoade firele cu ţările musulmane puternice, sau susceptibile de a fi — Arabia Saudită şi, în primul rînd, Iranul. Se dezvoltă mişcările naţionale, care au adesea o conotaţie musulmană, oferind, asemeni islamului, calea de eliberare a popoarelor „condamnate" să salveze Uniunea Sovietică, dacă vor să se salveze ele însele. Semnul de necontestat al acestei unificări crescînde din Asia Centrală, a cuprinderii Caucazului de către religia islamică, este fondarea, în iunie 1990, la Astrahan, a *Partidului Renaşterii islamice,* care mai tîrziu se extinde în toată Caucazia şi Asia Centrală, din Tadjikistan pînă în Uzbekistan. *Literaturnaia Rossiia* din 8 martie 1991 consacră o anchetă importantă acestui partid care se vrea modernizator *şi* musulman (o variantă actuală a djadidismului de la începutul secolului, la care face referinţă cîteodată). Ziarul îi subliniază extinderea rapidă şi organizarea. Islam integrist, islam modernizator, partide naţionale asemeni organizaţiei *Birlik* din Uzbekistan: iată principiile unei societăţi musulmane care se organizează, revendicîndu–se de la propria ei tradiţie.

În această transformare profundă a aspiraţiilor sociale şi politice, două republici încearcă să joace un rol central, propunîndu–şi să adune popoarele islamice într–un front comun, şi astfel să impună Moscovei exigenţele lor. Uzbecii şi kazahii sînt cele două

popoare în competiție. Însă, și de această dată, tentativele de unificare pan-islamică se izbesc de ambițiile și rivalitățile locale. Tadjicii și uzbecii își dispută regiunea Samarkand. Vechi conflicte renasc în legătură cu granițele kazahe. Ei se reconciliază, totuși, în ura comună față de resturile Uniunii Sovietice și de Rusia, percepută ca moștenitoare a statului sovietic. Republicile nu mai acceptă să ofere materii prime Comunității, dar nu acceptă nici să nu aibă acces la resursele Rusiei. Conflictele locale sînt sporadice, dar sîngeroase. Uneori, sînt înlocuite de o poziție comună, amenințătoare pentru Rusia; în căutarea unei identități împărțite, care — majoritar islamică, sau turcă — ar fi cel mai sigur mijloc de a influența acțiunile rusești. Popoarele Asiei Centrale sînt conștiente de acest fapt. La Moscova, unde se acumulează problemele, conducătorii se arată tot mai speriați de „bariera" islamică în curs de edificare, de dinamismul demografic și de exasperarea provocată de subdezvoltare, care duc la mobilizarea generală. Dislocarea Uniunii Sovietice lasă cîmp liber unei multitudini de revolte locale, ca și unui conflict Nord–Sud, căruia islamul îi oferă o dimensiune de civilizație deosebit de marcată.

★

În mai puțin de doi ani, comunismul s-a prăbușit pretutindeni, fără ca triumfătorii să fi fost tentați de vărsarea de sînge. Maturitatea lor, ponderația lor merită lăudate. Cu toate acestea, la marginea fostului Imperiu sovietic, sîngele curge și se înmulțesc sursele de conflict. Cauza acestei derive este destinul comunităților naționale și nu al grupurilor sociale sau al indivizilor. Marx a contestat importanța problemei naționale, iar moștenitorii lui, respingîndu-i teoriile, descoperă deodată că dorința afirmării naționale este obstacolul cel mai grav cu care se confruntă. Ei înțeleg că viitorul democrației depinde de răspunsurile pe care vor ști să le dea aspirațiilor și revoltelor din grupurile naționale. Nici o chestiune nu este mai urgentă, mai importantă, în fosta Uniune Sovietică, în legendara „comunitate istorică de tip nou, poporul sovietic, fruct al prieteniei între popoare", decît aceea ridicată de popoarele ei. Națiunea, concept stins pentru Marx, revine și își cere drepturile. Ea și-a demonstrat forța distrugînd comunismul: prăbușirea acestuia a fost provocată de revolta națiunilor. Dar dacă, înfrîngînd comunismul, învingătorii nu știu să afle calea ce duce la înlăturarea

conflictelor şi urii dintre naţiuni, atunci victoria lor nu a dat naştere democraţiei. Nici Uniunea Sovietică, nici Gorbaciov nu au ştiut să răspundă acestei sfidări. Rusia se află astăzi în faţă în faţă cu ea, capacitatea ei de a o înfrunta va determina viitorul ţării: Rusia va deveni o naţiune modernă, ori va aluneca din nou spre barbarie.

Uniunea Sovietică a murit oficial în decembrie 1991.

• 8 decembrie: Rusia, Ucraina şi Bielorusia, reunite la Minsk, creează *Comunitatea Statelor Slave* şi constată sfîrşitul Uniunii;

• 17 decembrie: Boris Elţîn şi Mihail Gorbaciov anunţă dizolvarea oficială a Uniunii Sovietice, începînd cu 31 decembrie 1991, la şaizeci şi nouă de ani după fondarea ei. URSS-ul este înlocuit de *Comunitatea Statelor Independente*, în care republicile fostei Uniuni se alătură comunităţii slave. Rusia domină noul ansamblu, ea a învins Uniunea Sovietică. De acum trebuie să înveţe să-şi depăşească propria victorie.

18 decembrie 1991

Indicații bibliografice

Lucrarea de față, consacrată unei perioade recente și tulburi, are la bază, esențialmente, publicații sovietice. Nu vom relua aici bibliografia care figurează deja în note, ci vom indica doar cîteva periodice și surse recente.

Principalele ziare și reviste consultate

Pravda
Izvestia
Krasnaia Zvezda
Komsomolskaia Pravda
Sovietkaia Estonia
Zaria Vostoka
Kazahstanskaia Pravda
Bakinskii rabotcii
Sovietkaia Rossiia
Vedomosti verhovnovo sovieta SSSR
Literaturnaia Gazeta
Moskovskie Novosti
Argumentî i faktî
Pravitelstvenîi vestnik
Ogoniok
Novîi Mir
Komunist
Izvestia ȚK KPSS
Voprosî istorii KPSS
Oktiabr
Naș sovremenih

Lucrări de referinţă — Anuare

Naţionalnîi sostav naseleniia, Moscova, 1989, partea II.
Naselenie SSSR, 1987. Statisticeskii spravocinik, Moscova, 1988.
Naselenie SSSR, 1988. Statisticeskii ejegodnik, Moscova, 1989.
Slovar naţionalnostei i iazîkov, Moscova, 1988.
Narodnoe Hoziaistvo SSSR, 1922–1982, Moscova, 1982.
Narodnoe Hoziaistvo SSSR, 1983–1989, Moscova (anuar publicat în fiecare an).
Narodnoe Hoziaistvo SSSR. Za 70 let, Moscova, 1987.
Narodnoe obrazovanie i kultura v SSSR, Moscova, 1989.
SSSR, administrativno-teritorialnoe delenie soiuznîh respublik, Moscova, 1987.
Materialî XXVII sezda KPSS, Moscova, 1986.
Materialî plenuma ŢK KPSS, 27–28 ianv. 1987, Moscova, 1987.
Materialî XIX vsesoiuznoi konferenţii Komunisticeskoi Partii Sovieţkovo Soiuza it stenograficeski i ocet, Moscova, 1988, 2 vol.
Narodnîi Kongres. Sbornik materialov kongresa narodnovo fronta Estonii, 1–2 okt. 1988, Tallin, 1989.

Lucrări despre URSS sub Gorbaciov

ELŢÎN, B., *Jusqu'au bout*, Paris, 1990.
GORBACIOV, M., *Perestroika. New Thinking for Our Country and the World*, New York, 1987. Ed. franceză, Paris,1987.
KERBLAY, B., *Gorbatchev's Russia*, New York, 1989.
MARIE, N., *Le Droit retrouvé. Essai sur les droits de l'homme en URSS*, Paris, 1989.
MEDVEDEV, J., *Gorbatchev*, Londra, 1986.
MURARKA, D., *Gorbatchev*, Paris, 1987.
NOVE, A., *Glasnost in Action. Cultural Renaissance in Russia*, Londra, 1989.
ROMANO, S., *La Russia in Bilico*, Bologna, 1989.
TATU, M., *Gorbatchev. L'URSS va-t-elle changer?*, Paris, 1987.
THOM, F., *Le Moment Gorbatchev*, Paris, 1989.

Lucrări recente despre probleme naționale

ALEXEIEV, H., WIMBUSH, E., *Ethnic Minorities in the Red Army: Asset or Liability?*, Boulder (Colorado) — Londra, 1987.

BIALER, S. (ed.), *Politics, Society, and Nationality inside Gorbatchev's Russia*, Boulder (Colorado), 1989.

BILINSKY, J., *A Successful Perestroika in Nationality Relations*, New York, 1990.

CONQUEST, R., *The Last Empire: Nationality and the Soviet Future*, Stanford, 1986.

L'Église en Ukraine. De la contrainte à la liberté, Paris, 1989 (Publications Istina).

ENLOE, C., *Police, Military and Ethnicity: Foundations of State Power*, Londra, 1980.

Hérodote, nr.47: «Géopolitique de l'URSS»; nr.54: «Les marches de l'URSS».

KARKLINS, R., *Ethnic Relations in the USSR: The Perspective from Below*, Boston, 1986.

MOTYL, A., *Will the Non–Russian Rebell? State, Ethnicity and Stability in the USSR*, Ithaca — Londra, 1987.

MURADIAN, C., *De Staline à Gorbatchev. Histoire d'une république soviétique: l'Arménie*, Paris, 1990.

RADVANYI, J., *L'URSS: régions et nations*, Paris, 1990.

RYWKIN, M., *Moscow's Muslim Challenge*, New York, 1988.

TER MINASSIAN, A., *La République d'Arménie*, Bruxelles, 1989.

WIZNIEWSKA, I., *Paroles dégelées. Ces Lituaniens qu'on disait soviétiques*, Paris, 1990.

Lucrări despre națiune

ARMSTRONG, M., *Nations Before Nationalism*, Chapel Hill (North Carolina), 1982.

BROMLEI, I.V., *Sovremenîie etniceskie proțesî v SSSR*, Moscova, 1975; de același autor, *Etnosoțialnîie proțesî i teoriia, istoriia, sovremenost*, Moscova, 1987.

DEUTSCH, K., *Nationalism and Social Communication*, ed.II, New York, 1986.

GELLNER, E., *Nations and Nationalism*, Oxford, 1983. Ed. franceză, Paris, 1989.

SETON WATSON, H., *Nations and States*, Londra, 1977.

Cuprins

Introducere 7

Partea întîi: NEPUTINŢA DE A ÎNŢELEGE 11

Capitolul I: Ce fel de *perestroika* pentru Imperiu? 13

Reuşita imperială în declin, **14** • *O derivă a comportamentelor locale*, **16** • *Reconstruirea Imperiului*, **19** • *Rușii în ajutorul URSS-ului*, **20**.

Capitolul II: „Mafiocraţia" 25

De la corupţie la mafie: problema uzbeką, **27** • *Veşnicul „răufăcător"*, **32** • *Corupţia, pretext al rusificării: Kazahstanul*, **34**.

Partea a doua: EXPLOZII 41

Capitolul III: „Kazahstanul pentru kazahi!" 43

Nu *conducerii ruseşti*, **45** • *„Noi sîntem cei mai numeroşi*, **46** • *Fiecare pentru sine?* **48** • *Din nou „internaţionalismul"*, **49**.

Capitolul IV: Libanizarea Caucazului 59

„Un popor, o republică!" **59** • *Un pogrom programat?* **65** • *Uneori, încercînd să cîştigi timp, nu faci decît să-l iroseşti*, **68** • *Pe ruşi!* **71** • *De la compromis la războiul civil*, **73** • *Libanizarea*, **77** • *Puterea sovietică sub semnul întrebării*, **82**.

Capitolul V: Duminica neagră 87

Situaţia confuză din Abhazia, **88** • *De la escaladare la masacru,* **91** • *Tiananmen la Tbilisi,* **93** • *Întrebări fără răspuns,* **96** • *„Un bun georgian este un georgian mort",* **106.**

Capitolul VI: Valiza ori sicriul 111

Ura faţă de celălalt, **111** • *În centrul conflictului: respingerea imigranţilor,* **117** • *Universul disperării,* **122** • *Fraternitatea islamică?* **124.**

Partea a treia: SFÎRŞITUL FEDERALISMULUI 129

Capitolul VII: „Dubla putere" 131

Avangarda — fronturile populare baltice, **133** • *Contagiunea,* **139** • *Concilierea naţiunii cu democraţia,* **146** • *Victorii simbolice: lanţurile unităţii,* **150** • *Victoria concretă: bătălia electorală,* **152** • *Victoria zilei de mîine: limba,* **156.**

Capitolul VIII: De la suveranitate la independenţă 161

Cîştigarea suveranităţii, **162** • *David împotriva lui Goliat,* **174** • *Goliat încurcat,* **178** • *„Modelul" baltic,* **184.**

Capitolul IX: Rusia împotriva URSS-ului 191

Salvarea trecutului, **191** • *Rusia privită în ochi,* **194** • *Gorbaciov şi naţionalismul rus,* **197** • *Pluralismul naţional rus,* **200** • *Viitorul politic al naţiunii ruse,* **206** • *Sondajul real: alegerile din 1990,* **208.**

Partea a patra: DUPĂ IMPERIU 217

Capitolul X: De la Federaţie la *Casa Comună* 219

Provocarea constituţională, **220** • *Un Centru puternic, republici puternice,* **224** • *Preşedinţie imperială şi federaţie,* **228** • *Legea asupra „non-secesiunii",* **232** • *Instituţiile în ajutorul puterii,* **237.**

Capitolul XI: Un popor nou: „Persoanele strămutate" ...241

Cîți sînt cei strămutați, **242** • *Popoare în căutarea unui teritoriu,* **246** • *Ce să faci cu persoanele strămutate?* **248.**

Concluzii: Națiune contra democrație sau națiune și democrație 253

Note 261

Addenda: Organizarea descompunerii Uniunii Sovietice 275

Care Uniune? Cine va face parte din ea? **276** • *Puciul și sfîrșitul speranțelor „federale",* **282** • *Comunitatea economică, substitut al Uniunii politice?* **285** • *Un proiect nou, un nou eșec,* **287** • *Ucraina — Rusia, adevărata dezbatere,* **290** • *Tulburările interne din republici,* **299.**

Indicații bibliografice 309

2

„La începutul anilor '90, întrebarea atît de dragă lui Lenin – *Care pe care?* – şi–a găsit răspunsul în Uniunea Sovietică şi în Europa pe care aceasta a dominat–o timp de jumătate de secol. Răspuns lipsit de orice ambiguitate: sentimentul naţional a împins comunismul în istoria utopiilor moarte.

Acest eşec subit al comunismului, sub loviturile conjugate ale comunităţilor naţionale hotărîte să–şi determine singure destinul, a avut loc mai întîi în URSS. Firească întîietate: comunismul a pornit din Rusia; Uniunea Sovietică, urmaşa Rusiei, s–a străduit să–l impună în exterior; numai din slăbiciunea ei se putea naşte criza generală a sistemului reprezentat de ea. Solidaritatea între popoare, această comunitate de state sporită mereu şi dorită de Moscova s–a întors, într–o bună zi, împotriva sistemului şi i–a dat lovitura de graţie."

ISBN 973–95746–2–9 1499 lei